คู่มือ
ศึกษาวรรณคดีไทย
ครูประถม

ประกอบด้วย คู่มือตะเลงพ่าย–สามัคคีเภทคำฉันท์–ตามใจท่าน–
กามนิตภาคพื้นดิน–ภาคสวรรค์ พร้อมด้วยบทท่องจำ

ฉบับปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมครบ ตามหลักสูตรชุดครูประถมของกระทรวงศึกษาธิการ

ถวิล สุริยนต์
อนิรุทธ์ พันธุ์พิทยาเพชช์
พิษณุ ชัชวาลย์ปริชา
ม.ร.ว. ทวีโภค เกษมศรี
มโน กฤษณะจีนดา

พิมพ์ครั้งที่ ๑ ๑,๐๐๐ ฉบับ

สำนักพิมพ์ สุธาการค้า ธนบุรี
ผู้จัดพิมพ์จำหน่าย

20/–

คู่มือศึกษาวรรณคดีไทย

ลิลิตตะเลงพ่าย

ลักษณะคำประพันธ์ หนังสือเรื่องนี้แต่งเป็นลิลิต คำประพันธ์ที่เรียกว่า "ลิลิต" นั้น คือการแต่งร่ายกับโคลงสลับกันเป็นเรื่องยืดยาว โคลงและร่ายที่จะเข้าลิลิตกันนั้น ต้องเป็นประเภทเดียวกัน กล่าวคือ ถ้าเป็นร่ายสุภาพก็ต้องใช้โคลงสุภาพด้วยกัน จะเป็นโคลง ๒ หรือ โคลง ๓ หรือ โคลง ๔ ก็ได้ ถ้าเป็นร่ายดั้นก็ต้องใช้โคลงดั้นให้เป็นประเภทเดียวกัน ร่ายและโคลงที่เข้าลิลิตนั้น ท้ายบทคำที่สุดต้องได้สัมผัสกับคำที่ ๑ หรือ ๒ หรือ ๓ ในวรรคต้นของบทต่อไปเสมอทุกบท ตัวอย่าง

ร่าย—เสียงบันดังเอาฤกษ์ กระเกริกลั่นแหล่งฟ้า พิศพลเจ้าจอมหล้า เลือกล้วนเหล่าหาญ แลนา

โคลง—ถับถึง ทวาร กรุงแก้ว เดียรดาษพลคลาดแคล้ว
คล่ำคล้ายคลา ขบวน

โคลงสาม—ด่วน เดินโดยโขลนทวาร พวกพลหาญแห่หน้า
ล้วนทแกล้วทกล้า กลาดกลุ้มเกลื่อนสกล มารคนา

จะเห็นได้ว่าคำ "หาญ" ในร่ายบทแรก ได้สัมผัสกับคำ "ทวาร" ในโคลง ๒ บทต่อไป และคำ "ขบวน" ในโคลง ๒ ก็ส่งสัมผัสกับคำ "ด่วน" ในโคลง ๓ บทต่อไป ดังนี้เรียกว่าเป็นลักษณะของการเข้าลิลิต

ทำนองแต่งลิลิตนั้นไม่เจาะจงว่าตอนใดต้องแต่งเป็นร่าย ตอนใดต้องแต่งเป็นโคลง แต่ความนิยมมีว่า ตอนต้นเรื่องที่เป็นความนำมักแต่งเป็นร่าย และมีเนื้อความสรรเสริญพระมหากษัตริย์และพระบรมเดชานุภาพแห่งพระองค์ ตลอดจนพรรณนาความมั่งคั่งสมบูรณ์ของบ้านเมือง นับว่าเป็นคำนำของลิลิตซึ่งเกือบจะขาดไม่ได้ คล้ายกับการแต่งคำฉันท์ซึ่งต้องมีคำนมัสการพระเป็นเจ้าและเทวดาตอนต้นเรื่อง ต่อจากร่ายต้นเรื่องก็เป็นร่ายสลับกับโคลงเรื่อยไป ข้อความที่บรรยายเป็นเรื่องราวทั่ว ๆ ไปมักแต่งเป็นร่าย ส่วนตอนที่ต้องการกล่าวความให้ซาบซึ้งเป็นพิเศษมักแต่งเป็นโคลง ในตอนท้ายที่สุดมักแต่งเป็นร่าย แต่ก็ไม่เสมอไป

ลักษณะของร่ายที่เข้าลิลิตนั้นมีสังเกตอย่างหนึ่งคือ บางแห่งใช้สร้อยสลับวรรคซ้ำ ๆ กัน ถือว่าไพเราะกว่าธรรมดา แต่สร้อยสลับวรรคนี้จะเติมไม่ได้ในตอนท้ายซึ่งจบลงด้วยลักษณะโคลงสอง ตัวอย่าง

ชโลลพลดคล่ำคล้าย แลนา ย้ายมาโดยรัถยา แลนา คลาทางบ้านสระแก้ว แลนา แคล้วทางบ้านสระหล้า แลนา ฯลฯ คอยจักผจญศึกหล้า อยู่กระชั้นค่ายหน้า ซึ่งตั้งขัดพล อยู่นา

ลิลิตต่าง ๆ ที่ควรอ่านมีลิลิตพระลอ, ลิลิตยวนพ่าย, ลิลิตตะเลงพ่าย, ลิลิตนิทราชาคริต และลิลิตนารายณ์สิบปาง เป็นต้น

ประวัติย่อของผู้นิพนธ์ ท่านผู้นิพนธ์เรื่อง ลิลิตตะเลงพ่าย คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าวาสุกรี) เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประสูติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๓ เมื่อพระชนม์ได้ ๑๓ พรรษา ได้ทรงผนวชเป็นสามเณร ณ วัดพระเชตุพน ครั้นพระชนม์ครบ ๒๐ ได้ทรงอุปสมบทเป็นภิกษุต่อไป ณ วัดนั้น จนได้เป็นถึงชั้นพระราชาคณะ ดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรสในรัชกาลที่ ๒ ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ได้รับสถาปนาเป็น กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ศิริสุดตชัตติยวงศ์ สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๕๖ เนื่องด้วยพระปรีชาญาณของพระองค์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ได้โปรดเกล้า ฯ ใช้ขานพระนามว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส

หนังสือเรื่องนี้พระองค์ได้ทรงนิพนธ์ขึ้นแต่ครั้งยังทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น ปรากฏตามความในโคลงที่ ๔๓ ว่า ผู้มีส่วนช่วยในการแต่งนี้ คือพระองค์เจ้ากบิษฐาชัตติยกุมาร ผู้เป็นพระนัดดา ซึ่งภายหลังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ นอกจากเรื่องลิลิตตะเลงพ่ายแล้ว พระองค์ได้ทรงพระนิพนธ์ โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน และเรื่องอื่น ๆ ไว้อีกหลายเรื่อง เช่น สมุทรโฆษคำฉันท์ (ตอนปลาย) ตำราการแต่งฉันท์มาตราพฤติและวรรณพฤติ คำฉันท์ดุษฎีสังเวย กล่อมช้าง มหาเวสสันดรชาดก ปฐมสมโพธิกถาและโคลงยอพระเกียรติรัชกาลที่ ๓ เป็นต้น

ลักษณะและเค้าความโดยย่อของเรื่อง หนังสือลิลิตตะเลงพ่ายนี้แต่งเป็นบทประพันธ์ชนิดที่เรียกได้ว่าเป็น Heroic Poetry เป็นพงศาวดารเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทำนองเดียวกับเรื่องลิลิตยวนพ่ายซึ่งเป็นพงศาวดารเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ นับว่าเป็นหนังสือที่แต่งดีอย่างเอกเรื่องหนึ่ง เมื่อพิจารณาสำนวนความแล้วเห็นได้ว่า ท่านผู้ทรงพระนิพนธ์เป็นผู้มีความรู้เชี่ยวชาญทั้งในทางภาษา และแบบธรรมเนียมราชการตลอดจนทางโบราณคดี

อย่างดีเยี่ยม และแม้ว่าตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์จะทรงดำรงอยู่ในบรรพชิตพิสัย แต่ก็สามารถล่วงรู้เข้าใจซาบซึ้งในความเป็นไปแห่งคฤหัสถวิสัยได้ละเอียดถี่ถ้วน ข้อรำพึงรำพันของพระมหาอุปราชาในขณะที่ต้องจากนางสนมไปทำศึก การบรรยายความรักอันเป็นโลกียวิสัยอย่างซาบซึ้ง ฯ ล ฯ เหล่านี้เป็นเครื่องแสดงว่า พระองค์ทรงเป็นจินตกวีเอกอย่างแท้จริง

เรื่องนี้ แต่งตามเค้าความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา แผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เริ่มแต่ได้เสวยราชย์ ทรงตั้งสมเด็จพระเอกาทศรถ พระอนุชาเป็นพระมหาอุปราช และได้ตระเตรียมการที่จะยกไปตีเมืองเชษรเป็นการแก้แค้น ที่ได้คอยหาโอกาสรุกรานไทยเป็นศึกสองหน้า ในเวลาที่ไทยต้องทำสงครามกับพม่าเสมอมา

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงได้ทราบข่าวการเปลี่ยนแผ่นดินของไทย ก็คาดการณ์ว่าคงจะเกิดการแก่งแย่งราชสมบัติกันอันเป็นเหตุให้บ้านเมืองระส่ำระสาย จึงตรัสใช้ให้พระมหาอุปราชาราชโอรสยกกองทัพมาย่ำยี พระมหาอุปราชากรงกลัวสมเด็จพระนเรศวร ด้วยได้เคยเห็นฝีพระหัตถ์และความอาจหาญมาแล้ว จึงทูลว่าพระเคราะห์ร้าย ถ้ามาก็คงสิ้นชีพ เป็นเหตุให้พระเจ้าหงสาวดีทรงกริ้วมาก รับสั่งเยาะเย้ยให้พระโอรสใช้ผ้านุ่งผู้หญิงมานุ่งเป็นการเสด็จเคราะห์เสีย และทรงตัดพ้อในที่ประชุมชุนนางถึงความขลาดกลัวของพระมหาอุปราชาด้วยประการต่าง ๆ พระมหาอุปราชาเกรงพระราชอาญาก็จำต้องยกมา ในระหว่างทางที่ยกมาได้เกิดลางร้ายต่าง ๆ อันแสดงถึงการที่จะพ่ายแพ้ เป็นเหตุให้พระทัยเสีย จึงเดินทัพอย่างไม่รีบร้อนมาตั้งพักข่าวทัพไทยที่ตำบลตะพังตรุแขวงเมืองสุพรรณบุรี

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบก็ทรงปรึกษาขุนนางข้าราชการ เห็นพ้องกันว่า ควรยกทัพออกไปตั้งรับนอกเมือง จึงโปรด ฯ ให้จัดทัพหน้า มีพระยาศรีไสยณรงค์กับพระราชฤทธานนท์คุมไปตั้งอยู่ที่ตำบลหนองสาหร่าย แขวงเมืองสุพรรณบุรี แล้วพระองค์กับพระอนุชาธิราช เสด็จยกทัพหลวงตามไป ในระหว่างทางได้มีบุพนิมิตบอกชัยชนะหลายประการ ในที่สุดทัพไทยกับทัพพม่าได้ปะทะกันถึงตลุมบอน . ฝ่ายไทยมีกำลังน้อยกว่าจึงต้องถอยร่นลงมา สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงบัญชาให้ถอยลงมาโดยเร็ว เพื่อลวงข้าศึกให้ตามตีโดยระเริงใจ ครั้นได้ที่ก็เสด็จยกทัพหลวงออกตีตัดข้าศึกแต่ข้างพระที่นั่งของพระองค์ และของพระอนุชา กำลังตกมันกำลังล่าเข้าไปใน กองทัพข้าศึกแตกพ่ายสมเด็จพระนเรศวรได้ทรงกระทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา และทรงฟันพระมหาอุปราชาด้วยพระแสงของ้าวสิ้นพระชนม์ ส่วนสมเด็จพระเอกาทศรถก็ทรงทำยุทธหัตถีกับมางจาชะโรพี่เลี้ยงพระมหาอุปราชาและทรงฟันมางจาชะโรตายเช่นเดียวกัน เป็นเหตุให้กองทัพพม่าระส่ำระสาย กองทัพไทยก็ยกกลับ

ทรงปูนบำเหน็จผู้มีความชอบและวางโทษแม่ทัพนายกองที่ตามเสด็จไปไม่ทันถึงประหารชีวิต แต่สมเด็จพระวันรัตวัดป่าแก้วมาเฝ้ากราบทูลขอพระราชทานโทษไว้จึงพระราชทานให้ไม่ประหาร แต่ให้ไปตีหัวเมืองตะวันตก คือ ทวาย มริต ตะนาวศรี เป็นการแก้ตัว

ครั้นเสร็จศึกแล้ว เมืองเชียงใหม่ซึ่งได้เอาใจออกห่างไปขึ้นกับพม่าก็มีความเกรงกลัว จึงมาอ่อนน้อมดังเก่า

วินิจฉัยชื่อเรื่อง คำว่า "ตะเดง" แปลว่า "มอญ" เพราะฉะนั้น "ตะเดงพ่าย" จึงแปลว่า "มอญแพ้" การที่ตั้งชื่อเรียกเช่นนี้ก็เพื่อเป็นการสดุดีเกียรติของไทย ในการที่รบชนะมอญ เช่นเดียวกับเรื่อง ลิลิตยวนพ่าย ซึ่งสดุดีเกียรติไทย ในการที่ได้รบชนะพวกชาวโยนก หรือยวน คือที่เรียกว่า ล้านนาไทย แต่ความจริงเรื่องตะเดงพ่ายนั้น กล่าวตามความพงศาวดารเป็นเรื่องไทยรบพม่า หาใช่มอญไม่ เรามีคำเรียกพม่าอีกอย่างหนึ่งว่า "ม่าน" เพราะฉะนั้น ปัญหาจึงมีว่าเหตุใดหนังสือเรื่องนี้จึงไม่มีชื่อเรียกว่า "ม่านพ่าย"

ในเรื่องนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายไว้ในหนังสือเรื่องไทยรบพม่า มีความว่าชาวเรามักเข้าใจกันมาแต่ก่อนว่า เมื่อคราวรบศึกหงสาวดีนั้นไทยรบกับมอญ เพราะเมืองหงสาวดีเป็นเมืองมอญก็เลยเข้าใจว่าตัวพระเจ้าหงสาวดีเป็นมอญด้วย แต่ความจริงพระเจ้าหงสาวดีที่มารบกับไทยเป็นพม่าทุกองค์ ต้นวงศ์อยู่ที่เมืองตองอูซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำสะโตงระหว่างเขตพม่ากับมอญ แต่เดิมนั้นพม่ากับมอญต่างก็เป็นอิสระด้วยกัน แต่กษัตริย์ของทั้งสองฝ่ายคือพระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง และพระเจ้าราชาธิราชทำสงครามขับเคี่ยวกันเวลาช้านาน จนผู้คนพลเมืองทั้งสองฝ่ายพากันหลบหนีเข้าไปอยู่ในเมืองตองอูมาก เจ้าเมืองตองอูชื่อมังกินโยเป็นเชื้อวงศ์กษัตริย์พม่าจึงตั้งตัวเป็นใหญ่ราชาภิเษกทรงพระนามว่า พระเจ้าศิริไชยสุระ ได้บำรุงบ้านเมืองและกำลังทหารหมายจะขยายอำนาจ แต่สิ้นพระชนม์เสียก่อน ราชบุตรชื่อมังตราได้ราชาภิเษกเป็นกษัตริย์สืบแทนทรงพระนามว่า พระเจ้าตะเบ่งชะเวตี้ พระองค์เป็นกษัตริย์ทรงสติปัญญาชอบทำการศึกสงคราม มีพระญาติชื่อบุเรงนองเป็นคู่คิด ขณะนั้นทางเมืองหงสาวดีเกิดความระส่ำระสายด้วยพระเจ้าแผ่นดินมอญไม่ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม พระเจ้าตะเบ่งชะเวตีจึงยกทัพมาตีได้เมืองหงสาวดีแล้วเลยตั้งราชธานีอยู่ ณ ที่นั้น ต่อมายกมาช้างได้ ตีได้เมืองเมาะตะมะเพื่อจะจัดการรักษาเขตแดนทางเมืองมอญ จึงเลยยกมาตีเมืองเชียงกราน ซึ่งมอญเรียกว่า เดิงกรายน์ ในครั้งสมเด็จพระนเรศวรเรียกว่าเมืองแครงอยู่ริมทางที่จะออกไปจากด่านแม่สอดแขวงเมืองตาก พลเมืองส่วนมากเป็นมอญ เป็นเมืองขึ้นของไทยมาแต่ครั้งสุโขทัย ทางกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระไชยราชา

ก็เด็ดจยกทัพไปตีคืนมาได้ การรบที่เมืองเชียงกรานนี้ นับเป็นเหตุเบื้องแรกที่ไทยกับพม่าได้เริ่มเป็นอริกันมา

ส่วนมอญนั้นไม่เคยเป็นศัตรูกับไทยโดยตรง ที่มารบกับไทยก็เพราะถูกพม่าบังคับ เมื่อได้โอกาสก็กลับเป็นศัตรูกับพม่าหนีมาอาศัยไทยเสมอ เหตุที่พม่ากับมอญเป็นอริกันนั้น เนื่องจากแผ่นดินพม่าไม่สมบูรณ์เหมือนมอญ ทั้งเขตแดนที่ติดต่อกันในแม่น้ำเอราวดีและแม่น้ำสะโตง เมืองมอญตั้งอยู่ทางปากน้ำ พม่าจำต้องผ่านไปในเขตมอญเพื่อไปค้าขายทางทะเลเสมอจึงเกิดวิวาทกัน ถ้าพม่ามีอำนาจมากเมื่อใดก็เอาเมืองมอญเป็นที่มั่น บุกรุกมาตีเมืองไทย

การแบ่งตอน เพื่อความสะดวกในการศึกษาขอแบ่งเรื่องออกเป็น ๗ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ ตามความในรายที่ ๑ ถึงรายที่ ๕ ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรขึ้นเสวยราชย์จนถึงทรงปรารภจะยกทัพไปตีเมืองเขมร

ตอนที่ ๒ ตามความในร่ายที่ ๖ ถึงร่ายที่ ๑๕๗ ตั้งแต่พระเจ้าหงสาวดีทรงดำริจะยกทัพมาตีกรุงสยามจนถึงมหาอุปราชาตั้งค่ายพักพลที่ตำบลตะพังตรุแขวงเมืองสุพรรณบุรี

ตอนที่ ๓ ตามความในโคลงที่ ๑๕๘ ถึงโคลงที่ ๒๒๗ ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรทรงเตรียมทัพรบเขมร จนถึงสมเด็จพระนเรศวรทรงตั้งค่ายเตรียมรบพม่าที่หนองสาหร่าย

ตอนที่ ๔ ตามความในร่ายที่ ๒๒๘ ถึงโคลงที่ ๒๕๗ ตั้งแต่พระมหาอุปราชาทรงเตรียมพลตีทัพไทย จนได้ยกทัพออกจากตำบลตะพังตรุ

ตอนที่ ๕ ตามความในร่ายที่ ๒๕๘ ถึงร่าย ๓๓๓ ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรทรงจัดกองทัพเตรียมรบพม่าจนถึงพระมหาอุปราชาขาดคอช้าง กองทัพพม่าแตกพ่ายกลับไป

ตอนที่ ๖ ตามความในโคลงที่ ๓๓๔ ถึงร่ายที่ ๓๙๐ ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรทรงปูนบำเหน็จทหารที่มีความชอบ และทรงปรึกษาโทษผู้ที่มีความผิดจนถึงสมเด็จพระนเรศวรทรงรับทูตเชียงใหม่ที่เจ้าเชียงใหม่ส่งมาขอเป็นเมืองขึ้น

ตอนที่ ๗ ตามความในโคลงที่ ๓๙๑ ถึงโคลงที่ ๔๓๙ โคลงยอพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวร

ดังจะกล่าวต่อไปตามลำดับเป็นตอน ๆ ไป

ตอนที่ ๑

พระนเรศวรปรารภไปตีเมืองเขมร

เมื่อเรื่อง เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาสวรรคตแล้ว สมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้ขึ้นครองราชย์สืบต่อไป โปรด ฯ ให้จัดการสร้างพระเมรุถวายพระเพลิงพระบรมศพพระราชบิดา ทรงบำเพ็ญกุศลถวายและโปรด ฯ ให้มีการมหรสพเป็นการใหญ่ครบ ๗ วัน สมเด็จพระนเรศวรทรงตั้งสมเด็จพระเอกาทศรถพระราชอนุชาเป็นที่พระมหาอุปราช มีพระเกียรติยศเสมอด้วยพระองค์ ทั้งสองพระองค์ทรงบำรุงบ้านเมืองให้เจริญมั่งคั่งดำรงพระราชวงศ์สืบต่อไป แล้วทรงพระราชดำริถึงการที่จะยกทัพไปตีกรุงกัมพูชา ทรงตรัสปรึกษาแก่อำมาตย์มนตรีทั้งปวงว่า อันกรุงกัมพูชานั้นถ้าผู้ใดได้เป็นกษัตริย์ครอบครองมักเป็นผู้ที่ประกอบการเป็นพาลทุจริตสืบเนื่องกันมาแต่แรก ในสมัยที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระราชอัยกาของพระองค์เสวยราชย์อยู่นั้นเป็นเวลาที่พม่ายกกองทัพมาล้อมพระนคร พระบรมราชาเจ้ากรุงกัมพูชาก็ฉวยโอกาสยกทัพมากวาดต้อนผู้คนชาวไทยทางเมืองปราจีนบุรีไป สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงเสด็จยกกองทัพไปปราบปรามจนได้ชัยชนะ พระบรมราชายอมอ่อนน้อมถวายนักพระสุโท นักพระสุทันราชบุตร ให้เป็นราชโอรสบุญธรรม กองทัพไทยจึงยกกลับ เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จสวรรคต พระมหินทร์ได้ราชสมบัติต้องเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาพระราชบิดาสมเด็จพระนเรศวรขึ้นครองราชย์ต่อไป ครั้งนั้นทางเมืองเขมรนักพระสัตถาเป็นกบฏจับเจ้าละแวกเดิมประหารเสียแล้วตั้งตนเป็นกษัตริย์แล้วเลยคิดกำเริบยกกำลังมารุกรานไทยได้เข้ามาตั้งพักไพร่พลที่ตำบลวัดสามพิหาร สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็โปรด ฯ ให้ยกกองทัพไปปราบปราม ในการรบนั้นพระจันปาธิราชโอรสเจ้าแผ่นดินเขมรต้องอาวุธถึงสิ้นชีพ กองทัพเขมรจึงยกกลับ ครั้นแล้วก็แต่งทูตมาติดต่อขอเป็นไมตรีกับไทย สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็มิได้ทรงอาฆาตพยาบาท ทรงยินยอมรับเป็นไมตรีด้วยจนได้ปักปันเขาหินจารึกกำหนดเขตแดนกันเป็นที่เรียบร้อย

ครั้นต่อมามีศึกเชียงใหม่มาติดไทย ฝ่ายนักพระสัตถาเจ้าแผ่นดินเขมรได้ทราบจึงทรงใช้ให้นักพระสุพรรณมาธิราชพระอนุชายกกองทัพมาช่วยไทยรบ ครั้งหนึ่งเรือของนักพระสุพรรณมาธิราชผ่านเรือพระที่นั่งของสมเด็จพระนเรศวร นักพระสุพรรณมาธิราชหาได้ทำความเคารพไม่ เป็นเหตุให้สมเด็จพระนเรศวรทรงพิโรธ รับสั่งให้เอาศีรษะเชลยบักหน้าเรือนักพระสุพรรณมาธิราช ด้วยความโง่เขลาและเย่อหยิ่งปราศจากการไตร่ตรอง อนุชานักพระสัตถาก็กลับไปทูลยุยงพระเชษฐาให้

กลับไปประทุษร้ายต่อไทยดังเดิมอีก แล้วส่งกำลังมากวาดต้อนไพร่พลทางชายแดนไทยหลายครั้ง เป็นเหตุให้ฝ่ายไทยมีความเจ็บแค้นในการกระทำอันอุกอาจและดูหมิ่นนี้ยิ่งนัก แต่รอหาโอกาสที่จะทำการตอบแทนมาจนสมเด็จพระมหาธรรมราชาสวรรคตยังหาทำอะไรเขมรได้ไม่ ครั้นสมเด็จพระนเรศวรได้เสวยราชย์ จึงเป็นโอกาสที่จะยกไปปราบปรามเขมรให้ราบเรียบให้เห็นฝีมือไทย แล้วตัดศีรษะเจ้าแผ่นดินเขมรเอาโลหิตล้างพระบาทเสียให้สมแค้น พระองค์จึงดำรัสสั่งอำมาตย์มนตรีให้จัดเตรียมกองทัพมีจำนวนไพร่พลหนึ่งแสนไว้พร้อมสรรพ เมื่อสิ้นฤดูฝนแล้วจะยกไปทันที

อธิบายศัพท์และข้อความสำคัญ

[๑] ๑. ศรี (ส.) ม. สิริ = บุญ ความสง่างาม, ความเจริญ

๒. สวัสดิ์ (ส.) ม. โสตถิ = ความสะดวก, ความสุข, ความเจริญ คำขึ้นต้นร่ายบทแรกมักใช้คำ ว่า "ศรี" โดยมาก

๓. ศรีสวัสดิเดชะ = หมายความว่า "พระเดชานุภาพอันสง่างามและสะดวกสบาย" เป็นคำยกย่องพระเกียรติพระเจ้าแผ่นดิน

๔. อรินทร์ [อริ+อินทร] = จอมข้าศึก, พระราชาผู้เป็นข้าศึก

๕. เกริกเกรียง = เลื่องลือยิ่ง

๖. พกแผ่น = เป็นศัพท์ใช้ในคำประพันธ์ บางทีก็ใช้ว่าแผ่นพก แปลว่า แผ่นดิน

๗. เชวง = รุ่งเรือง, โด่งดัง หล้าล่มเสื่องชัยเชวง เอาความว่า โลกล่มจมพ่ายแพ้ย่อมเสื่องลือด้วยชัยชนะอันรุ่งเรือง

๘. ฝื่อใจ = คือใจฝ่อ, ใจเหี่ยวแห้งย่อท้อ

๙. ลาญใจ = ใจคิดแพ้

๑๐. ค้าอาตม์ = สำแดงตน

๑๑. คงอาตม์ = ตั้งตัวอยู่ บค้าอาตม์ออกรงค์ หมายความว่า ไม่กล้าแสดงตนให้ปรากฏในสนามรบ

๑๒. วิบุล = ใหญ่โต, กว้าง, ขวาง, เต็มพร้อม

๑๓. อดุลยานุภาพ = มีอำนาจอันหาที่เปรียบมิได้

๑๔. ดัสกร = ข้าศึก

๑๕. แกลนกลัว = คร้าม, กลัวเกรง

๑๖. ท่ง = ทุ่ง [แผลง อุ เป็น โอะ]

๑๗. รมเยศ = [รมย + อีศ]—น่าชม, น่ายินดี, งาม

๑๘. สำเริง = รื่นเริง, สบาย, สนุก

๑๙. สำเริงราชสถาน = หมายว่า ในราชสำนักมีความรื่นเริงสนุก—สบาย

๒๐. พิพิธ = หลายอย่าง, ต่าง ๆ

๒๑. พิพัฒน์ = ความเจริญ, รุ่งเรือง

๒๒. พูน = เพิ่ม, เจริญ

๒๓. ยุค = ความ, สมัย เย็นพิภพดับยุค หมายความว่า บ้านเมืองร่มเย็นสืบยุคเข็ญ

๒๔. สบ = ทุก, ทั่ว, เสมอ

๒๕. สีมา = เขตแดน

๒๖. สำ = หมู่, เหล่า, พวก

๒๗. สาร = ช้าง

๒๘. สินธพ = ม้า

๒๙. ศรเพลิง = ปืนไฟ

๓๐. เถกิง = รุ่งเรือง, เลื่องลือ

๓๑. สดุดี = การชมเชย, คำสรรเสริญ

[๒] ๑. ราพณ์ = ชื่อทศกัณฐ์ ในเรื่องรามเกียรติ์ หมายถึงยักษ์ทั่วไปก็ได้

๒. แผก = แตกพ่ายแพ้

[๓] ๑. ไพรินทร = จอมข้าศึก เช่นเดียวกับคำ อรินทร์

๒. นาศ = เสื่อม, ทำลาย, บั่นรี้

๓. อวตาร = ลงมาเกิด, แบ่งภาคมาเกิดในโลก

๔. ตระดก = สะดุ้ง, ตกใจกลัว

๕. ลี้ = หลีก, หนี, ซ่อน

๖. ประลาต, ปลาต = หนีไป

๗. เหล้า = หล้า, โลก

๘. เหล้าแหล่ง = แหล่งโลก

[๔] ๑. ศวรรเยศ = ตัดจากไอศวรรย์ แปลว่า ความเป็นใหญ่ แผลงเป็น ไอศุริย ไอศูรย์ ก็ได้

๒. สรวง = ฟ้า, สวรรค์ เสร็จเสวยศวรรเยศอ้าง ไอศูรย์ สรวงฤๅ หมายความว่า ครั้นได้ขึ้นเสวยราชย์อันอาจอ้างได้ว่าเป็นสมบัติสวรรค์เสร็จสิ้นแล้ว

๓. ปูน = เปรียบ

๔. บานทวีป = ชาวทวีป (คือชาวโลก) ต่างชื่นบาน

๕. ธเรศ = (ธร + อีศ) – ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน พระราชา

[๕] ๑. แผ่นภู = แผ่นดิน

๒. คุง = ตลอด, ตราบเท่า

๓. สำนาน = เสียง, เสียงพูด

๔. เสาวนิศ = การฟัง, การได้ฟัง [จากคำว่า เสาวนะ]

๕. นฤเบศ, นรินทร์ = พระราชา

๖. บดินทร์ = เจ้าผู้เป็นใหญ่, พระราชา

๗. เมรุมาศ = เมรุทอง คือ ที่เผาศพซึ่งทำหลังคาเป็นยอด ใช้สำหรับพระเจ้าแผ่นดิน

๘. บูรพ์ (ส) ม. บุพพ = ก่อน, ที่แรก

๙. บูรพ์ประเพณี = ธรรมเนียมแต่ก่อน

๑๐. สัตวาร = เจ็ดวัน

๑๑. พันลึก, พันลือ = พิลึก, แปลก, พิ่งกลัว
๑๒. อธึก = เกิน, ยิ่ง, มาก
๑๓. เนืองเนก = เนืองเอนก, มากมาย
๑๔. นิรามิษ [นิร+อามิษ] = ปราศจากเครื่องล่อใจ,
อามิส (บ) อามิษ (ส) เหยื่อ, เครื่องล่อใจ
๑๕. บรรณา ฯ = คัดจากบรรณาการ—ของให้, ของถวาย
๑๖. เป็นนิรามิษบรรณา = หมายความว่าเป็นการกระทำถวาย โดยมิมีเครื่องล่อ หมายว่า ทำโดยความสมัครใจ ไม่มีใครบังคับหรือล่อให้ทำ
๑๗. ดนุนุช = น้องน้อย
๑๘. เนา = อยู่
๑๙. เถลิง = ขึ้น
๒๐. ถวัลย์ = ทรง, ครอง, เสวย,
๒๑. ราชัย [จากราชย์] = ความเป็นพระราชา, สมบัติบ้านเมือง, การปกครอง
๒๒. สันตติวงศ์ = เชื้อวงศ์ที่สืบเนื่องเรื่อยมาไม่ขาดสาย
[สันตติ—ความสืบต่อ]
๒๓. ธำรง = ทรงไว้
๒๔. ประยูร = เชื้อสาย
๒๕. โภไคย = ทรัพย์สมบัติ
๒๖. ภู = แผ่นดิน
๒๗. สุทัศน์เทพนครบวรทวารา วดี ฯลฯ บุรีรมยสถาน = เป็นชื่อกรุงศรีอยุธยา ชื่อเต็มมีว่า กรุงเทพมหานคร บวรทวาราวดี ศรีอยุธยามหาดิลกภพ นพรัตนราชธานี บุรีรมย์ อุดมพระราชนิเวศน์มหาสถาน
๒๘. สุทัศน์ = เห็นง่าย, ชัดเจน, งาม
๒๙. ยง = งาม, กล้า, คงทน
๓๐. อลงกต = ประดับแล้ว, งาม
๓๑. นพรัตน์ = แก้ว ๙ อย่าง คือ เพชร, ทับทิม, มรกต, บุษราคัม, โกเมน, นิล, มุกดา, เพทาย, ไพฑูรย์

๓๒. สุเรนทร = เทวดาผู้เป็นใหญ่, พระอินทร์
๓๓. ประสิทธิ์ = ความสำเร็จ, ทำให้สำเร็จ
๓๔. รังสรรค์ = สร้าง, แต่งตั้ง
๓๕. ศฤงคาร [ส] ม. สิงคาร = ทรัพย์สมบัติ
๓๖. ยโศธร = ชื่อเมืองหลวงเขมรเก่า คือนครวัด
๓๗. อินทรปรัสถ์ = ชื่อเมืองอินเดียโบราณนำมาใช้เป็นชื่อเมืองเขมร
๓๘. กุรุรัฐ = แคว้นกุรุ ในอินเดียโบราณ นำมาใช้เป็นชื่อเมืองเขมรเช่นเดียวกัน ที่เรียกชื่อเขมรเช่นนั้นเป็นเพราะพวกขอมถือคำสาปพราหมณ์ ใช้เรียกเมืองตามที่นับถือ
๓๙. โมหันธ์ = มืดมัวด้วยความหลง
๔๐. ราญรบหัวเมืองเมือง เบือง บูรพทิศไปถิ่น = หมายความว่า มารบเอาเมืองที่ติดต่อกันทางตะวันออกกวาดต้อนผู้คนไปถิ่นของตน
๔๑. ปราชเยศ [ปราชัย + อีศ] = พ่ายแพ้
๔๒. นักเสด็จ = เจ้าแผ่นดินเขมร
๔๓. หย่ายุทธ์ = เลิกทัพ
๔๔. เยาวยศ = ผู้มียศรุ่น, ราชกุมาร
๔๕. อหังกา = ความเย่อหยิ่ง, ทนงตัว
๔๖. พยุห = กองทัพ
๔๗. แสนยา, เสนีย์ = ทหาร
๔๘. ขอมแขก = ขอมผู้มาเป็นแขก
๔๙. พสุธา = แผ่นดิน
๕๐. ประนอม = เอาใจ
๕๑. เสลา (ป.) = ศิลา, หิน
๕๒. กนิษฐ์นาถ = ราชอนุชา, น้องพระราชา
๕๓. สิงคาล = หมาป่า, หมาจิ้งจอก
๕๔. โปดก (ป. โปตก) = ลูกน้อย, ลูกสัตว์

๕๕. สิงคาลชาติโปดก = ลูกสุนัขป่า
๕๖. ทฤษฐิ คือ ทิษฐิ [ม] ทฤษฎี[ส] = ความเห็น
๕๗. เมือ, เมือ = ไป, กลับ
๕๘. คาบ = ครั้ง
๕๙. เหน็บ = เสียบ, แทง
๖๐. ดวงแด = ใจ
๖๑. บ ร้าง, บราง = ไม่ได้, ไม่มี, ไม่
๖๒. แลบชั่นอั่นชม = หมายความว่า ถึงจะชมอะไรอื่นก็หาเบื่นที่ชั่นชมไม่
๖๓. บ ร้างได้ใครบ่ง = หมายความว่า ไม่มีใครที่จะบ่ง (หนาม) นั้นได้
๖๔. ปล่งใจเจ็บฤามี = ปล่ง—ปลง, ปล่งใจเจ็บ คือหายเจ็บใจ ทั้งวรรคนี้มีความหมายว่า การที่จะหายเจ็บใจนั้นไม่มี
๖๕. ทิวงคต = ไปสู่สวรรค์, ตาย
๖๖. ขอบ = ตอบแทน, แก้แค้น
๖๗. เผื่อน = ป่า
๖๘. ยังอรินทร์รู้ฤทธิ์ = ทำให้ข้าศึกเห็นอำนาจ
๖๙. เด็ดเกล้า = ตัดหัว
๗๐. กลากลาด = มากหลาย, เกลื่อนกล่น
๗๑. พิรุณ = ฝน
๗๒. แผ้วพ้า = ทำให้ฟ้ากระจ่าง
๗๓. พอพิรุณแผ้วพ้า = เมื่อสิ้นฤดูฝนแล้ว
๗๔. ผ้าย = ไป

ห้องสมุด กระทรวงศึกษาธิการ

ตอนที่ ๒

เริ่มรุกรานสยามประเทศ

ตามความในร่ายที่ ๖ ถึง ร่ายที่ ๑๕๘ ตั้งแต่พระเจ้าหงสาวดีปรารภจะมาตีกรุงสยาม ถึงพระมหาอุปราชาตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลตระพังตรุ

เนื้อเรื่อง ฝ่ายทางเมืองพม่า พระเจ้าหงสาวดีได้ทรงทราบข่าวเดียงดิ้อว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาสวรรคต สมเด็จพระนเรศวรราชโอรสได้เสวยราชย์แทน จึงมีรับสั่งปรึกษาแก่เสนาอำมาตย์ทั้งปวงว่า บัดนี้ทางกรุงศรีอยุธยาผลัดแผ่นดินใหม่ ชะรอยกษัตริย์สองพระองค์ คือสมเด็จพระนเรศวรและพระเอกาทศรถคงแก่งแย่งราชสมบัติกันควรที่จะยกทัพไป ถ้าเห็นเป็นโอกาสก็จะได้ยกเข้าย่ำยีทีเดียว เสนาอำมาตย์ทั้งหลายได้ฟังรับสั่งก็เห็นชอบด้วย พระองค์จึงตรัสสั่งให้พระมหาอุปราชาราชโอรสยกทัพไป พร้อมกับทัพเมืองเชียงใหม่มีไพร่พลจำนวนห้าแสน แต่พระมหาอุปราชาทูลค้านว่าพระเคราะห์กำลังร้าย ถ้ายกไปจะเป็นอันตราย เป็นเหตุให้พระเจ้าหงสาวดีกริ้วมาก จึงตรัสประชดในที่ประชุมขุนนางว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชานั้นมีโอรสด้วนแล้วแต่เชี่ยวชาญกล้าหาญในการรบ มิพักต้องใช้ไปทำศึกยังกลับจะต้องห้ามปรามเสียอีก ส่วนโอรสของพระองค์หาเป็นเช่นนั้นไม่ ถ้าพระมหาอุปราชากลัวเคราะห์ร้ายก็ให้เอาผ้านุ่งผู้หญิงมานุ่งเสียให้สิ้นเคราะห์ พระมหาอุปราชาได้ฟังรับสั่งเช่นนั้นก็มีความละอายพระทัยเป็นอันมาก จึงทูลรับอาสามารบศึก แล้วสั่งให้เกณฑ์กองทัพเชียงใหม่และบรรดาเมืองขึ้นทั้งปวง ให้แต่งทัพมาพร้อมกันยังเมืองหงสาวดี ครั้นแล้วพระมหาอุปราชาก็ทรงจัดทัพหลวงตามทำเนียบกองทัพเตรียมจะยกไปในเวลาเช้าวันรุ่งขึ้น เมื่อเสร็จกิจแล้วก็เสด็จไปหาพระสนมทั้งปวงทรงร่ำลาสั่งเสียนางด้วยความห่วงใย และเศร้าโศกในการที่จะต้องจากนางไปทำศึก

เมื่อเสร็จจากการสั่งเสียบรรดานางสนมทั้งหลายก็เป็นเวลารุ่งเช้า พระมหาอุปราชาเสด็จเข้าที่สรงแล้วทรงเครื่องพิชัยยุทธ พร้อมเสร็จแล้วก็เสด็จไปเฝ้าทูลลาพระราชบิดา พระเจ้าหงสาวดีก็ทรงอวยพรแด่พระราชโอรส ปราบปรามข้าศึกสยามให้เป็นผลสำเร็จได้ชัยชนะและทรงสั่งสอนด้วยความรักและห่วงใย ครั้นได้เวลาพระมหาอุปราชาก็เสด็จทรงช้างพลายพัทธกอเคลื่อนขบวนทัพออกเดินไป พอกองทัพพม่าเคลื่อนขบวนออกพ้นโขลนทวารข้ามคูเมืองมาแล้วก็ได้ปรากฏลางแสดงให้เห็นว่าพระมหาอุปราชาจะพ่ายแพ้ในการรบ คือทรงรู้สึกพระทัยสั่น หน้ามืดวิงเวียน เป็นเหตุให้พระองค์ทรงหวาดกลัวและโศกเศร้ายิ่งขึ้นจึงได้เดินทัพมาอย่างไม่รีบเร่ง เมื่อ

มาถึงริมแม่น้ำสะโตงก็รับสั่งให้หยุดพักตั้งค่ายที่เมืองจิตตองริมฝั่งแม่น้ำนั้นแล้ว จัดกองลำเลียงเสบียงไปตั้งที่ตำบลท่าดินแดง จัดตั้งยุ้งฉางวางค่ายเป็นระยะไปทุกแห่ง ให้พระยาจิตตองคุมทัพนำไปทำทางสำหรับกองทัพเดินผ่าน ครั้นแล้วก็ให้ผูกแพลำเลียงไพร่พลทั้งปวงข้ามแม่น้ำสะโตง เดินทางแรมรอนมาหลายวันจนผ่านเจดีย์สามองค์เข้าเขตแดนไทยทางเมืองกาญจนบุรี ในระหว่างเดินทัพมาพระมหาอุปราชาทรงรำพึงรำพันถึงนางสนมด้วยความรัก และคิดถึงนางด้วยประการต่าง ๆ ตามอุปนิสัยที่โปรดปรานอิสตรีเพศ ในเวลาที่ทรงชมไม้ชมนกเนื้อทั้งปวงในป่าก็มิได้วายเว้นที่จะระลึกถึงนางเมื่อถึงตำบลไทรโยคก็ให้พักตั้งค่าย ทรงดำริการจะยกเข้าตีเมืองกาญจนบุรี ให้ทำสะพานลำเลียงพลข้ามแม่น้ำลำกระเพินตัดเข้าเมืองกาญจนบุรี แต่ชาวเมืองนี้สืบทราบความเสียก่อน จึงมีใบบอกให้ทูตถือเข้ามากราบบังคมทูลสมเด็จพระนเรศวร แล้วก็พากันหนีซุกซ่อนในป่าด้วยความกลัวข้าศึก

ฝ่ายกองทัพหงสาวดียกเข้าเมืองกาญจนบุรีได้โดยง่ายเพราะไม่มีใครต่อสู้ คงพบแต่เมืองร้างไม่มีคนอาศัยอยู่ ครั้นเคลื่อนทัพถึงตำบลพนมทวนก็บังเกิดลางร้ายแก่พระมหาอุปราชาอีก คือลมร้ายพัดฉัดรหัก โหรแกล้งทำนายว่าดีแต่พระองค์แน่พระทัยว่าเป็นลางร้ายเป็นเหตุให้ทรงพระวิตกเศร้าพระทัย และนึกถึงพระราชบิดาซึ่งจะต้องได้รับความลำบากหากพระองค์ต้องสิ้นพระชนม์ ครั้นแล้วก็ให้รีบเดินทัพมาตั้งค่ายคอยฟังข่าวทัพไทยที่ตำบลตระพังตรุแขวงเมืองสุพรรณบุรี

อธิบายศัพท์และข้อความสำคัญ

[๖] ๑. ด้าวอัสดง = แผ่นดินตะวันตกหมายถึงพม่า
๒. หึง = ช้า, นาน
๓. กิดาการ = ข่าวเลื่องลือ, เสียงสรรเสริญ
๔. ออกทิศ = ทิศตะวันออก
๕. อดิศวร = ผู้เป็นเจ้าใหญ่
๖. ธาษตรี = แผ่นดิน
๗. พิภาษ = พูด, บอก
๘. มาตยากร = หมู่อำมาตย์

๙. นครรามินทร์ = เมืองพระรามผู้เป็นใหญ่ [หมายถึงกรุงศรี-อยุธยา

๑๐. เยียว = ถ้า, แม้, ผิ

๑๑. เออน = กล่าว, พูด

๑๒. เสาวพจน์ = คำพูดอันไพเราะ

๑๓. ยศเยศ = ผู้ทรงยศ

๑๔. ปราจิน = ตะวันออก (ที่จริงเป็นปราจีน แต่ในที่นี้ต้องการสัมผัส กับคำยิน)

๑๕. แดนปราจิน = แดนตะวันออกหมายถึงแดนไทย

๑๖. ถ้อถ้อย = กล่าวตอบ

๑๗. บงสุ์ = ฝุ่น, ละออง

๑๘. ข้าบาทบงสุ์ = ข้าทูลละอองธุลีพระบาท

๑๙. ฆาต = การฆ่า, การทำลาย

๒๐. พระเคราะห์ถึงฆาต = เคราะห์ร้ายถึงต้องตาย

๒๑. ผะชด = พูดแดกดัน

๒๒. พัสตรา = ผ้า

๒๓. อินทรีย์ = ร่างกาย

๒๔. อัประมาณ = อับอาย, ขายหน้า

๒๕. ประณต = น้อมไหว้

๒๖. บทมูล = ที่ตั้งแห่งเท้า

๒๗. ตระบัด = ทันใด

๒๘. จตุรงค์ = จากจตุรงคเสนา, กองทัพสี่เหล่า คือ เหล่าช้าง, ม้า, รถ, ราบ

๒๙. เมืองออก = เมืองที่ส่วามิภักดิ์ยอมขึ้นด้วย

๓๐. นุสนธ์ = ตัดจากอนุสนธิ การสืบเนื่อง, ข้อความ, เรื่องราว

๓๑. แสะ = ม้า

๓๒. สระพรั่ง = พร้อม, ต่าง

๓๓. เหลือตรา = เหลือที่จะกำหนด

๓๔. กระทรวงพยุหบาตร = ทำเนียบแบบแผนกองทัพ

๓๕. นิเวศ = ที่อยู่, บ้าน

[๗] ๑. ผาดผาย = ผ่านไป

๒. หนุ่มหน้า = หน้ารุ่น ๆ หมายถึงนางสนม

[๘] ๑. เฟียม = ส่งบเสี่ยม, เฟี้ยมเฟ้า หมายความว่าเผ้าก้มหน้าเรียบร้อย

๒. อยู่ถ้า = คือคอยท่า แต่ในที่นี้ต้องการโทจึงเชียนถ้า

[๙] ๑. ตระกอง = กอด

[๑๐] ๑. สร้อย = เมี่ย, หญิงที่รัก, แปลว่าโศกเศร้า และเครื่องประดับเช่นสายสร้อยก็ได้ แล้วแต่ความ

[๑๑] ๑. นาถ = ที่พึ่ง, พระราชา

๒. ร้างแรม = ร้างจากไป

[๑๒] ๑. นิราศ = การจากไป พลัดพราก

๒. ว้าง = ว่างเปล่า

๓. เทวษ = การคร่ำครวญ, เศร้าโศก

[๑๓] ๑. สาร = ถ้อยคำ, เรื่องราว, หนังสือ

๒. ภรรดา (ส. ภรฺตา) = สามี

๓. สุชล = คัดจากอัสสุชล, น้ำตา

[๑๕] ๑. ผลู = ทาง

๒. พธู = หญิงสาว, เมี่ย

[๑๖] ๑. วนิดา = นาง, เมี่ย, หญิงที่รัก

[๑๗] ๑. พิลาป = คร่ำครวญ, ร้องไห้

๒. อย่าพิลาปเยี่ยวลาง ศึกหน้า = หมายความว่า อย่าร้องไห้เดยจะเป็นลางในการศึกภายหน้า

[๑๘] ๑. นิรา = ไม่มี, ไปจาก

[๒๐] ๑. พนอม, พนม = เชา

๒. เสวยวัง = ครองวังอยู่

[๒๒] ๑. ทรามรัก = น่ารัก, คำทรามมักใช้ประกอบ คำอื่น หมายความว่า "น่า"

[๒๓] ๑. เสาวนีย์ = คำสั่งของนางพระยา ในที่นี้หมายถึงคำสั่งเสียของพระมหาอุปราชา

๒. สาง = ส่วางราง ๆ
๓. นภางค์ = ท้องฟ้า
๔. รังสี (ม.) = แสงส่วาง
๕. เฉกฉายฉัน = ส่องส่วาง
๖. อาย = กลิ่น
๗. วิภูษิต = เครื่องแต่ง, งาม
๘. สนับเพลา = เครื่องสวมต้นขา คือกางเกงใน
๙. พรายพร้อย = แวววาว
๑๐. ชายไหว = ผ้าห้อยกลางระหว่างผ้าชายแครง
๑๑. ชายแครง = ผ้าห้อยทับหน้าขาทั้งสองข้าง
๑๒. เครื่อวัลย์ = เถาไม้เลื้อย
๑๓. รัตพัสตร์ (ควรเขียนรัตพัสตร์) = ผ้าคาด, เข็มขัด
๑๔. พรรณ = สี
๑๕. ยรรยง = งาม, กล้า
๑๖. ฉลองพระองค์ = เสื้อ
๑๗. มกร = มังกร
๑๘. เกยูร = สายสร้อย, กำไล
๑๙. มกรแก้ว เกยูร = กำไลประดับแก้วลายมังกร
๒๐. ตาบ = เครื่องประดับคอหรือออกเป็นแผ่น
๒๑. ไพฑูรย์ = ชื่อพลอยสีเขียว, เพชรตาแมว
๒๒. สะอิ้ง = เครื่องคาดเอว, เข็มขัด, สายรัดเอว
๒๓. ประพาล = ชื่อแก้วสีแดงอ่อน
๒๔. อุรเคนทร์ = พญานาค
๒๕. เพิ่ญ = เต็ม
๒๖. พะพาน = แม่เบี้ยงู
๒๗. ช่อช่วง = ส่วาง, รุ่งเรือง
๒๘. ธำมรงค์ = แหวน

๒๙. รุ้งร่วง, ร่วงรุ้ง = พรายแสง
๓๐. รุ้ง = หมายถึงสีรุ้งที่ปรากฏในเพชรพลอย
๓๑. ช้าชวาล = ส่าง, รุ่งเรือง
๓๒. อลงการ = เครื่องแต่ง, เครื่องประดับ
๓๓. ขัตติเยศ = กษัตริย์, พระราชา
๓๔. ผังผาย = ไป
๓๕. แสง = อาวุธ
๓๖. กรายกร = ทอดแขน
๓๗. นาด = เยื้อง, กราย
๓๘. ยุรยาตร = เดินไป
๓๙. ไกรสร = สิงห์โต
๔๐. ศิขร = หิน, เขา
๔๑. คูหา = ถ้ำ
๔๒. เผด็จ = ตัด, ขาด, กำจัด

ตอนที่ ๓

พระเจ้าหงสาวดีประสาทพรและประทานโอวาทแก่พระราชโอรส

เมื่อพระมหาอุปราชามาทูลลาไปรบศึกสยาม พระเจ้าหงสาวดีก็ทรงอวยพรให้มีชัยชนะ และเนื่องจากทรงมีความห่วงใยรักใคร่ จึงทรงรักเตือนพร่ำสอนพระราชโอรสว่า อันการศึกสงครามนั้นเป็นสิ่งที่มากด้วยเล่ห์กลอันลึกซึ้ง จึงควรพิจารณาให้รอบคอบมิบังควรกระทำสิ่งใดด้วยความคะนองประมาทและเอาใจแต่ตนเป็นใหญ่ และควรจะถือเอาเยี่ยงอย่างการสงครามโบราณเป็นตัวอย่าง ได้ทรงตั้งหลักที่จะต้องยึดมั่นในอันที่จะให้ได้ชัยชนะในการรบไว้ ๘ ประการดังนี้

๑. จงเอาใจทหารให้มีความรื่นเริงอยู่เสมออย่าให้ขาด
๒. จงพยายามระวังอย่าให้มีความขาดขึ้นได้
๓. จงอย่าโง่เขลาเบาความ
๔. จงเรียนรู้กระบวนทัพศึกให้ชำนาญทุกประการ

๕. จงเรียนรู้วิธีการรบให้เก่งกล้าเชี่ยวชาญ

๖. จงรู้วิธีการตั้งค่ายให้เหมาะสมในอันที่จะรบชนะข้าศึกได้

๗. จงบำเหน็จรางวัลแก่ทหารที่สามารถในการรบ

๘. จงอย่าย่อหย่อนความพากเพียรหรือมีความเกียจคร้าน

[๒๕] อ้น = พูด, กล่าว, บอก

[๒๖] วิริยภาพ = ความเพียร, ความกล้า

[๒๙] ๑. พยุหเสิก = กระบวนทัพศึก

๒. ชุมค่าย = ตั้งค่าย

๓. แผกแพ้ = แตกพ่าย

[๓๐] ๑. สมรรถ = กล้าหาญ, เชี่ยวชาญ

๒. อันสมรรถมือผจญ จัดเสี้ยน = หมายความว่า อันมีฝีมือเชี่ยวชาญในการรบต่อสู้ข้าศึกให้พ่ายแพ้

๓. เท้ียร = ย่อม

[๓๒] ๑. ประสาท = ยินดีให้, โปรด

๒. เกย = ที่ตั้งไว้สำหรับพระราชาเสด็จขึ้นลง ในเวลาทรงช้างหรือราชยาน

๓. สรรพ = ทั่ว, พร้อม, ทั้งปวง

๔. ขุนคช = นายช้าง

๕. ยรรยง = งาม, กล้าหาญ

๖. เครื่องพุดตาน = เครื่องลายดอกพุดตาน

๗. ฉานฉาย = งามสดใส

๘. คชบาท = เท้าช้าง

๙. คล้าย คล้าย = ช้า ๆ, เคลื่อนเรื่อย ๆ ไป

๑๐. ทแกล้ว = ผู้กล้า, ทหาร

[๓๔] ๑. ไอยรา = ช้าง

๒. เอี่ยม = งาม, ผ่องใส

๓. สมร = การรบ, สนามรบ, ความรัก, ใจ, นางงาม

[๓๕] ๑. หัสดาภรณ์ = เครื่องแต่งช้าง

๒. พรรณราย = ดื่พราย ๆ, ดื่เดือมระยับ

๓. ข่ายกรอง = ผ้าปิดหัวช้างถักเป็นร่างแห เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าผ้าปกกะพอง

๔. แนม = แซม

๕. ดาวมาศ = ดาวทอง

๖. รัดคน = สายรัดท้องช้าง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า รัดประคน

๗. เทริด = สวม, ใส่

๘. วลัย = กำไล ในที่นี้หมายถึงปลอกงาช้าง

๙. พลุก = งาช้าง

๑๐. จตุลังคบาท = ทหารประจำสี่เท้าช้าง

อธิบายเรื่องเครื่องช้างสงคราม ธรรมดาช้างที่ใช้ในการสงครามย่อมมีคนประจำ ๔ คน ตัวผู้เป็นนายคือช้างเตรียมพร้อมที่จะต่อสู้ข้าศึกซึ่งมีนายทัพขี่คอช้างด้วยเหมือนกัน ที่กลางหลังช้างมีกูบไม้มีหลังคาเป็นที่ไว้อาวุธต่าง ๆ มีคนนั่งประจำเรียกว่า กลางช้าง ถือแพนหางนกยูงคอยโบกตามคำสั่งของนายหรือคอยส่งอาวุธต่าง ๆ ตามแต่จะใช้ ช้างท้ายช้างมีคนประจำอีกคนหนึ่ง เรียกว่า ควาญ คอยช่วยบังคับช้างและถ้าเป็นช้างสำคัญ เช่น เป็นช้างทรงของพระเจ้าแผ่นดิน หรือพระมหาอุปราชก็มีทหารเดินคุมเท้าช้างทั้งสี่ไปด้วย เพื่อป้องกันมิให้ศัตรูมาทำอันตรายช้างได้ ผู้ที่ประจำเท้าช้างทั้งสี่นี้เรียกว่า จตุลังคบาท กูบช้างศึกมักเรียกกันว่า สัปคับ ต่างกับกูบช้างที่ใช้เป็นพาหนะธรรมดาซึ่งมีประทุนด้วย ที่นั่งที่วางบนหลังช้างพลคือไม่ใช่ช้างสำคัญเรียก เขน ส่วนสายที่ใช้รัดคาดท้องช้างติดกับกูบหรือสัปคับเรียกว่า รัดคน หรือ รัดประคน และมีสายรั้งท้ายอีกสายหนึ่งเรียกว่า สายสำอาง

อนึ่ง ช้างที่ใช้เป็นพาหนะตามธรรมดามิใช่สำหรับออกรบ ผู้เป็นนายมักนั่งในกูบซึ่งมีหลังคาคล้ายประทุนเรือ บางทีทำยอดอย่างงดงาม ส่วนคนที่ประจำคอช้างเรียกว่า หมอช้าง และคนประจำท้ายช้างก็เรียกว่า ควาญ

[๓๕] ๑. ขอคำ = คือขอที่สำหรับดับช้างประดับด้วยทองคำ

๒. มยุรฉัตร = ตามคำแปลว่า ฉัตรหางนกยูง แต่หมายถึงฉัตรที่ปักบนกูบหลังช้าง

๓. ชุมสาย = ฉัตร ๓ ชั้นมีสายไหมห้อย และบีดกระดาษน้ำตะโกและประดับกระจก เป็นเครื่องสูงประดับพระเกียรติพระเจ้าแผ่นดิน

๔. อภิรุม = ฉัตรเครื่องสูงอย่างหนึ่งรูปคล้ายกลดใช้ในกระบวนแห่ของหลวง หรือบั้กเป็นเครื่องประดับเกียรติยศ

๕. เรืองรอง = รุ่งเรือง, สุกใส

๖. กรรชิง = เครื่องสูงสำหรับกันแดดรูปคล้ายร่ม, โบราณใช้เป็นร่มเครื่องยศคู่กับคานหามตามบรรดาศักดิ์ใช้หุ้มผ้าต่างกัน

๗. บังพระสุริเยศ = คือเครื่องสูงที่เรียกว่า บังสูรย์ รูปคล้ายกลีบบัวใช้สำหรับบังแดดในเวลาเข้ากระบวนแห่

๘. กลิ้งกลด = รูปคล้ายร่มมีคันยาวใช้กันบังแดดอยู่ในจำพวกเครื่องสูง

๙. พันแสง = ผู้มีแสงพันหนึ่ง คือพระอาทิตย์

๑๐. บังแทรก = รูปคล้ายบังสูรย์แต่ขนาดย่อมกว่าใช้บังแดดเช่นเดียวกัน เป็นเครื่องสูงสำหรับใช้ในขบวนแห่อยู่ระหว่างฉัตร

๑๑. จามร = รูปคล้ายพัดมียอดสามแฉก มีคันยาวสำหรับถือประดับกระบวนราชยาน

๑๒. รำเพย = พัด, กระพือ

[๓๖] ดั้ง, กั้น, แซง, แทรก แปรก, ค่ายคั้ำ, พังคา, โดด, แล่น ฯลฯ = เป็นชื่อของช้างต่าง ๆ ที่จัดเข้าในกระบวนทัพ ช้างมีหน้าที่ต่าง ๆ กัน บ้างก็ใช้บ้องกันข้าศึก บ้างก็ใช้จู่โจมทำลายข้าศึก

๑. เมิล = มองดู

๒. มาตงค์ = ช้าง

๓. กเรนทรศักดิ์ = ศักดิ์แห่งพญาช้าง, ช้างมีศักดิ์

๔. คชลักษณ์ = ลักษณะแห่งช้าง

๕. เชิง = เท้า

๖. แต่งแง่ = ทำท่วงทีกิริยา

๗. แผ่อาตม์ = ดำแดงตน
๘. จำลาย = ฉลัก, จำหลัก
๙. คชจำบัง = ช้างรบ
๑๐. พรรลาย = ต่าง ๆ มากหลาย, เซ็งแซ่
๑๑. สะเทิน = ครึ่ง, กึ่ง
๑๒. สะเทินบาท = ผีเท้าช้าง ที่เดินอย่างปานกลางคือเดินชะลอพอเหมาะเรียกว่า ย่างสะเทินก็ได้ ถ้าเดินเร็วเรียกว่าย่างใหญ่ และเดินช้าเรียกว่าย่างน้อย

อธิบายเรื่องเครื่องม้า ส่วนประกอบต่าง ๆ ที่ใช้เป็นเครื่องม้ามีที่สำคัญดังนี้ คือ:—

๑. ตาบ = เครื่องประดับหน้าม้าเป็นแผ่นใบโพธิ์ห้อยติดอยู่ตรงหน้าผาก
๒. พู่ = ระย้าทำเป็นพวง ๆ ห้อยตรงหูม้าเพื่อให้แลดูงาม
๓. สายง่อง = สายโยงคางม้ามิให้หน้าม้าหงายเกินควร ผูกติดกับขดุมที่ปาก แล้วโยงลงมาผูกต้องกับสายรัดทับที่ท้องม้า
๔. สายถือ = คือที่เรียกว่าสายบังเหียน ผูกกับห่วงปลายเหล็กผ่าปากม้า สายนี้ใช้ดึงให้ม้าหันเหไปตามที่ต้องการ
๕. สายเหา = สายรั้งอานม้าโยงติดกับหางม้า เพื่อมิให้อานเลื่อนไปข้างหน้า
๖. โกลน = ที่สอดเท้าของผู้ขี่ม้า เป็นเหล็กรูปครึ่งวงกลมผูกติดกับสายที่ห้อยลงมาจากอานม้า
๗. พนัง = แผ่นหนังบีดข้างม้าทั้งสองข้าง มักเขียนลวดลายต่าง ๆ ให้แลดูงามด้วย
๘. อาน = ที่รองนั่งบนหลังม้า
๙. พานหน้า = สายรัดหน้าม้า ติดกับขดุมผูกปากเพื่อให้มั่นคงมิให้หลุด

๑๐. พานท้าย = สายรัดอ้อมหลังหุ้มม้าดึงขลุมไม่ให้เคลื่อน มักมีรูปดาวประดับตามสาย

๑๑. ขลุม = เครื่องผูกปากม้าผูกปากติดกับเหล็กผ่าปาก มีห่วงติดสายถือที่ตรงปลายเหล็ก

[๓๘] แสะ, สินธพ, พาชี, ดุรงค์ = ม้า

๑. ลาง = บ้าง, บาง

๒. กระเลียว = ม้าสีเขียวอมดำ

๓. ม้าผ่าน = ม้าที่มีสีต่าง ๆ ผ่านตามตัว

๔. ม้าแซม = ม้าที่มีสีต่าง ๆ แซมตามตัว

๕. ม้าพาย = ม้ามีสีเทา

๖. แล่งศร = ที่เก็บลูกศร

๗. เทศ = ถิ่น, ที่, อย่างเทศ—หมายความว่าอย่างของชาวต่างถิ่นคือต่างประเทศ

๘. พ้อนฟาย = พ้อนรำ

๙. ทาย = ถือ

๑๐. สยอน = น่ากลัว

๑๑. ม้ากัน, ม้ากง = ชื่อม้าทำหน้าที่ล้อมป้องกันในกองม้า

๑๒. ภูวดล = พื้นแผ่นดิน

[๓๙] ๑. พยุหคช = กระบวนทัพช้าง

[๔๐] ๑. พลบทจร = พลเดินเท้า

๒. ไพจิตร = งาม

๓. เฉกฉาดแสง = ส่องแสงฉูดฉาด

๔. เครื่องพิธยุทธ์ = เครื่องที่ใช้ในการรบ

อธิบายเรื่องอาวุธโบราณต่าง ๆ

๑. ทวน = อาวุธรูปคล้ายหอก ปลายแหลมสั้นกว่าปลายหอก ที่โคนมีพู่ห้อยเป็นพวง ใช้สำหรับแทง

๒. ดาบ = มีดยาวใช้สำหรับฟันต่อสู้กัน เป็นอาวุธสำคัญที่ใช้กันมากในครั้งโบราณ

๓. หอกซัด = เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โตมร เป็นหอกที่ใช้สำหรับพุ่ง มีด้ามสั้น และเล็กกว่าหอกธรรมดา

๔. โล่ = เครื่องป้องกันศาตราวุธอย่างหนึ่ง มีรูปต่าง ๆ ด้านหลังมีที่จับมีลักษณะงอนุ้ม ด้านหน้ามักเขียนลวดลายต่าง ๆ

๕. แหลน = เหล็กแหลมยาว ปลายแหลมใช้สำหรับแทง

๖. หลาว = ไม้ที่เสี้ยมให้แหลม ใช้เป็นอาวุธสำหรับแทง

๗. ดั้ง = เครื่องป้องกันอาวุธจำพวกโล่ รูปเป็นกาบกล้วย

๘. เขน = เครื่องป้องกันอาวุธ จำพวกโล่และดั้ง ผิดกันที่เขนมีรูปกลม

๙. ศร = ลูกธนูหรือหน้าไม้ ใช้เรียกอาวุธอย่างอื่นก็มี เช่น ศรเพลิง แปลว่าปืนไฟ บางทีก็ใช้เลื่อนไปเป็นตัวธนูนั้น และลูกธนูก็เรียกว่า ลูกศร

๑๐. กุทัณฑ์, เกาทัณฑ์ = อาวุธจำพวกธนู

๑๑. กั้นหยั่น = มีดสองคม เป็นอาวุธอย่างสั้นใช้เหน็บ

๑๒. เสน่า = เกาทัณฑ์ ลูกศร หอก ในทำเนียบเรียกว่าหมายถึง หอก

๑๓. กริช = มีดสองคมรูปคดไปคดมา ปลายแหลม

๑๔. แสง = อาวุธ, ศรเพลิง—หมายความว่าปืนไฟ

๑๕. คาบศิลา = ชื่อปืนโบราณ มีนกเป็นเหล็กคาบศิลา สับลงกับเหล็กให้เป็นไฟติดดินหู (ดินปืนอย่างแรง)

๑๖. คาบชุด = ชื่อปืนโบราณที่ใช้จุดที่ไฟชุดให้ติดชะนวนดินปืน

๑๗. ทองปราย = ปืนโบราณที่ใช้ยิงด้วยลูกปราย คือ ลูกตะกั่วหรือลูกเหล็กเล็ก ๆ

๑๘. หามแล่น = ปืนใหญ่โบราณชนิดหนึ่งใช้คนหามไป

นอกจากนี้ยังมีปืนชนิดต่าง ๆ อีก ซึ่งมักเรียกชื่อตามลักษณะของปืนนั้น ๆ เช่น ปืนนกคุ่ม ปืนขานกยาง, ปืนมณฑก, ปืนจ่ารง, ปืนหลัก, ฯ ล ฯ

[๔๐] ๑. ผลา = หิน, ใจผลา หมายความว่า ใจกล้าแข็ง

๒. แกว่น = แกว่งกล้า, ว่องไว

๓. ตระแบง = ตะพาย

๔. หินปากนก = หิน เหล็กไฟที่นกปืนสับเป็นประกายไฟให้ติดดินปืน

๕. ต่าง = เครื่องบรรทุกของห้อยบนหลังสัตว์พาหนะเช่น ม้า, ลา

๖. สารวัด = ผู้ตรวจงานทั่วไป

๗. ซ้อง = ร้องหรือดังพร้อม ๆ กัน

๘. ฆ้องกระแต = ฆ้องเล็ก ๆ สำหรับตีเรียกขานกันตามหมวดหมู่

๙. นฤนาท = กึกก้อง, บันลือ

๑๐. กลองชนะ = ชื่อกลองเล็กคล้ายกลองแขกใช้ตีด้วยไม้ประโคมในเวลาเข้ากระบวนแห่หลวง จัดเป็นหมู่ ๆ หมู่หนึ่งมีปี่ประจำหนึ่งเลา เรียกว่าปี่ชนะ

[๔๒] ๑. โขลนทวาร = แปลว่า ประตูป่า กองทัพที่จะไปรบต้องยกออกจากบ้านเมืองไปสู่ป่า ตามคติไสยศาสตร์ของพราหมณ์ จึงมีการเบิดประตูป่าเรียกว่าพิธีเบิกโขลนทวาร เพื่อให้เป็นสวัสดิมงคลแก่กองทัพที่จะยกไป คือทำเป็นประตูเอาใบไม้กิ่งไม้มาตะไว้ให้กองทหารเดินผ่านประตูนั้นสองข้างประตูทำเป็นร้านสูงมีพราหมณ์คอย

[อธิบายศัพท์โขลนทวาร ต่อ] — ประพรมน้ำมนต์ เพื่อให้เป็นสิริมงคลเป็นการบำรุงขวัญและกำลังใจ ในเวลากองทัพกลับก็ต้องผ่านเข้าโขลนทวารอย่างเดียวกับขาไป กองทัพของพระมหาอุปราชาเมื่อยกออกจากเมืองหงสาวดีก็ผ่านโขลนทวารนี้ และเมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงยกทัพเรือจากกรุงศรีอยุธยาสู่ยังตำบลบ้านโมก ก็ผ่านประตูบ้านเช่นเดียวกัน ดังความในร่ายที่ ๒๑๑ มีว่า "พลันขยายพยุหยาตรา คลาเข้าโขลนทวารเรศ ส่งฆ้องชัยเภรีพุทธมนต์" ฯลฯ

ลางร้ายที่ปรากฏแก่พระมหาอุปราชา ในระหว่างที่พระมหาอุปราชายกกองทัพมารบไทยได้ปรากฏมีลางร้ายขึ้น เป็นการแสดงเหตุแห่งการพ่ายแพ้และความตายให้ทราบล่วงหน้าดังนี้คือ:—

๑. เมื่อพระองค์เสด็จพ้นประตูเมืองออกมา ก็ทรงรู้สึกหวาดหวั่น พระทัยสั่น วิงเวียนหน้ามืดตามัว ทรงนึกถึงแต่ความพ่ายแพ้ จนไม่อาจดำรงพระกายตั้งตรงอยู่ได้ต้องเอนลงกับพระแท่น

๒. เมื่อกองทัพยกมาถึงตำบลพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ได้เกิดลางร้ายขึ้นอีกเป็นคำรบสองคือ เกิดเป็นหมอกมืดมัวขึ้นในท้องฟ้าและมีลมร้ายพัดอย่างแรงจนฉัตรที่ปักบนหลังช้างทรงหักขาดกระเด็นไป พระมหาอุปราชาทรงเห็นดังนั้นก็ตกพระทัยจึงรับสั่งให้โหรทำนายว่าจะดีร้ายประการใด ฝ่ายโหรหลวงรู้แจ้งแก่ใจว่าเหตุการณ์นี้เป็นลางร้าย แต่ไม่กล้าทูลความจริงให้พระมหาอุปราชาทรงทราบด้วยเกรงจะได้รับโทษ จึงพยายามเกลื่อนร้ายให้กลายเป็นดีโดยเสทูลว่าเหตุการณ์นี้หากเกิดขึ้นในเวลาเช้าแล้วนับว่าร้ายนัก แต่นี่เกิดขึ้นในเวลาเย็นนับว่าเป็นการดี พระองค์จะได้ชัยชนะแก่ข้าศึก อันการที่ฉัตรหักนั้นหมายถึงความเป็นพระมหาอุปราชของพระองค์จะสิ้นสุดลง แต่จะได้รับสถาปนาเป็นพระเจ้าแผ่นดินครอบครองสมบัติและบ้านเมืองแทนพระราชบิดาต่อไป ถึงแม้โหรจะทูลเช่นนี้ก็ตาม แต่พระมหาอุปราชาก็มิได้ทรงเชื่อตาม ทรงรู้สึกคั่นเค้นหวาดหวั่นและเป็นทุกข์ในพระทัยอย่างยิ่ง

การที่เกิดอาถรรพ์ขึ้นแก่พระมหาอุปราชานั้น นับว่าคล้ายกับอาถรรพ์ซึ่งเกิดขึ้นแก่ชูชกในเรื่องมหาเวสสันดรชาดก ตอนที่ชูชกเตรียมจะไปเฝ้าพระเวสสันดร เพื่อทูลขอพระราชกุมารทั้งสองของพระเวสสันดรมาเป็นทาสให้นางอมิตดาผู้เป็นภริยาใช้สอย ก่อนออกเดินทางก็มีอาการน้ำตาไหลไม่หยุดหย่อน ขนลุกตัวสั่นด้วยความกลัว วิงเวียนหน้ามืดและมีเหงื่อกาฬไหลโทรมกายนึกถึงแต่ความตาย เหล่านี้เป็นต้น

[๔๓] สถลมารค = ทางบก

[๔๔] ฤๅดี = คัดจากคำว่า "สมฤดี" (ส) สติ (ม) ความจำ, ความรู้สึก แผลงเป็นสมปฤดี สมประดีก็มี "กริ่งกมลฤๅดี เดือดร้อน" หมายความว่า รู้สึกคลางแคลงใจและเดือดร้อน

[๔๗] ๑. พาง = พ่าง, เพี้ยง, ดังหนึ่ง

๒. ปฤษฎางค์ = หลัง แปรปฤษฎางค์ว่าหันหลัง

๓. มนเทียร, คฤหาสน์ = บ้าน, ที่อยู่, เรือน

[๔๘] ๑. วิโยค = การจากไป, การพลัดพราก

[๕๐] ๑. ระลวง = คิดถึง

๒. ศัลย์ = ตามศัพท์แปลว่า อาวุธ เช่น หอก, ดาบ และสิ่งของที่แหลม ทำให้เจ็บปวดต่าง ๆ ในส่วนทางใจหมายถึงการโศกเศร้าด้วย

[๕๒] ๑. ระลุง = คิดถึง, เป็นทุกข์ถึง

๒. ลาน = ตื้นใจ

๓. ขุนคชินทร์ = นายช้าง ชระเดียด, ชระดัด เกลื่อนดาษดื่น

๔. ดัษ = คือ ดาษนั่นเอง ในที่ต้องการสัมผัสจึงใช้ดัษ

๕. มาลก = พลับพลา, โรงพิธี

๖. เรือนทัพ = ที่พักค่าย

๗. โบชุก = แม่ทัพ เสนางค์— ส่วนแห่งทัพทั้ง ๔ อย่าง เดียวกับจตุรงคเสนา

๘. เสือป่า, แมวเซา, แมวมอง สามหอกเจ็ดหอก = กองทหารโบราณ มีหน้าที่สอดแนมซุ่มคอยดักตีข้าศึก

[๕๔] ๑. ด่านเจดีย์สามองค์ = เป็นชื่อ ช่องทางตรงเขตแดนระหว่างไทยกับพม่าทางทิศตะวันตก ซึ่งพม่าใช้เป็นทางยกทัพมาเสมอ ๆ การไปมาติดต่อระหว่างเมืองมอญกับไทยนั้นมีทาง ใช้มาแต่เดิม ๒ทางร่วมกันตรงเมืองเมาะตะมะ ทางสายเหนือนั้นเมื่อออกจากเมาะตะมะ ก็ขึ้นทางแม่น้ำถึงบ้านตะพูเมืองเชียงกราน แล้วเดินทางด่านแม่ละเมาเมืองตาก ส่วนทางสายใต้อีกสายหนึ่งออกจากเมืองเมาะตะมะมาทางแม่น้ำอัตรันถึงเมืองสมิ แล้วเดินมาข้ามภูเขาเข้าแดนไทยทางด่านเจดีย์สามองค์ มาลงลำน้ำแควน้อยที่สามสบต่อจากนั้นก็มาไทรโยค จนถึงเมืองกาญจนบุรี

[๕๗] ๑. นุชนาฏ = น้องนาง
๒. บังอร = นาง, นางงาม
๓. เฉอ = ต้นไม้

[๕๘] ๑. คูหาศ = ถ้ำ ละหาน—ทางน้ำ ร่องน้ำ, ห้วย

[๕๙] ๑. บำราศ = จากไป, หายไป, ปราศจาก
๒. เวียง = เมือง
๓. มฤต = ตัดจาก อมฤต แปลว่า น้ำทิพย์

[๖๐] ๑. คร่ำเนตร = หมายความว่าน้ำตาไหลคร่ำตา คือร้องไห้ไม่หยุดหย่อน

[๖๑] ๑. กำสรวล = ร้องไห้, คร่ำครวญ, เศร้าโศก

[๖๒] ๑. ไหรณ [ส. ไหรณฺย] = แผลงจากหิรัญ—ทอง, เงิน, ทรัพย์ แต่มักแปลกันว่า เงินเบี้ยพัน ห้องไหรณในที่นี้เอาความว่า หอทอง, ปราสาททอง

[๖๔] ๑. นงโพธ = นางงาม
๒. นาภี = ท้อง
๓. ข้อนอก = ทุบตีอก

]๖๕] ๑. เยาวเรศ = เดือนจากเยาวราช แต่มักแปลว่านางกษัตริย์ ใช้สำหรับหญิงสาวทั่วไปก็ได้

๒. สารแสดง = ในทีนว่าร้องเพลง

๓. คำแคง = เคืองขัย, ดังนั้น

[๖๗] ๑. ราวเถื่อน = ราวป่า

๒. เอ้องค์ = คนเดียว

[๖๘] ๑. เสาวลักษณ์ = มีรูปร่างงาม

๒. เคียม = ไหว้, ก้ม, หมอบ, กราบ

๓. บอมเทวษ = บอบช้ำด้วยความเศร้าโศรก

[๖๙] ๑. เขนย = หมอน

[๗๐] ๑. หน่ายเชย = ร้างจากการชมเชย

๒. ก้ำทรวง = อกสุกก้ำ หมายความว่าเร่าร้อนอก ด้วยความตรอมใจ

[๗๑] ๑. ไย่ไย่ = อาการที่ช้างเดินไปเรื่อย ๆ

[๗๒] ๑. อัคเรศ = ตามธรรมดาใช้เรียกนางกษัตริย์ แต่ในทีนหมายถึงนางสนม

๒. โจษจน = ล่งเลื่องอื้อฉึง

๓. ว่ายฟ้า = ลอยเด่นอยู่ในท้องฟ้า

๔. ชรอ่ำ, ชรอุ่ม, ชรอ้อ = มืดมัว

๕. ตรวยโตรก = ช่องที่ลึกชันลงไป ดังกรวย บางทีก็ใช้ว่ากรวยโกรก

๖. ชะโงก = หินที่ยื่นออกไปจากหน้าผา ที่เรียกว่าชะโงกผา

๗. ชะง่อน = ก้อนหินที่เป็นปุ่มยื่นย้อยตามเขา

๘. เสลา [อ่าน เส—ลา] = หิน

๙. เลื่อมเหลือง = เลื่อมเหลืองเป็นเงา

๑๐. โมรา = หินชนิดหนึ่งมีลายแดะสีต่าง ๆ แลดูงาม

๑๑. บัทมราช = ดอกบัวหลวง

๑๒. นิลกาล = พลอยสีดำ

๑๓. ขาบ = สีน้ำเงินแก่

๑๔. โกเมน = พลอยสีแดง

๑๕. ประภัสสร = สีเลื่อมพราย

๑๖. จำเรียง = ขับ, กล่อม

๑๗. ถวายชอ = ขับประโคมถวาย

๑๘. เหงือเนตร = น้ำตา

[๗๓] ๑. เสาวภาคย์ = ความสุขเกษม, ความเจริญ

[๗๔] ๑. ดวงกมลาศ = ดวงกมล, ดวงใจ

[๗๕] ๑. เซาะ = ขอกเขาเล็ก ๆ ที่น้ำเซาะเป็นทาง

๒. สนาน = อาบน้ำ

[๗๖] ๑. ธาเรศ = ธารน้ำ, สายน้ำ

๒. แมน = เทวดา

[๗๗] ๑. พาลพธู = หญิงรุ่น

๒. เจ้าช้าง = คำใช้เรียกพระเจ้าแผ่นดิน ที่มีช้างเผือกมาก ๆ เป็นการยกย่องว่ามีบุญญาธิการมาก

[๗๘] ๑. เสาวรภย์ = กลิ่นหอม

๒. เลวง = ตระลบ, ฟุ้ง

๓. วายุ = ลม

๔. เรณู = ละออง, เกสร

๕. อ่อนไท้ = นางผู้เป็นใหญ่

[๗๙] ๑. พบู = ดอกไม้, งาม, หน้า

๒. แน่ง = นาง

[๘๐] ๑. กนิษฐนารี = น้องหญิง

[๘๑] ๑. เฉอปราง = ไม้มะปราง

[๘๒] ๑. อบรม = ในที่นี้ว่า อบตัว รมตัวให้หอม

[๘๓] ๑. นขา = เล็บ

๒. ต้อง = ต้นมะต้อง, กะท้อน

๓. บุษบา = ดอกไม้ ในที่นี้หมายถึงดินนาง

[๘๔] ๑. ชงฆา = แข้ง
๒. ระเมียร = ดู, ชม
๓. เดือปล้อง = ต้นมะเดื่อปล้อง
๔. ศอ = คอ
[๘๕] ๑. ตาด = ต้นมะตาด
๒. หนุ่มเหน้า = กำดังรุ่น
๓. สลาลิง = หมากดิง
[๘๗] ๑. ราค = ความกำหนัด
๒. ตูม = ต้นมะตูม
[๙๐] ๑. โกสุม = ดอกไม้
๒. ชุมช่อ = ก็อรวมกันอยู่เป็นช่อ ๆ
๓. อรชร = งามอ้อนแอ้น
[๙๔] ๑. เผือ = ฉัน
[๙๖] ๑. พ้อนพ่าย = พ้อนรำ
๒. คับคา = ชื่อนก
๓. คา = หญ้าคา
๔. ถ้อทัก = ร้องคอบ, ทักทาย ที่ถูกเขียนท่อทักแต่ในที่ต้องการโท
๕. ดอกบัว = นกดอกบัว
๖. ถุ้งเถียง = ทุ่มเถียง
๗. กระแสง, กันแสง = ร้อง
๘. พนานต์ = เขตบ้า
๙. ผจงใจ = น่ารักใคร่
[๙๘] ๑. บัว = นกผักบัว
[๙๙] ๑. กลอยใจ = ผู้ร่วมใจ
๒. แสก = นกแล่ก
๓. แสกหฤทัย = ผ่าหัวใจแยกเป็นเสี่ยง
[๑๐๐] ๑. แอ่น = นกนางแอ่น

[๑๐๑] ๑. รังนาน = ชื่อนก
๒. เท้ง = ทิ้ง ทูดเท้งสาร คือทูดเอาหนังสือที่ไปถึงนางทิ้งเสีย

[๑๐๒] ๑. จรัล = เดินไป

[๑๐๓] ๑. ยูง = นกยูง
๒. ยอดยูง = คือ บนยอดต้นยูง
๓. โยกย้าย = เดินไปเดินมา
๔. คล่ำคล่ำ = มากมาย, ลับลน

[๑๐๔] ๑. อดูร, อาดูร = เดือดร้อน, เจ็บป่วย, ขอกช้ำ
๒. ฤๅ = หรือ, ไม่ ฤๅบ่มีเพื่อนพร้อง — ไม่มีเพื่อนจะพูดด้วย

[๑๐๕] ๑. สัตวา = ชื่อนกชนิดหนึ่ง
๒. เหจ = เหาะ
๓. หาว, โพยม = ท้องฟ้า
๔. เฉิดโฉม = รูปร่างงาม
๕. ฟ่องฟ้า = ลอยเด่นในท้องฟ้า หมายถึงนางฟ้า
๖. ลาญเทวษ = ทำลายความทุกข์โศก

[๑๐๖] ๑. วากว้า = ว้าเหว่

[๑๐๗] ๑. ประเวศ = เข้าไปถึง, เข้าไปสู่
๒. จำทูล = จำข้อความไปบอก

[๑๐๘] ๑. เต้นเชก = ไปเยี่ยม
๒. นงพะงา = นางงาม

[๑๐๙] ๑. ว่ายฟ้า = บินไป
๒. พนารญ = ป่า
๓. รุ่นรุกข์ = ต้นไม้รุ่น ๆ
๔. ร่ายไม้ = เดินเตาะไม้
๕. ไขเสียง = ส่งเสียงร้อง

[๑๑๐] ๑. สุโนก = นก

๒. เอาภาร = ช่วยเอาธุระ
๓. ลรรลุง = เป็นทุกข์, คิดถึง
๔. ลานใจ = ใจดื้น, สะทกสะท้าน
๕. สวาทไหม้ = ร้อนด้วยความรัก
๖. วิมลมาลย์ = ดอกไม้อันบริสุทธิ์ หมายถึงพระสนม
๗. ไล้ = ลูบ

[๑๑๑] ๑. รำจวน, รัญจวน = ป่วนใจ

[๑๑๒] ๑. นฤบดี = พระราชา
๒. มารค = ทาง
๓. บง = มองดู, แลดู
๔. จัตุบาท = สัตว์สี่เท้า
๕. กลาด = เกลื่อน
๖. มฤค = เนื้อ
๗. เกลียง = หญ้า
๘. กระทิง = วัว
๙. ถึก = เปลี่ยว, หนุ่ม
๑๐. เสี่ยว = ชาติ, เฉี่ยว
๑๑. ฉมัน, สมัน, ทราย = เนื้อชนิดหนึ่งจำพวกกวาง
๑๒. เพลาะ = โคป่าชนิดหนึ่งเขาบิด ๆ
๑๓. ผงาด = ผาดโผน
๑๔. ระมาด = แรด
๑๕. ขลา = เสือ
๑๖. สุวาน = หมา
๑๗. ช้างบง = ไม้ไผ่ชนิดหนึ่งมีปล้องยาวคล้ายไม้ซาง, ซางบงก็เรียก
๑๘. กระเจิง = แตกพล่านไป
๑๙. ซะซ้อง = ร้องพร้อม ๆ กัน

๒๐. ทวิบาท = สัตว์สองเท้า
๒๑. นวลจันทร์ = นวลดังดวงจันทร์

[๑๑๓] ๑. จาบัล = ความสะอึกสะอื้น, ความโศกสลด
๒. เต้าแขกน้อง = ไปเยี่ยมน้อง

[๑๑๔] ๑. กระอุ = รุ่มร้อน
๒. ปึ้ม = เกือบ, จวน, แทบ, ดังหนึ่ง
๓. เยี่ย = ทำ
๔. เยี่ยไฉน = ทำไฉน

[๑๑๕] ๑. จิ้ม = ใกล้

[๑๑๖] ๑. พลขันธ์ = กองทัพ
๒. ศรี = ในที่นี้หมายถึงนางสนม

[๑๑๗] ๑. ตาง = คือต่าง ในที่นี้ต้องการเสียงสามัญจึงใช้ต่าง
๒. กาสร = กระบือ
๓. ผาดผัง = วิ่งไปโดยเร็ว

[๑๑๘] ๑. ยองทอง = กวางทอง, ยองคำก็เรียก
๒. ผีย่าง = ผีเท้า
๓. ยรรยง = งามสง่า

[๑๑๙] ๑. อกแอบอวล = แอบแนบกับอก
๒. ปล้อน = แกะเอาเมล็ดในออกจากเนื้อที่หุ้ม

[๑๒๐] ๑. ลิลดผ้า = คือลดลายดผ้า, เคลื่อนลดลงจากขอบผ้า
๒. ผีเผือน = ผีป่า

[๑๒๑] ๑. สายัณห์ = เวลาเย็น
๒. ธเรศตรีศวร [ธเรศ + ตรี + อิศวร] = พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นใหญ่ในโลกสาม, ในที่นี้หมายถึงมหาอุปราชา
๓. มรณาศ = คือมรณา แต่ใส่ ศ เข้าสนธิจึงเป็น มรณาศ "เหวย ๆ เรียกสวามี มรณาศ" คือร้องเรียกผัวที่ตายเสียงเหวย ๆ ความตอนนี้ยกเอา

[อธิบายศัพท์มรณาศต่อ] นิยายเรื่องจันทโครพมากล่าว ตามเรื่องที่ว่า จันทโครพกับนางโมราผู้เบื็นเมีย เดินทางมาในป่า พบโจรเข้า นางเบื็นหญิงหลายใจจึงมีความรัก โจร แทนที่จะช่วยผัว กับยื็นพระขรรค์ให้ โจรฆ่าผัวตาย แต่โจรก็ไม่รับนางเบื็นเมีย พระอินทร์แปลงเบื็นเหยี่ยวมาเกี้ยว นางก็รับรักอีก พระอินทร์จึงสาปให้นางเบื็นชะนี พอเวลาเย็นเย็นตะวันแดง ก็นึกว่าเบื็นเลือดของจันทโครพผัวของนาง จึงร้องเรียกโหวย ๆ โคลงบทนี้กล่าวว่า เมื่อพระมหาอุปราชาได้ยินนางชะนีร้องว่า ผัวโหวย ๆ เช่นนี้ ก็ทรงรู้สึกเหมือนเสียงพระสนมที่ร่ำร้องเรียกหาพระองค์

(๑๒๒) ๑. ดวงสมร = ดวงใจ, หมายถึงนางสนม
๒. ขวัญ = ในที่นี้หมายถึงสิ่งอันเบื็นที่รักคือเมีย

(๑๒๓) ๑. นางห้อง = นางร่วมห้องคือเมีย
๒. ห่างเคล้า = คือห่างจากการเคล้าคลึง

(๑๒๔) ๑. เจ้านิรารสเกื้อ = เจ็บเพราะต้องร้างจากรสที่เคยเกื้อกูลร่วมรักกัน
๒. เกี่ยง = เบื็นเหตุให้

(๑๒๕) ๑. น้องท้าว = หมายถึงนางสนม
๒. พ้องพาน = พบปะ

(๑๒๖) ๑. กระสัน = เกี้ยว, แสยง, เร่าร้อน
๒. เลอ = ชั้น, เหนือ
๓. อาสน์ = ที่นั่ง
๔. พลับพลา = ที่ประทับชั่วคราวไว้สำพระเจ้าแผ่นดินหรือเจ้านาย
๕. เรือนศึก = หมายถึงพลับพลาที่กล่าวนี้

๖. รัด = เร่ง, รีบ
๗. ยอยุทธ = รบปะทะข้าศึก, โจมตีให้ชะงัก
๘. ประทุษ = ทำร้าย, เบียดเบียน
๙. โรมโชรม = รบระดมเข้าไป
๑๐. ฤกษ์ = เวลาที่เหมาะเป็นชัยมงคล
๑๑. เลิก = ในที่นี้ว่าเคลื่อนไป, ยกไป
๑๒. บูรพทิศ = ทิศตะวันออก
๑๓. ทหัว = ผู้กล้า, ทหาร, นักรบ
๑๔. หื่นเหี้ยมในสมร = ฮึกเหิมในการรบ

[๑๒๗] ๑. รัถยา = ถนนสายใหญ่, ทางเดิน
๒. นิกรอาชา = พลม้า, กองม้า
๓. เปลื้อยปลาย = หมายถึงทวนที่ไม่ได้ถวมผ้า เมื่อต้องแส่งส่าง ก็ต้องแส่งแปลบปลาบ
๔. ทอตา = คือฉายแส่งเข้าตา
๕. เทียว = ทิว, แถว
๖. เฟื่องฟ้า = กระจายไปในท้องฟ้า เฟื่องฟ้าปลิวปลาย หมายความว่า ปลายของปลิวสะบัดกระจายไปในฟ้า

[๑๓๘] ๑. นครกาญจน = เมืองกาญจนบุรี ในที่นี้ต้องอ่าน กาน – จน เพื่อให้สัมผัสกับขุนพล
๒. ออกทิศ = ทิศตะวันออก
๓. เขาก็ทราบการโดยขนาดว่าอุปราชขุนทัพ = หมายความว่าเขาก็ทราบได้โดยขนาดของฉัตรที่มี ๕ ชั้นนั้นว่าผู้เป็นนายทัพมา คือพระมหาอุปราชา
๔. แด = คือ แด่, แก่ แดออกญาผู้ผ่านเผ้า แก่พระปกครองเหนือหัว หมายถึงท่านเจ้าเมือง
๕. ออก = เป็นคำใช้นำหน้าชื่อบรรดาศักดิ์สัญญาบัตร

[อธิบายศัพท์ออกต่อ] = ครั้งโบราณ เช่น ออกญา, ออกพระ, ออกหลวง, ออกขุน

๖. ลาญขวัญแหลก = ขวัญแตกละเอียด คือเสียขวัญนั่นเอง

๗. แสกกมล = ใจแตกแยก คือรู้สึกกลัวดังหนึ่งใจแตกเป็นเสี่ยงๆ

๘. ทะท้าว = ตัวสั่นเทา ๆ

๙. ขุนเมือง = เจ้าเมือง

๑๐. เคืองใจ = ระคายใจ [ด้วยความกลัว]

๑๑. ตรลอด = ตลอด

๑๒. ขวัญเกี่ยงกินเผือน = ขวัญหายเข้าป่า คือเสียขวัญ, ตกใจกลัว ตามความเชื่อถือของคนโบราณว่า ขวัญเป็นสิ่งสำคัญประจำตัวคน ถึงคราวเคราะห์หามยามร้าย ขวัญก็หนีเข้าป่าเสียต้องทำพิธีเชิญขวัญ ให้กลับมาอยู่กับตัวดังเดิมจึงจะเป็นสุข

๑๓. เผือด = เศร้าหมอง, ซีด, ตลด,

๑๔. เลือดสลดหมดหน้า = หน้าซีดไม่มีเลือด [ด้วยความกลัว]

๑๕. รู้ว่าทบบมิทาน = รู้ว่าไม่อาจต่อสู้ต้านทานได้

๑๖. เททอด = ถ่ายถอย คิดเททอดครัวแตกคือคิดอ่านพาครอบครัวแยกหนีไป

๑๗. มละ = ตะทึง

๑๘. เปลื่องเปล่า = หมดว่าง

๑๙. กระแหน่ = เล่ห์กล, ท่วงที, อาการ

๒๐. ลักษณะ = ในที่นี้หมายว่าหนังสือรายงาน

[๑๒๙] ๑. ซุกซ่อนห่อนให้ข้าศึกได้ไปเบื่น = คือเที่ยวหลบซุกซ่อน เพื่อมิให้ข้าศึกจับเบื่นไปได้

[๑๓๐] ๑. ลำกระเพิน = ชื่อลำน้ำ ที่กองทัพมหาอุปราชาดำเลียงผ่านข้ามเข้าเมืองกาญจนบุรี

๒. กรอง = ร้อยถัก
๓. เวฬุ = ไม้ไผ่
๔. กรองเวฬุ = ตัดเผือกทำสะพานข้ามแม่น้ำ
๕. รูดเอาสารมาบอก = รีบเร่งเอาหนังสือมาแจ้งข่าว
๖. ออกญามหาด = หมายถึงเจ้าพระยาจักรี
๗. มหิบาล = ผู้ปกครองแผ่นดิน ในที่นี้หมายถึงสมเด็จพระนเรศวร

[๑๓๑] ๑. พังเพิง = พังทลาย

[๑๓๒] ๑. เวียงด่าน = เมืองหน้าด่าน
๒. ว่างว้าง = ว่างเปล่า

[๑๓๓] ๑. สอดแนมจักจับถ้อยไถ่ความ = หมายความว่า กองสอดแนม เที่ยวจับคนมาไต่ถามกิจการต่าง ๆ
๒. รู้ว่าชาวเมืองรู้ เล่ห์แล้ว หลีกหนี = คือ เมื่อไม่มีใครที่จะจับมาสอบสวนได้ก็เข้าใจได้ว่า ชาวเมืองนี้รู้เหตุการณ์เสียก่อน จงพากันอพยพหลบหนีไปเสีย

[๑๓๔] ๑. เคืองสวาทไหม้ = ขุ่นเคืองใจเร่าร้อนด้วยความรัก
๒. คำนึงนุชไปเปลือง = คิดถึงนางไม่รู้จักสิ้นสุด

[๑๓๕] ๑. ระลวง = คิดถึง
๒. ศศิธร = ผู้มีรูปกระต่าย คือดวงจันทร์
๓. สมร = ในที่นี้แปลว่าใจ

[๑๓๖] ๑. นิกเชษฐ์เฉกจันทร = นิกเปรียบว่าตัวพี่เป็นดังหนึ่งดวงจันทร์
๒. ประกาย = ในที่นี้หมายถึงดาว

[๑๓๗] ๑. ฤาใคร่จางใจจินต์ = มิใคร่จะจืดจางในการคิดถึง
๒. เสน่าห์ส้าน = เสียวซ่านใจด้วยความรัก

[๑๓๘] ๑. แสงสุพรรณ = แสงทอง
๒. พรายหิรัญเรืองราง = แสงเงินส่องขึ้นอ่อน ๆ
๓. เทิน = เนิน, ดาดเขา

๔. เฉิดฉัน = งามเพริศพริ้ง
๕. ระบัด = ผิด, แตก

[๑๔๐] ๑. แกล่ = ใกล้, เกือบ แกล่ควรญ ใกล้จะถึงอาการคร่ำครวญ
๒. เพล้ = เวลาพลบค่ำ
๓. พนมทวน = ชื่อตำบลในเมืองกาญจนบุรี เดี๋ยวนี้เรียกว่าบ้านทวน

[๑๔๑] ๑. เวรัมภา = ชื่อลมร้ายชนิด เวรัมภวาตก็เรียก
๒. ฉัตราคช = ในที่นี้หมายถึงฉัตรปักบนหลังช้าง.

[๑๔๒] ๑. ถนัดดั่งภูผาหลวงตกต้อง = รู้สึกเหมือนเขาใหญ่ตกทับ
๒. กระหม่ากระเหม่นทรวง = รู้สึกพรั่นพริ่งใจและอกสั่น

[๑๔๓] ๑. จักทูลบ่ทูลไท = โหรจะทูลตามความจริงก็ไม่กล้า

[๑๔๔] ๑. เหตุนี้ผิวเช้าชั่ว ฉุกเข็ญ = เหตุการณ์เช่นนี้หากเกิดขึ้นในเวลาเช้า ถือกันว่าชั่วร้ายโดยพลัน
๒. ลำเค็ญ = ลำบาก, ยาก

[๑๔๕] ๑. เวียงราม = เมืองพระราม, ในที่นี้หมายถึงกรุงศรีอยุธยาเพราะชื่อพ้องกัน
๒ ล่มพ้า = แม้เมืองฟ้าก็ต้องล่มจมพ่ายแพ้
๓. ทุกท้าว บ่ ท่าวถือ ตนต่อพระเอย = เจ้าแผ่นดินทุกองค์ที่ถือตนไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระองค์นั้น

[๑๔๖] ๑. เหี้ยม = เหตุ
๒. อุปราชยศักดิ์ = ศักดิ์แห่งพระมหาอุปราช
๓. ภูบดี = เจ้าแผ่นดิน ในที่นี้หมายถึงพระเจ้าหงสาวดี
๔. เวนพิภพพระให้ = มอบบ้านเมืองของพระองค์ให้

[๑๔๗] ๑. แหนงคำ = คลางแคลงในถ้อยคำของเขา
๒. สู = ในที่นี้ว่าเขา

[๑๔๘] ๑. เสนาะ = วังเวงใจ, สลดใจ

[๑๔๕] ๑. กระลึง = จับ ถือ, กระลึงลางหลอนเล่ห์ร้าย—คดางแคดงพระทัยด้วยการถือดาง ซึ่งดวงให้เห็นเหมือนหนึ่งร้าย

[๑๕๐] ๑. สระเทินสระทก = งกเงิ่น, ประหม่า,
๒. จืดสร้อย = คลายจากความเศร้าโศก

[๑๕๑] ๑. ถนัดดั่งพาหาเหียน = จะเป็นเหมือนหนึ่งต้องเสี่ยงเชน

[๑๕๓] ๑. จอมถวัลย์ = จอมกษัตริย์
๒. เพลี่ยงพล้ำ = เสียที

[๑๕๐] ๑. ผี = ในที่นี้หมายถึงศพ
๒. ที่โพล้ที่เพล้ = ที่กันดาร, เปลี่ยวเปล่า

[๑๕๗] ๑. ดามาโดยรถเรศ = เดินประดังกันมาตามทาง
๒. ศรีสุพรรณพิศาล = เมืองสุพรรณบุรีอันกว้างใหญ่และสง่างาม
๓. ครัวครอก = ครอบครัวบ่าวไพร่, ครอก—บ่าว,ทาส
๔. บ่อน = แห่ง, ที่
๕. กง = วงกลม
๖. ย่าน = ย่น, กลัว, ท้อถอย

[๑๕๘] ๑. เจ้าธานินทร์ = เจ้าเมือง
๒. บุรินทรศักดิ์สีมา = เขตแดนในอำนาจเจ้าเมือง, หมายถึงเขตแดนที่เจ้าเมืองปกครอง
๓. บุรา, บุร, บุรี = เมือง
๔. นครสิงห์—สรรค์—สุพรรณ = คือ เมืองสิงห์ เมืองสรรค์ และเมืองสุพรรณ

การเดินทัพของพระมหาอุปราชา การเดินทัพของพระมหาอุปราชาเป็นไปอย่างไม่รีบร้อน ให้ออกเดินทางแต่ในเวลาเช้าและเย็นเท่านั้น เพื่อเป็นการบำรุงกำลังไพร่พลให้เข้มแข็งและร่าเริงอยู่เสมอ เมื่อมาถึงเมืองจิตตองริมแม่น้ำสะโตงให้หยุดตั้งค่าย ณ ที่นั้นแล้วให้กองลำเลียงเสบียงยกล่วงหน้าไปตั้งอยู่ที่ท่าดินแดง จัดแจงทำฉางวางค่ายเป็นระยะๆ ทุกแห่งที่กองทัพจะผ่าน และให้พระยาจิตตองเป็นแม่ทัพนำ ยกไปทำทางไว้ให้เรียบร้อยด้วย ต่อจากนั้นก็เดินทัพข้ามแม่น้ำสะโตงผ่านเมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะลำเลิง เมืองสมิ ซึ่งเป็นหัวเมืองมอญขึ้นแก่พม่าแล้วยกเข้าอาณาเขตไทยทาง

ด่านเจดีย์ผ่านตำบลสังคล่า, สามสบ, ไทรโยค, ข้ามลำน้ำกระเพินยกเข้าเมืองกาญจนบุรีได้โดยง่าย เพราะไม่มีใครต่อสู้ขัดขวาง จึงยกต่อมายังตำบลพนมทวนเข้าเขตเมืองสุพรรณบุรี ได้ตั้งค่ายพักพล คอยฟังข่าวทัพไทยที่ตำบลตะพังตรุ

ข้อความที่มีลักษณะเป็นนิราสในตอนนี้ ในระหว่างที่เดินทัพเข้าสู่แดนไทย พระมหาอุปราชาได้ทรงรำพันถึงพระสนมซึ่งอยู่ในวัง และเมื่อได้ทรงเห็นต้นไม้, นก, เนื้อ, อารมณ์ก็พาพันเกี่ยวข้องกับนางสนมผู้อยู่ข้างหลังเสมอ ลักษณะความเช่นนี้ตรงกับที่เรียกว่า นิราส. ที่เรียกว่านิราสนั้นหมายถึงกาพย์กลอนซึ่งบรรยายความที่จากถิ่นที่อยู่และคนรัก ทำนองแต่งมักกล่าวเหตุที่ต้องจากถิ่นฐานบ้านช่อง พร้อมกับแสดงความห่วงใยอาลัยในเมียหรือคู่รักที่จะต้องจากไปไกลกันในระหว่างเดินทาง เมื่อได้ผ่านอะไร พบเห็นสิ่งใดก็พรรณนาตามนิสัยกวีที่เป็นคนช่างสังเกตและจดจำ และนำไปเปรียบเทียบเกี่ยวพันกับผู้เป็นที่รักซึ่งอยู่ข้างหลัง ลักษณะข้อความที่เป็นนิราสนี้ ที่จริงมีมานานตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว ตัวอย่างจะเห็นได้จากโคลงกำศรวลศรีปราชญ์เป็นต้น แต่คำว่านิราสหาได้ใช้มาแต่ครั้งนั้นไม่ เพิ่งจะเริ่มใช้เรียกกันในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนแรก ซึ่งเป็นเวลาที่คำประพันธ์ประเภทนิราสเกิดขึ้นแพร่หลายมาก

ตอนที่ ๔

โคลงที่ ๑๕๙ ถึงโคลงที่ ๒๒๗ ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรทรงเตรียมทัพไปรบเขมร จนถึงทรงตั้งค่ายพักพลที่ตำบลหนองสาหร่าย แขวงเมืองสุพรรณบุรี

เนื้อเรื่อง

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวร ก็ทรงเตรียมการที่จะยกทัพไปตีเมืองเขมรดังกล่าว ในตอนที่ ๑ นั้น พระองค์มีพระราชดำรัสให้เกณฑ์หัวเมืองปักษ์ใต้ทัพหนึ่ง กำหนดพระฤกษ์ที่จะยกไปไว้พร้อมเสร็จ มีรับสั่งให้พระยาจักรี ซึ่งเป็นมุขมนตรีผู้ใหญ่ให้รักษาพระนครแทนพระองค์ในขณะที่เสด็จยกทัพไป ทรงคาดเหตุการณ์ว่า ทัพหงสาวดีนั้นเพิ่งแตกพ่ายแพ้ไปเมื่อต้นปี คงไม่อาจยกทัพมารบได้อีก ถ้ามีก็คงจะมาในปีหน้า แต่ถึงกระนั้นจะไว้ใจก็มิได้ ถ้าพม่ายกทัพมาก็ให้ป้องกันกรุงไว้คอยท่าพระองค์ ขณะนั้นพอดีมีหนังสือจากเมืองกาญจนบุรีบอกมาว่าทัพพม่ายกเข้ามา มีพระมหาอุปราชาเป็นแม่ทัพ

ทำสะพานเรือกข้ามลำน้ำกระเพินตัดเข้าเมืองแล้ว สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงยินดีเนื่องจากได้ทรงเตรียมไพร่พลไว้พร้อมสรรพแล้ว ใช้รบพม่าเลยทีเดียว จึงมีรับสั่งให้เจ้าเมืองราชบุรีจัดพลจำนวน ๕๐๐ ไปซุ่มอยู่ ถ้าข้าศึกข้ามสะพานแล้วให้ทำลายสะพานเผาเสียให้สิ้น ในขณะนั้นทูตจากเมืองด่านต่าง ๆ มีเมืองสิงห์ สรรค์ และสุพรรณเป็นต้น ก็นำใบบอกเรื่องข่าวศึกมาถวาย และข่าวเพิ่มเติมมาว่ากองม้ามอญได้เข้ามาถึงเขตเมืองวิเศษไชยชาญ สมเด็จพระนเรศวรมีพระราชดำรัสปรึกษาแก่บรรดาเสนาอำมาตย์ทั้งปวงว่า ควรจะยกทัพออกไปรับนอกเมืองหรือจะตั้งรับในเมืองดี ขุนนางทั้งปวงถวายความเห็นว่าควรจะเสด็จยกทัพออกไปรับศึกนอกเมือง โดยพิจารณาเห็นว่าการที่พระมหาอุปราชายกทัพมาครั้งนี้เป็นการมาโดยจำใจเพราะขัดรับสั่งพระเจ้าหงสาวดีไม่ได้ ความจริงพระมหาอุปราชามีความเกรงกลัวพระองค์เพราะเคยได้เห็นพระเดชานุภาพมา ๒ ครั้งแล้ว คือ

๑. เมื่อครั้งเมืองรุมเมืองคังเป็นกบฏต่อพม่า พระเจ้าหงสาวดีเชิญสมเด็จพระนเรศวรให้ยกกองทัพไปปราบปราม พร้อมกับกองทัพของพระมหาอุปราชา พระสังฆทัต กองทัพทั้งสามตกลงผลัดกันเข้ารบทัพละวัน เมื่อกองทัพของพระมหาอุปราชาและพระสังฆทัตยกเข้ารบ ข้าศึกซึ่งตั้งอยู่บนเนินเขาก็กระดมทิ้งหินลงมาทับไพร่พลของทั้งสองฝ่ายล้มตายเป็นอันมาก เป็นอันว่าตีหักเอาไม่ได้ ครั้นถึงเวลาที่ทัพไทยยกเข้าตี สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงจัดให้พลส่วนหนึ่งขึ้นเขาแซงขึ้นสองข้าง แล้วระดมยิงข้าศึกที่ทิ้งหินลงมา ล้มตายแตกกระจัดกระจายจึงยกเข้าเมืองจับตัวเจ้าเมืองได้ พระปรีชาสามารถนี้เป็นเหตุให้พระมหาอุปราชากับพระสังฆทัตเกรงกลัวเป็นครั้งแรก

๒. อีกครั้งหนึ่ง เมื่อพระเจ้าหงสาวดีกับพระมหาอุปราชาคิดปองร้ายสมเด็จพระนเรศวร ดวงเชิญเสด็จไปเมืองหงสาวดี โดยอ้างว่าเมืองพุกามเป็นกบฏให้ไปช่วยปราบปราม เมื่อพระองค์เสด็จยกทัพไปถึงเมืองแครง ชักแซกยอถ่างผู้เป็นเจ้าเมืองก็แจ้งข่าวไปยังเมืองหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีจึงให้ขุนนางมอญชื่อพระยาเกียรติ พระยาราม มารับเสด็จแล้วให้เตรียมทัพเข้าซุ่มไว้ตามทาง เมื่อสมเด็จพระนเรศวรยกผ่านไปให้ตีกระหนาบและกำจัดพระองค์เสีย พระยาเกียรติ พระยารามก็นำความลับมาแจ้งแก่พระมหาเถรคันฉ่อง ผู้เป็นเจ้าวัดที่สมเด็จพระนเรศวรตั้งพักพลอยู่ ด้วยบุญญาธิการของพระองค์ พระมหาเถรกลับนำขุนนางทั้งสองมาเฝ้าทูลความจริงให้ทรงทราบทุกประการ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบว่า พระเจ้าหงสาวดีคิดร้ายต่อพระองค์ ทรงเห็นว่าเป็นโอกาสที่เคยประกาศตนเป็นศัตรูกับพระเจ้าหงสาวดี แล้วกวาดต้อนครอบครัวมอญกลับกรุง ฯ พร้อมด้วยพระมหาเถรคันฉ่องและพระยาเกียรติพระยาราม ความทราบถึงพระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสใช้ให้พระมหา-

อุปราชายกทัพติดตามมาทันที่แม่น้ำสะโตง ขณะอยู่คนละฝั่งสมเด็จพระนเรศวรทอดพระเนตรเห็นสุรกำมานายทัพหน้าของพม่าขี่ช้างยืนอยู่ท่าทางห้าวหาญ และเห็นตัวประมาณเท่าผลมะพร้าว ช้างที่ขี่ตัวเท่าสุกร จึงรับสั่งให้ทหารระดมยิงสาดไป แต่ยิงทหารหาอาจยิงข้ามไปถึงไม่ พระองค์จึงทรงพระแสงปืนนกสับต้องสุรกำมาตาย เป็นเหตุให้พระมหาอุปราชาและพวกพม่ามอญมีความเกรงกลัวพระฤทธของพระองค์เป็นครั้งที่สอง

ขุนนางข้าราชการถวายความเห็นว่า อันการที่พม่ายกเข้ามาครั้งนี้นับว่าแปลกเพราะเพิ่งแพ้รบไปเมื่อเดือนเจ็ด พอเดือนยี่ก็ยกกลับยกเข้ามาอีก ยังไม่ทันได้บำรุงไพร่พลให้ร่าเริง ชะรอยจะได้ทราบข่าวว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาสวรรคต จึงได้รีบยกกองทัพมารบด้วยหวังจะได้เปรียบ เพราะฉะนั้นถ้าฝ่ายไทยตั้งรับในเมืองย่อมไม่เหมาะ เป็นการกระทำให้ข้าศึกได้ใจ จึงให้เชิญเสด็จยกทัพหลวงออกไปตั้งรับนอกพระนครแต่งกองทัพเข้าประทะหยั่งกำลังดู ถ้าข้าศึกหนักจึงค่อยเสด็จยกออกตีหักต่อภายหลัง

สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงฟังก็ทรงเห็นชอบด้วย รับสั่งให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองตรี จัตวา รวมยี่สิบสามเมือง ให้พระยาศรีไสยณรงค์กับพระราชฤทธานนท์คุมกองทัพหน้าไปตั้งขัดตาทัพที่ตำบลหนองสาหร่าย ถ้าได้รบกับข้าศึกถ้าข้าศึกไม่แตกหรือสู้ไม่ได้ พระองค์จะเสด็จยกทัพหลวงออกตีในภายหลัง ครั้นแล้วโหรก็ถวายฤกษ์ให้เสด็จยกทัพเรือออกจากกรุงศรีอยุธยา ในวันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ เวลา ๘.๓๑ น. สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงเรือพระที่นั่งศรีสมรรถชัย สมเด็จพระเอกาทศรถทรงเรือไกรสรมุขพิมาน มีเรือชัยสุพรรณหงษ์พิมานอันเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปชื่อ พระวิชัยชาญชัย นำพร้อมกับขบวนเรือรบทั้งปวง เคลื่อนกระบวนตรงไปสู่ตำบลบ้านโมกแขวงเมืองวิเศษไชยชาญประทับแรม ณ ที่นั้น ในวันรุ่งขึ้นก็เสด็จยกทัพบกผ่านตำบลบ้านสระแก้ว บ้านสระเหล้าถึงตำบลหนองสาหร่าย รับสั่งให้ตั้งค่ายพักพลต่อจากค่ายกองทัพหน้าที่มาตั้งอยู่ก่อน เมื่อเสด็จประทับเกยใต้ร่มประดู่เหนือจอมปลวก อันเป็นชัยภูมิแบบครุฑนามแล้วรับสั่งให้ตั้งค่ายเป็นกระบวนประทุมพยุหะให้พร้อมเสร็จ

คำอธิบายศัพท์และข้อความสำคัญ

[๑๕๕] ๑. บูรพาภพ = แผ่นดินตะวันออก หมายถึงประเทศสยาม

๒. ยิ่งผู้ = ใหญ่กว่าคนทั้งปวง

๓. ราฆพ = ผู้สืบเชื้อสายจากกษัตริย์รฆุ ผู้เป็นต้นวงศ์พระราม ในที่นี้หมายถึงพระรามนั่นเอง

๔. เข่นเข็ญ = ทำลายความยากลำบาก, ปราบศัตรู, ข้าศึก

๕. ออกอเรนทร์ = ข้าศึกผู้เป็นใหญ่ฝ่ายตะวันออกหมายถึงเขมร

[๑๖๐] ๑. ท้องโรงธาร = คือท้องพระโรง

๒. เถลิงพิมุขพิมาน = เสด็จขึ้นประทับหน้ามหาปราสาท

๓. บดีศวร = เจ้าผู้เป็นใหญ่

[๑๖๑] ๑. ดัดคดี = ตัดสินความ, พิพากษา, เยี่ยงยุกดี—อย่างเที่ยงตรง

[๑๖๒] ๑. ดฤษถี = ดิถี วันที่นับขึ้นแรม ตามจันทรคติ

๒. วันเมือ = วันไป

[๑๖๓] ๑. พุทไธธานีมาส = ชื่อเมืองเขมรเมืองหนึ่ง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า บันทายมาศ อยู่ติดต่อทางแดนญวน

๒. ป่าสัก = คือเมืองจัมปาศักดิ์

[๑๖๔] ๑. รั่วหล้า = ล่วงล้ำเข้าไปในเขตแดน

๒. กระลับ = แผลงจากกลับ

[๑๖๕] ๑. เกลือกช้าคลาคืน = บางทีอาจจะยกกลับช้าไป

[๑๖๖] ๑. ตกไถง = ตะวันตก ไถง—ตะวัน คู่กับ แถง ซึ่งแปลว่า เดือน แผ่นด้าวตกไถง—แผ่นดินตะวันตกหมายถึงพม่า

๒. ครอเคร่า = รอคอย

[๑๖๗] ๑. บ ร้าง = ไม่ได้, ไม่ควร, บ ร้างกระลับมี—ไม่น่าจะกลับมี

[๑๖๘] ๑. บรรหารหน = ชี้แจงทางการ

๒. เยื้อน = กล่าว, พูดยัง บ เยื้อนสนองสารใส่เกล้า—หมายความว่า เขารับพระราชบรรหารใส่เกล้าแล้วยังมิทันกราบบังคมทูลตอบ

๓. บัด = ทันใด

[๑๖๙] ๑. ลักษณ์ข่าวสาร = หนังสือใบบอก

๒. หว่านยุบลเบิกอรรถ = หว่านเรื่องเบิดข้อความ คือให้อ่านข้อความในใบบอกนั้นโดยแจ้งชัด

๓. ขานข้อราชดัสกร = แจ้งข่าวราชศัตรู

๔. ดลประเวศสีมา = เข้ามาถึงเขตแดน

๕. สะพานเรือก = สะพานที่ใช้ไม้ถักด้วยหวาย ปูบนเชือกซึ่งให้ทหารเดินข้ามชั่วคราว

[๑๗๐] ๑. ซึ่งบดินทร์ดาลได้ สดับเบื้องบอกรงค์ = ในการที่พระองค์ได้ทรงฟังเรื่อง บอกข่าวการสงครามขึ้นนั้น

[๑๗๑] ๑. องค์น้องท้าว = ในที่นี้หมายถึงพระเอกาทศรถ

[๑๗๒] ๑. ชิงควัน = หมายความว่า ทันที, ฉับพลัน, มาจากความหมายที่ว่า กำลังรบอยู่ทางหนึ่งควันยังไม่ทันจากอีกฝ่ายหนึ่งก็เข้ามาชิงรบในขณะนั้น

๒. กันบ่ให้ไปออก บอกให้เต้าโดยตก = ห้ามกันเราไม่ให้ยกไปทางตะวันออกคือ เขมรกลับให้ยกไปทางทิศตะวันตก คือพม่า

๓. มหุสสว = การรื่นเริง, การเล่น

๔. มหันต์ = ใหญ่, มาก

๕. คะค้อย = รอ, คอย

๖. บั่นเชือกขาดเป็นท่อน = ให้ตัดสะพานเรือกออกเป็นท่อน ๆ ค่อน—คือข้อน, ทุบ, ตี นั่นเอง ในที่นี้ต้องการเอกจึงเขียน ค่อน

๗. พวน = เชือกเส้นใหญ่

๘. เถกิงกราน = ก่อไฟ

๙. กรุ่น = คิดขึ้น

๑๐. พลวก = ยุบ, ทำลาย

[๑๗๓] ๑. นฤบาลสารเสร็จอ้าง ไป่ทัน หึงแฮ = คือ พระราชา [สมเด็จพระนเรศวร] ตรัสสั่งความเสร็จมิทันช้า

๒. ถั่งถ้อย = พูดบรรยาย

[๑๗๕] ๑. แล่นม้าลาด = ขับม้าเข้ามาลาดตระเวณ

[๑๗๖] ๑. เลศ = กล, อุบาย

๒. มลาย = ทำลาย

[๑๗๗] ๑. รับที่ถิ่น = ตั้งรับในเมือง

[๑๗๘] ๑. จรรโลง = ค้ำจุน, อุดหนุน

๒. ลักษณะปางบรรพ์ = คือรายการแต่ก่อน

๓. ค้าศึก = ออกรบศึก

[๑๗๙] ๑. เจ้าจอม = ในที่นี้หมายถึงพระมหาอุปราชา

๒. ปลงใจฝ่อ = มีใจกลัว

๓. ขัดท่านใช้ฤๅอาจ = ไม่อาจขัดการที่ท่าน [พระเจ้าหงสาวดี] ใช้

๔. ยั่วเข็ญ = ก่อให้เกิดความลำบาก

๕. ชุมกัน = รวมกัน

๖. พนม = เขา

๗. โททัพ = กองทัพทั้งสอง

๘. แย้งยิงปืนปรายเขา = ให้ยิงปืนลาดไปที่ข้าศึก

๙. ชิงครัว = ชิงเอาบ้านเมือง

๑๐. สองเท้ายลเยงราช = ท้าวทั้งสองได้เห็นก็มีความเกรงกลัวพระองค์

๑๑. ขานข้อเค้าเป็นเลศ = แจ้งข่าวศึกเป็นกลอุบาย

๑๒. เดองแครง = เมืองแครง

๑๓. ซักแซกยอถ่าง = ชื่อเจ้าเมืองแครง

๑๔. ดวงมาน = ใจ

๑๕. ถ่องแถลงเลศแก่ชี = แจ้งอุบายแก่พระอาจารย์ [มหาเถรคันฉ่อง] โดยชัดแจ้ง

๑๖. รหัส = ความลับ

๑๗. วรวาทย์ = คำพูดอันประเสริฐ

๑๘. ฉินทภาค = ตัดขาดเป็นส่วน

๑๙. แผ่นไพท = แผ่นดิน

๒๐. อุภัยภพ = แผ่นดินทั้งสอง

๒๑. รำบาญ = แผลงจากราญ, รบ

๒๒. เพรง = ก่อน, เก่า

๒๓. เมือด้าว = ไปบ้านเมือง

๒๔. แต่งถ่วยโถงท่าสู้ = จัดกองทหารคอยสู้รบในที่โล่งแจ้ง

๒๕. สุรกำมา = ชื่อนายทัพหน้าของพระมหาอุปราชา

๒๖. หมายเท่าผลหมากพร้าว = แลเห็นตัวเท่าลูกมะพร้าว [เพราะระยะห่างกัน] ช้างที่ขี่ตัวนั้นเท่าหมู

๒๗. ซ้องศรโซรมสาด = ระดมยิงปืนสาดไป

๒๘. แสง = ดาบ

๒๙. คะครั่น = กลัว

๓๐. เดือนเชษฐ์ = เดือน ๗

๓๑. อำรุง = บำรุง, เลี้ยงดู

๓๒. บุษยมาส = เดือนยี่

๓๓. รอย = คัดจาก ชะรอย

๓๔. พระปิ่นปักภูวดล = พระผู้เป็นปิ่นปักแผ่นดิน ในที่นี้หมายถึงพระมหาธรรมราชา พระราชบิดาของสมเด็จพระนเรศวร

๓๕. รับเวียงชัย = ตั้งรับที่ในเมือง

๓๖. ใช่เชิง = ไม่เหมาะ

๓๗. ไพรีเริงใจอาจ = ข้าศึกจะได้ใจ

๓๘. ดับห้าว = ดับความห้าวหาญ คือปราบศึก

๓๙. มล้าง = ล้าง, ผลาญ, ฆ่า

[๑๘๐] ๑. ผายโอษฐ์พร้อง = มีพระราชดำรัส

[๑๘๑] ๑. ไตรตรวจ = ตรวจตรา

๒. เตรียบตั้งต่อฉาน = เตรียมพร้อมตั้งต่อหน้า

[๑๘๒] ๑. จอมพยุหยง = นายทัพกล้า

[๑๘๓] ๑. ศึกสู้ทั้งสอง = ให้ต่อสู้ข้าศึกร่วมกันทั้งสองคน

[๑๘๔] ๑. กองหน้านฤนาถตั้ง เสร็จสารสั่งแฮ = เมื่อพระราชา [คือสมเด็จพระนเรศวร] ทรงตั้งกองหน้าเสร็จแล้วก็ทรงสั่ง [ให้เร่งยกเข้ารบข้าศึก]

[๑๘๕] ๑. ทุราธวา [ทุร+อัธวา] = ทางลำบาก, ทางไกล
๒. วายถิ่น = เว้นจากถิ่น, พ้นถิ่น

[๑๘๖] ๑. ภูมิพยุหะไกรสร = ฐานทัพรูปราชสีห์ ตามตำราการรบโบราณเรียกว่า ตำราพิชัยสงคราม มีการจัดทัพและตั้งค่ายเป็นแบบต่าง ๆ มักตั้งตามรูปสัตว์ที่มีอำนาจ เช่น พญานาค, ราชสีห์, นกอินทรีย์ เป็นต้น
๒. พลากร = กองทัพ
๓. อยู่ถ้าทางเข็ญ = คอยท่าจะรบข้าศึก

[๑๘๗] ๑. กษณะ [ส] = ขณะ
๒. มหุติฤกษ์ = เวลาที่เป็นฤกษ์ดี
๓. โศลก = ฤกษ์, ยาม, โชค, โฉลก
๔. จัตุรงคโชค = โชคที่โหรคำนวณตามทาง โหราศาสตร์ตกที่ดี ๔ อย่าง
๕. ลาญรงค์ = แพ้รบ
๖. บาทบงสุ์ = ละอองธุลีพระบาท
๗. รวิวาร = วันอาทิตย์
๘. วันสิบเอ็ดขึ้นค่ำ = วันขึ้น ๑๑ ค่ำ
๙. ย่ำรุ่งสองนาฬิกา = เวลารุ่งแล้วได้สองนาฬิกา [๘.๐๐ น.]
๑๐. อุดม = สูงสุด, ยิ่งเลิศ
๑๑. ชลมารคพยุห์ = กระบวนทัพเรือ
๑๒. เสาวรภย์ = กลิ่นหอม
๑๓. มลังเมลือง = สุกใส, รุ่งเรือง
๑๔. พรรเหา = แผลงจากพหุ—มาก, ยิ่ง
๑๕. นวอัษฎางค์ = นวทั่งแปด

๑๖. ฉนวน = ทางเดินมีเครื่องกำบังข้างทาง

[๑๑๘] ๑. สมุทรพิมาน = วิมานในทะเล, หมายถึงเรือ

๒. มาศย้อม = ทาด้วยทอง, ปิดทอง

๓. ไพชยนต์ = ชื่อปราสาทและรถของพระอินทร์

๔. ทิพยอาสน์ = แท่นทิพย์

[๑๘๕] อะคร้าว = ยิ่ง, มาก

[๑๙๐] ๑. วรนุช = น้องผู้ประเสริฐ

๒. ชโลทกยาน = ยานทางน้ำ คือ เรือ

[๑๙๑] ๑. นาวิวรวิหค = เรือรูปนกประเสริฐ คือ เรือหงส์

๒. ต่อฉาน = ต่อไปข้างหน้า

๓. ชัยสุพรรณหงส์พิมาน = ชื่อเรือ

๔. พระวิชัยชาญชัย = นามพระพุทธรูปที่เชิญไป ในเรือชัยสุพรรณหงส์พิมาน

๕. เพราะพระชาญชเยศแผ้วแผกพ้นภัยเข็ญ = เอาความว่าเพราะพระพุทธรูปองค์นี้เชี่ยวชาญในชัยชนะ คือเป็นพระที่ศัตรูกลัว ยังให้ภัยลำบาก คือข้าศึกทั้งปวงแตกพ่ายไป

[๑๙๒] ๑. มหาธวัช = ธงใหญ่

๒. โบกโบยใบ = ปลิวสบัดใบ

[๑๙๓] ๑. พึงพิศ = น่าชม

๒. จุมพลผ่านภพ = นายทัพผู้ปกครองแผ่นดิน คือ กษัตริย์ที่เป็นจอมทัพ

๓. บด = บัง

[๑๙๔] ๑. เวหาส = ฟ้า, อากาศ

๒. รัตนนาวา = เรือแก้ว

๓. ศุภ = ดี, งาม, ประเสริฐ

๔. พิไล, วิไล = งาม

๕. ทั้งสามศุภพิไล = เรือทั้งสามลำ [คือเรือสุพรรณหงส์พิมาน, เรือศรีสมรรถชัย, เรือไกรสรมุขพิมาน] ล้วนงามประเสริฐ

[๑๙๕] ๑. ราชนิกูล = เชื้อพระวงศ์
๒. ถกล = ตั้ง, ทำ, สร้าง
๓. กูบ = ประทุนเรือ
๔. กั้ง = กั้น, บัง
๕. พร่างแพรว้ดาวเดือน = ประดับด้วยรูปดาวรูปเดือนงามแพรวพราย

[๑๙๖] ๑. ดั้ง, เขน = ชื่อเรือในกระบวนบ้องกัน
๒. เรือพระครุฑ = เรือที่หัวเรือทำเป็นรูปครุฑ
๓. ภุชเคนทร์ = พญานาค, มังกร ในที่นี้หมายถึงเรือที่มีรูปนาคหรือมังกรที่หัวเรือ
๔. เข่นแก้ว = คาบแก้ว
๕. เรือเสียรสัตว์ = เรือทำเป็นรูปสัตว์ตอนหัวเรือ

[๑๙๗] ๑. พิชัยฤกษ์ = ฤกษ์แห่งชัยชนะ
๒. พร้อมเพรียงสมัย = เวลาพร้อมเพรียงเหมาะสม
๓. พฤฒิพราหมณ์ = พราหมณ์ผู้เฒ่า
๔. พรอกมนต์ไสย = ร่ายมนต์ตามคัมภีร์ไสยศาสตร์

[๑๙๘] ๑. สำนาน = เสียง
๒. อรรณพ = ห้วงน้ำ
๓. โพน = กลองรูปหัวสอบท้ายสอบ มีหน้าซึ่งสองหน้า มีเท้ารอง ใช้ตีด้วยมือ ตะโพนก็เรียก
๔. พาทย์ = เครื่องประโคม
๕. เภรี = กลอง
๖. รัน = ตี
๗. ครั่นครัน = เอิกเกริก, กึกก้อง
๘. ภูวพน = พื้นแผ่นดิน

[๑๙๙] ๑. ลือถึงสรวง = ดังถึงเมืองฟ้า
๒. อัคนิศร = ปืนไฟ
๓. ตื่นฟ้า = ทำให้ฟ้าต้องแตกตื่น [ด้วยตกใจ]
๔. ตระหนกทุกทวยธเรศหน้าเผือดแผ้วพังขวัญ = เจ้าทุกองค์ต่างตกใจกลัว หน้าซีดด้วยถูกทำลายขวัญ

[๒๐๐] ๑. ชเยศพุทธมนต์ = คือบทคาถาที่เรียกว่า ชัยมงคลคาถาที่พระสังฆ์สวดอำนวยพร สวดชัยมังโคก็เรียก

๒. ปรายประชล = โปรยน้ำพระพุทธมนต์

๓. วังทาง = พลับพลาที่ตั้งชนกลางทาง

๔. สถลพยุหบาตร = กระบวนทัพบก

๕. ล่วงค่ำ = คือเวลาค่ำล่วงแล้ว

๖. ตติยยาม = ยามที่สาม คือเวลา ๓.๐๐ น.

๗. ไสยาสน์ = นอน

๘. ก่องแก้ว = สุกใส, งามด้วยแก้ว

๙. คล้ายคล้ายสิบทุ่มแคล้ว = เวลาสิบทุ่มล่วงไปแล้ว, คล้ายคล้าย—ในที่นี้ว่าล่วงไป

[๒๐๑] ๑. สังหร = คดใจ, จูงใจ

๒. กระแสสาคร = สายน้ำ

๓. ลบ = ท่วม

๔. วนาดอน = ป่าสูง

๕. พระแต่เพ่งฤๅพ้นที่น้ำนองสาย = พระองค์ทอดพระเนตร สายน้ำที่ไหลนอง มานั้นก็หาพ้นเขตไม่

บุพนิมิตรที่ปรากฏแก่สมเด็จพระนเรศวร ในระหว่างที่สมเด็จพระนเรศวรทรงยกทัพออกเตรียมรับทัพพม่านั้น ได้ปรากฏนิมิตที่ดีแสดงเหตุแห่งชัยชนะรวม ๒ ครั้ง คือ:—

๑. เมื่อประทับแรมที่ตำบลป่าโมกแขวงเมืองวิเศษไชยชาญ เวลา ๔.๐๐ น. ล่วงแล้ว พระองค์ได้ทรงพระสุบินว่า มีสายน้ำไหลนองท่วมป่ามาแต่ทางทิศตะวันตก เป็นบริเวณอันกว้างใหญ่ และพระองค์ได้เสด็จลงลุยในสายน้ำอันไหลเชี่ยวนั้น ก็พลันได้พบจรเข้ใหญ่ตัวหนึ่งโถมเข้าจะทำร้ายพระองค์ จึงทรงต่อสู้ด้วยพระแสงดาบจนจรเข้นั้นตายด้วยฝีพระหัตถ์ของพระองค์ ทันใดนั้นสายน้ำที่ไหลนองป่าอยู่ก็พลันแห้งเหือดหายไป เมื่อตื่นบรรทมแล้วจึงมีรับสั่งให้โหรทำนายว่าจะมีร้ายประการใด พระโหราธิบดีถวายคำพยากรณ์ว่า การที่พระองค์ทรงพระสุบินเช่นนี้ เป็นการสดบรรดาลของเทพยดาเพื่อให้ทราบเป็นนัย ตามความฝันว่ามีสายน้ำไหลนองมาแต่ทิศตะวันตกนั้น หมายถึงกองทัพข้าศึกมอญยกมา และการที่พระองค์ได้ทรงพบจรเข้นั้นหมายถึงพระมหาอุปราชา อันการศึกครั้งนี้จะใหญ่หลวงถึงสู้รบกันเป็นยุทธหัตถี ส่วนการที่พระองค์ได้ทรงมีชัยชนะได้ด้วยพระเดชานุภาพ

นั้นหมายถึงราชศัตรูของพระองค์จะต้องสิ้นชีพลงด้วยพระหัตถ์ ทั้งนี้การจะเป็นไปสมตามพระสุบินนิมิตทุกประการ

๒. ในขณะที่สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถ เสด็จขึ้นเกยคอยฤกษ์ที่จะเสด็จยกทัพออกจากค่ายบลำโมกนั้น ได้ทอดพระเนตรเห็นพระบรมสารีริกธาตุขนาดเท่าผลส้มเกลี้ยง มีแสงส่องสว่างโชติช่วงแดดูงาม ลอยมาแต่ทางทิศใต้ เวียนมารอบกองทัพเป็นทักษิณาวรรตได้สามรอบแล้วลอยผ่านไปทางทิศเหนือ นับว่าเป็นปาฏิหาริย์ที่แสดงศุภนิมิตแห่งความสำเร็จและมีโชคชัย

[๒๐๒] ๑. เรี่ยว = แรง, เชี่ยว
๒. กุมภีล์ = จระเข้
[๒๐๓] เฟื่องน้ำ = น้ำแตกกระจาย
[๒๐๔] ๑. สุงสุมาร = จระเข้
๒. กษัย = สิ้นไป, หมดไป
[๒๐๕] ๑. ดิลก = เลิศ, ยอด
๒. สร่างผทม = ตื่นนอน
[๒๐๖] ๑. บดินทร์สูร = กษัตริย์กล้า, กษัตริย์นักรบ
[๒๐๗] ๑. นุสนธิ์ = ตัดจากอนุสนธิ, การสืบเนื่อง, เรื่องราวที่สืบต่อมา
[๒๐๘] ๑. ภัยชลา = ภัยในน้ำคือจระเข้
๒. เชษฐ์ผู้ = ผู้เป็นพี่, ผู้เป็นใหญ่
๓. ศึกช้างสองชน = ชนช้างกันสองต่อสอง
[๒๐๙] ๑. เดโช = อำนาจ
๒. มอดเม้อ = ตายไป
๓. เพราะพระหัตถ์หากห้ำหั่นด้วยขอคม = เพราะพระหัตถ์ของพระองค์นั่นเอง จะห้ำหั่นเขาด้วยพระแสงของ้าวอันคม
๔. ของ้าว = อาวุธคือตอนปลายเบื้องบนใช้พันศัตรู ตอนล่างเบื้องขวาใช้สับช้างที่ขี่ไป
[๒๑๐] ไล่ลุยลาญเศิก = ไล่ตลุยข้าศึกให้แตกพ่ายไป
[๒๑๑] แผ้วพูนเกษม = ชื่นชมยินดี
[๒๑๓] ๑. เครื่องต้น = เครื่องทรงของพระเจ้าแผ่นดิน
๒. แหล่งหล้าควรชม = โลกควรจะชื่นชมยินดี

[๒๑๔] สุภาภรณ์ = เครื่องประดับอันงาม

]๒๑๕] ๑. หอทัพ = พลับพลาหลวงที่ตั้งในค่าย

๒. นฤขัตรพิชัย = ฤกษ์แห่งชัยชนะ จากคำว่า นักขัต=ดาว, ดาวฤกษ์ [ส] นักษัตร

๓. ทฤษฎี [ส] ทิฏฺฐิ [ม] = เห็น

๔. สารีริกบรมธาตุ = ธาตุในร่างกายหมายถึงพระอัฐิธาตุของพระพุทธเจ้า โบราณถือกันว่า พระธาตุนั้นเป็นของวิเศษ เมื่อถึงวันดับขันธ์ก็แสดง ปาฏิหาริย์ ลอยไปในอากาศ มีแสงสว่างรุ่งเรืองดังดวงดาว ถ้าปรากฏขึ้นเมื่อใด ก็นับว่าเป็นนิมิตบอกชัยมงคล

๕. ไขโอภาส = ส่องแสงสว่าง

๖. โสภิต = งาม

๗. ชวลิต = รุ่งเรือง, สว่าง

๘. กุกก่อง = รุ่งเรือง, งาม

๙. ฟ่องฟ้า = ลอยไปในท้องฟ้า

๑๐. ฝ่ายทักษิณ = ทางทิศใต้

๑๑. ผินแวดวง = หมุนเวียนรอบ

๑๒. ทักษิณาวรรต = เวียนขวา เป็นการเวียนที่เป็นศิริมงคล และใช้เวียนในพิธีต่าง ๆ ตามแบบต้องเวียนจากซ้ายไปขวา คือ เดินเวียนให้มือขวาอยู่ทางวัตถุที่เวียน หรือศูนย์กลาง ต่างกับอุตราวรรตคือเวียนทางซ้าย ซึ่งเป็นการเวียนจากขวามาซ้าย มักใช้ในพิธีบางอย่างเช่น เวียนศพรอบเมรุเป็นต้น

๑๓. ฉวัดเฉวียน = วนเวียน

๑๔. อุดร = ทิศเหนือ

๑๕. สดุดี = การสรรเสริญ, ชมเชย

[๒๑๖] ๑. สโมธาร = การประชุม, การรวมกัน, ควรเขียน สโมธาน

๒. ประณตนัขสโมธาร = ประชุมเด็บน้อมไหว้ คือ การประณมมือน้อมไหว้นั่นเอง

๓. อธิษฐาน = ความตั้งใจ, มุ่งหมาย

[๒๑๗] เกลื่อนร้อนผ่อนเกษม = ดับร้อนผ่อนปรนให้ปลอดภัย

[๒๑๘] ไชยานุภาพ = ชื่อช้างทรงของสมเด็จพระนเรศวร

[๒๑๙] ๑. พลายปราบไตรจักร = ชื่อช้างทรงของสมเด็จพระเอกาทศรถ

๒. เอกฤทธิ์ = มีฤทธิ์เป็นที่เลื่องลือ

๓. นำคเชนทเรศไท้ = นำหน้าช้างทรงของพระราชา [สมเด็จพระนเรศวร]

[๒๒๐] ๑. คชลักษณ์ = ลักษณะแห่งช้าง

๒. ลานหลง = เลื่อนตา

๓. บรรยงก์ = แท่น, ที่นั่ง, บรรยงก์พุดตานสถาน—คือพระที่นั่งลายดอกพุดตาน (บนหลังช้าง)

๔. ทิพยอาสน์ = แท่นทิพย์

๕. เศวตฉัตรสวัสดิ์เกื้อกั้ง = มีเศวตฉัตรเป็นสวัสดิมงคลกั้นอยู่ใกล้ชิด

[๒๒๑] ๑. ไอราวัณ = ชื่อช้างทรงของพระอินทร์

๒. คเชนทรทั้งคู่อ้างไอราวัณฤๅ = พญาช้างทั้งคู่อาจเปรียบได้ดังช้างเอราวัณของพระอินทร์

[๒๒๒] ๑. ชั้น = นั้น

๒. มัฆพาน, มัฆวาน = พระอินทร์

๓. ผ่านฟ้า = ผู้ครอบครองฟ้า, เจ้าสวรรค์

๔. สมิทธิคชาธาร = ช้างทรงมีฤทธิ์พร้อม

๕. ทิพยพ่าห์น์ = พาหนะทิพย์

๖. อสูร = ยักษ์

๗. เสือมแกล้วกลัวหนี = สิ้นความกล้าหนีไปด้วยความกลัว

[๒๒๓] ๑. พราหมณชาติ = คือพราหมณ์นั่นเอง คำชาติเป็นคำเติมเข้ามาโดยไม่มีความหมาย เช่นเดียวกับคำว่าพฤกษชาติ มนุษยชาติเป็นต้น

๒. ธชี = พราหมณ์

๓. ราชประโรหิต, ราชปุโรหิต = พราหมณ์ที่ปรึกษาในทางนิติขนบธรรมเนียมประเพณี

๔. โอม = เป็นคำย่อจาก อะ, อุ, มะ, ทางพราหมณ์หมายความว่าเป็นชื่อรวม ของพระเจ้าทั้งสาม คือ พระนารายณ์, อิศวร, พรหม, ทางพุทธศาสนาหมายถึงพระรัตนตรัย ถือว่าเป็นคำศักดิ์สิทธิ์ ใช้เป็นคำนำหน้าบทเวทมนต์ต่าง ๆ เมื่อเข้าสนธิกับ "การ" เป็น "โองการ" ใช้ว่าพระราชดำรัสของพระเจ้าแผ่นดิน เรียกว่า พระบรมราชโองการ

๕. อิศวรเวท = พระเวทบูชาพระอิศวร

๖. ถวายวรชเยศ = ถวายพระพรชัย

๗. พ่างพกพื้นภูวดล = ตั้งหนึ่งพื้นแผ่นดินจะพลิกกลับ

๘. ธงชาย = ธงมีชาย

๙. ธงฉาน = ธงนำหน้า

๑๐. พู่จามเรศ = ในที่นี้หมายถึงพู่ของทวนซึ่งทำด้วยขนจามรี

๑๑. เนาวพ่าห์, เสมาธิบัติ, ฉัตรชัย = ชื่อของที่ถือเชิญเข้ากระบวนเสด็จ มีตำแหน่งดังนี้ คือ ธงกระบี่ชูชอยู่ข้างขวา, ธงครุฑพ่าห์อยู่ซ้าย, ธงเนาวพ่าห์อยู่กลาง, ธงฉัตรชัยอยู่เบื้องหน้า, ธงเสมาธิบัติอยู่ข้างหลัง อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เสมาธิบัติ, ฉัตรชัย และเนาวพ่าห์ หรือเกาวพ่าห์, เกาวพ่าย นี้เป็นเครื่องสูงใช้นำพระราชยานในขบวนพยุหยาตรา เป็นฉัตรห้าชั้น ทำด้วยผ้าขาวดงยักษ์เส้นทอง เรียกรวมว่า กรรภิรมย์ หรือ กันภิรมย์

๑๒. กรรภิรมย์ = เครื่องสูงใช้ในกระบวนแห่หลวง

๑๓. พลตีน = พลเดินเท้า

[๒๒๔] ๑. คร่ำคล้าย = มากมาย สับสนติดต่อกันไป

๒. บ้านสระแก้ว, บ้านสระเหล้า = ชื่อตำบลที่กองทัพสมเด็จพระนเรศวรยกผ่านในเส้นทางไปตำบลหนองสาหร่าย

๓. สุริยประภา = แสงอาทิตย์

๔. ทรงกลด = ลักษณะที่ดวงอาทิตย์มีเงาล้อม กลม รอบ รูปเหมือนร่ม

๕. บ่ายควาย = เวลาบ่าย, เวลาไล่ควายกลับบ้าน

๖. ชายสามนาฬิกา = ราว ๆ บ่ายสามโมง

๗. เอากำลังพลสรรพ = คือเอาแรงให้ไพร่พลทั้งปวงหายเหนื่อย

๘. ฉายา = ร่ม, เงา

๙. จอมปลวกหลวง = รังปลวกใหญ่

๑๐. ต้องกระทรวงครุฑนาม = ต้องแบบแผนทำเลครุฑนาม ในตำราพิชัยสงครามโบราณมีบอกลักษณะของ ทำเล ที่ ตั้งค่าย เรียกชื่อต่างกันว่า ครุฑนาม, นาคนาม, คชนาม เป็นต้น พันท ๆ สมเด็จพระนเรศวรทรงเลือกตั้งค่ายนเป็นชัยภูมิอันเหมาะ ที่เรียกว่าครุฑนาม เป็นที่ได้ร่มประดู่ใหญ่เหนือจอมปลวก

๑๑. ชัยภูมิ = พันท์อันมีชัย, ทำเลที่เหมาะ

๑๒. ปทุมพยูห์ = การตั้งค่ายเป็นรูปดอกบัวมีกลีบซ้อนกัน เป็นวิธีการตั้งค่ายอย่างหนึ่ง ตาม ตำรา พิชัย สงคราม เรียกว่าไกรสรพยุหะ, ประทุมพยุหะ, ครุฑพยุหะ ฯลฯ

๑๓. สนามเพลาะ = ร่องที่ขุดเพื่อป้องกันข้าศึกในเวลารบ

๑๔. ขวาก = ไม้หรือเหล็กปลายแหลมสำหรับปักให้คนเหยียบหรือชน เป็นเครื่องดักอย่างหนึ่ง

๑๕. ขัดพล = คอยป้องกันข้าศึก

[๒๒๕] ชุมค่ายรายกลบัว กลีบซ้อน = ประชุมกันตั้งค่ายเรียงรายเป็นรูปดอกบัว มีกลีบซ้อน [ประทุมพยุหะ]

[๒๒๖] ดูประดุจเต็มตวง ทุ่งกว้าง = แลดูประหนึ่งว่าเอาทุ่งกว้างมาตวงไพร่พลก็เต็มหมด คือ มากมายเต็มทุ่งกว้างอันใหญ่

กอนที่ ๕

ความในร่ายที่ ๒๒๗ ถึงโคลงที่ ๒๕๗ ตั้งแต่พระมหาอุปราชาเตรียมพลตีทัพไทย จนถึงพระมหาอุปราชาเคลื่อนพลจากตำบลตระพังตรุ

เนื้อเรื่อง

ฝ่ายกองลาดตระเวนมอญ ซึ่งพระมหาอุปราชาทรงใช้มาฟังข่าวทัพไทย มีสมิงอะคร้านเป็นนายกอง สมิงเบื่อเป็นปลัดทัพกับสมิงชายม่วนก็รีบนำกองม้าจำนวนพลห้าร้อยมาตีบข่าว เห็นกองทัพไทยตั้งค่ายเรียงรายอยู่ที่ชายทุ่งหนองสาหร่าย ก็รีบนำความไปทูลพระมหาอุปราชาให้ทรงทราบ พระมหาอุปราชาก็ทรงดำริว่าคงจะเป็นทัพสมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถยกมาเป็นแน่ จึงมีรับสั่งถามว่า ประมาณไพร่พลจะมีสักเท่าใด นายกองม้าทูลว่ามีประมาณหนึ่งแสนเจ็ดหมื่นหรือแปดหมื่น พระองค์จึงตรัสแก่นายทัพนายกองทั้งปวงว่า ทัพกรุงศรีอยุธยาที่ยกมามีจำนวนน้อยกว่าเราหลายเท่า ควรจะยกเข้าตีให้แตกแต่แรก ภายหลังจะได้เบาแรงลง คงจะตีได้กรุงศรีอยุธยาโดยง่าย แล้วมีรับสั่งให้เตรียมไพร่พลทุกทัพให้พร้อมเสร็จแต่ในเวลายามสามจะยกไปก่อนสว่าง ครั้นได้เวลาก็เสด็จขึ้นช้างทรงพลายพัทธกอ ให้มางาชโรพระพี่เลี้ยงเป็นแม่ทัพกองเกียกกายอยู่ข้างหน้ากองทัพหลวงขี่ช้างชื่อพลายพัชเนียง กับให้แต่งช้างทรงมีเศวตฉัตร พร้อมทั้งดับหกช้างพรางตาไม่ให้ข้าศึกจำพระองค์ได้ แล้วก็ยกเคลื่อนกระบวนออกจากตำบลตระพังตรุ

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๒๒๘] ๑. กองตะเวนรามัญ = กองคอยเหตุของมอญ

๒. ขุนศึก = นายทัพ, หมายถึงพระมหาอุปราชา

๓. ธ = ท่าน, เธอ ใช้แทนชื่อบุคคลชั้นสูง เช่นพระเจ้าแผ่นดิน เป็นต้น

๔. เอาม้ามาลาด = คือขี่ม้าเที่ยวตรวจ

๕. จักประชิดเมืองถึง = จักยกทัพเข้าติดเมือง

๖. ขุนกอง = นายกอง

๗. มองความ = พังข่าว, สืบข่าว

๘. อยู่ท่ารับรายค่าย = ตั้งค่ายเรียงรายรอรับทัพศึก

๙. ยุทธ์แย้งรงค์ = รบต้านทานต่อสู้

๑๐. สมิง = ตำแหน่งขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายมอญ

๑๑. กรุงเทพทวารวดี = คือกรุงเทพทวาราวดี หมายถึงกรุงศรีอยุธยา คำทวารวดี ตัดจากทวจราวดี หรือ ทวารวดี คำ ทวาร—ประตู วดี หรือ วดี—รัว, กำแพง ที่ชื่อเช่นนี้เพราะ กรุงศรีอยุธยา ที่ พระเจ้าอู่ทอง ทรงสร้าง มีแม่น้ำล้อมรอบ มีน้ำใหญ่ทั้ง ๓ คือ ลำน้ำสัก, ลำน้ำลพบุรี, และลำน้ำเจ้าพระยาไหลมารวมกัน จึงเป็นเหมือนปากน้ำ และประตูบ้านของเมืองเหนือทั้งปวง

๑๒. ชิงเอาฉัตร = คือชิงเอาราชสมบัติ

๑๓. กันเอารุ่งไว้หน้า = กันเอาเวลารุ่งเช้าไว้ข้างหน้า คือ ให้เดินทัพไปต่างเอากลางทาง

๑๔. ทัพขันธ์ = กองทัพ คำ ขันธ—หมู่, เหล่า, กอง

[๒๒๕] ๑. หื่นหนรณ = ฮึกเหิมกระหายในการรบ

๒. เข่นเสี้ยน = ปราบปรามศัตรู

[๒๓๐] ๑. โสรจสรง = ชำระให้สะอาด, อาบน้ำ

๒. รสธารา = น้ำ, คำ, รส นอกจากแปลว่าสิ่งที่รู้สึกด้วยลิ้นแล้วยังแปลว่า น้ำ, ของเหลวด้วย

๓. รวยรื่น = ชื่นใจ

๔. ฉม = กลิ่นหอม, เครื่องหอม

๕. เฉลิม = เสริมเพิ่มเติม ในที่นี้ว่าทา

๖. วิเลปน์ = เครื่องลูบไล้ เช่น แป้ง, น้ำมัน, น้ำอบ ฯ ล ฯ

๗. เสาวคนธ์ = ของหอม, เครื่องหอม

[๒๓๑] ๑. อะเคื้อ = สะอาด, งาม
๒. ภูษิต = ตามศัพท์ว่า แต่งแล้วประดับแล้ว ในที่นี้ใช้อย่าง ภูษา-เครื่องประดับ, เครื่องนุ่งห่ม, ผ้าทรง
๓. พิจิตรลาย = มีลายงาม
๔. สุภาภรณ์ = เครื่องประดับอันงาม, ประเสริฐ
๕. เกราะ = เครื่องหุ้มกายสำหรับป้องกันอาวุธ
[๒๓๒] ๑. เฉวียง = เฉียง. ทแยง เฉวียง มาศสร้อย—คือสวมสร้อยทองเฉียงไหล่
๒. สังวาล = สร้อยสายยาวใช้สวมเฉียงไหล่
๓. กาญจน์ = ทอง
๔. กอบแก้ว = มากไปด้วยแก้ว
๕. พาหุรัด = เครื่องประแขน, ทองต้นแขน
๖. ตาบ = เครื่องประดับอกเป็นแผ่น
๗. เก็จ = เกี้ยว
[๒๓๓] ๑. แซงช่อช้อย = คือ มีลายเป็นช่อแซงกันดูอ่อนงาม
๒. ไฉไล = งาม
๓. พิพัทธ์ = ร้อยกรอง, ผูก
[๒๓๔] ๑. นาคีภุช = ขนดงู, ลำตัวนาค
๒. แผ่เกล้า = แผ่แม่เบี้ย
๓. คลี่อาตมออกเวียน = คลายลำตัวออกพันรอบ
๔. เรียบราย = เรียงรายกันเรียบร้อย
๕. ฉวัดเฉวียนวิ่งแสง = คือ แสงวิ่งฉวัดเฉวียน
๖. ตากรุ้งเรืองโพยม = แผ่แสงรุ้งพรายสว่างท้องฟ้า โคลงบทนี้พรรณนากำไลมือที่พระมหาอุปราชาทรงสวมว่า เป็นรูปงูแผ่แม่เบี้ยพันรอบพระหัตถ์
[๒๓๕] ๑. โสม = พระจันทร์, เครื่องยาอย่างหนึ่ง, น้ำเมา ทอง ในที่นี้ว่าทอง แสงโสม, แสงแก้ว ต่องสุริยฉายแสงทองและแสงแก้วต่องเมื่อแสงอาทิตย์ฉายมา

๒. อร่าม = สว่าง, รุ่งเรือง
๓. กุณฑล = ตุ้มหู, เครื่องประดับหู, จอมมงกุฎ
๔. อุณหิส = กรอบหน้า, มงกุฎ
๕. ปัทมราช = ทับทิม
๖. อุรุค = งู, พญานาค เจ็ดอุรุคเรียบหน้า ผกเกล้าเกล็อนหงอน— ทำเป็นรูปพญานาค ๗ เศียร เรียงรายกัน ผงกหัวชูขนกลาดเกล็อน
๗. มุททิก = แหวน
๘. เรียงรัตน์คู่ครอง ขัดค่าเมืองฤๅ = เรียงรายด้วยแก้วมีค่าคู่ควรเมือง ขัดค่าเมือง คือ สามารถเอาเป็นประกันเมืองได้

[๒๓๗] ๑. ถมอาคม = ลงเลขยันต์คาถา
๒. สบ = ทั่ว, ทุก
๓. พิทยาคุณ, วิทยาคุณ = ของขลังต่าง ๆ ที่เรียกว่าอาถรรพ์ ประกอบด้วยการทำเวทมนต์เสกเป่าป้องกันอันตรายต่าง ๆ
๔. เวท = ความรู้ ในที่นี้หมายถึงความรู้ตามคัมภีร์ไสยศาสตร์ในส่วนที่เรียกว่าอาถรรพเวท
๕. เกี่ยดกัน = ป้องกัน, กีดกัน

[๒๓๘] ๑. บ่ายบาท = ก้าวเท้า
๒. เกย = ที่ทำไว้สำหรับพระเจ้าแผ่นดินเสด็จก้าวขึ้นลงในเวลาทรงช้างหรือพระราชยาน ข้างหลังเกยบางที่ทำเป็นพลับพลาเล็ก ๆ หลังหนึ่งติดต่อกัน จึงเรียกเกยชนิดนี้ว่าเกยหอ
๓. บ่เข็ดบ่ขามขอ = ไม่เข็ดไม่กลัวขอ [ของหมอควาญ]
๔. มันตกติดหลังหน้า = คือช้างนั้นตก น้ำมันไหลเยิ้มทั้ง ช้างหน้า ช้างหลัง ธรรมดาช้าง พลายมักเป็นสัดปีละครั้งในระหว่างหน้าหนาว ในเวลาเป็นสัดนั้นตัวช้างมีน้ำมัน

ตกทั้งหน้าและหลัง เรียกกันว่าช้างตกน้ำมัน ช้างที่ตกน้ำมันมักดุร้าย และมีกำลังมากกว่าเวลาอื่น ช้างอื่นมักกลัวเกรงไม่กล้าสู้ คนที่ช้างบังคับได้ยาก ต้องเป็นผู้เชี่ยวชาญในการบังคับช้างจึงจะควบคุมได้ ด้วยมันดุผิดปรกติและอยากจะแทงอยู่เสมอ ช้างตกน้ำมันจึงเหมาะที่จะใช้ในการสงคราม เพื่อให้ได้ทีแทงข้าศึก

๕. เสือกเสี่ยงส่ายเสย = เสือกหัวเสยส่ายไปมาอย่างช้า ๆ

[๒๓๙] ๑. หาญสง่าไพรี = แกล้วกล้าเป็นสง่าแก่ข้าศึกที่ได้เห็น

๒. แง่งำ = ท่าทางซ่อนแง่, มีเล่ห์กล

๓. วัสวดี = ชื่อเทวบุตรมาร ที่ขี่ช้างมาผจญ พระพุทธเจ้าเวลาจะตรัสรู้ เรียกกันว่าพระยาวสวัตดีมาร

๔. คิริเมขล์ = ชื่อช้างที่พระยาวสวัตดีมารขี่ ในทีนเปรียบช้างพระมหาอุปราชาว่าเหมือนช้างคิริเมขล์

๕. หกศอกคืบสูงซ้ำเศษนิ้ว เบ็ญจางค์ = คือ สูงหกศอกหนึ่งคืบและมีเศษอีก ๕ นิ้ว

[๒๔๐] ๑. แพนมยูร = แพนหางนกยูงที่ใช้โบกให้สัญญาณ บนหลังช้างในที่นี้ว่างาม

๒. ยง = ในที่นี้ว่างาม

๓. ยลยาบ = และเห็นโบกอยู่เยิบยาบ

๔. คัคนานต์ = ขอบฟ้า ช้างทรงพระมหาอุปราชา ชื่อพลายพัทธกอ เป็นช้างตกน้ำมัน สูง ๖ ศอก ๑ คืบ ๕ นิ้ว มีนายทหารประจำตัวนั่ง กลางช้าง—สมิงนันทมาง ควาญท้าย—เจ้าเมืองมะลวน กับมีจตุรงคบาทคือคนประจำเท้าช้างทั้ง ๔ คือ เท้าหน้า—นันทสู กับราชสังครา เท้าหลัง— ชัพพรายกับชัพพร้า

[๒๔๒] ๑. สมเญส = ชื่อ

๒. เทิดหาย = ถือชูขึ้น
๓. อยู่เพี้ยงเหินหาว = ดังหนึ่งจะลอยไปในฟ้า
[๒๔๓] ๑. ด้าวท้าย = ตำแหน่งท้าย
๒. กเรนทเรศ [กรินทร.- กเรนทร + ศ] = พญาช้าง
๓. กระลึงธาร จับ, ถือ คำกระลึงว่าจับ, ถือ ธาร ก็ท่านองเดียวกับว่า ทรงไว้ ถือไว้
๔. ขอเข่น = ขอที่ใช้ลับช้าง
[๒๔๔] ๑. อังกุส = ขอเหล็ก หมายถึงขอที่ใช้ลับช้าง แต่ในที่นี้พระมหาอุปราชาทรงถือของว่าว คือขอช้างที่ม่องว่าวอยู่ตอนปลาย
๒. ภุช = มือ, แขน
๓. ธำรง = ทรงไว้, ถือ
๔. ครวัดครวี = กวัดแกว่ง
[๒๔๕] ๑. ไพบูลย์ = เต็มพร้อม
๒. จัตุบท = สี่เท้า หมายถึงจตุรงคบาทคนประจำเท้าช้าง
๓. จำนำ = ประจำ
๔. เฉวียง = ซ้าย
๕. สดำ = ขวา
[๒๔๖] ๑. พลไต่เท้า = พลเดินเท้า
๒. สามสิบหมื่นสามสิบร้อย = คือสามแสนสามพัน

การจัดกองทัพของพระมหาอุปราชา จัดเป็นแบบที่เรียกว่า สัตตเสนา คือ จัดแบ่งเป็น ๗ กองใหญ่ [สัตต – เจ็ด] กองใหญ่เหล่านั้นมี ๑. ทัพน่า ๒. ทัพหน้า ๓. ทัพเกียกกาย ๔. ทัพหลวง ๕. ทัพยกกระบัตร ๖. ทัพหลัง ๗. ทัพหนุนหลัง

กองใหญ่หนึ่ง ๆ แบ่งออกเป็น ๗ กองเล็ก คือ กองสำคัญที่เป็นกองกลางนั้นแม่ทัพคุมเอง และมีปีกซ้าย, ปีกขวา, แซงซ้าย, แซงขวา, แซงนอกซ้าย, แซงนอกขวา, ฉะนั้น รวมทั้งสิ้นจึงมีด้วยกัน ๔๙ กองทัพ รวมไพร่พลทั้งสิ้น ๓๐๓,๐๐๐ คน ส่วนแม่ทัพนายกองที่ประจำกองใหญ่มีดังนี้

๑. ทัพนำ พระยาจิตตอง ๒. ทัพหน้า พระอภัยคามินี ๓. ทัพเกียกกาย มางาชโร [พี่เลี้ยงพระมหาอุปราชา] ๔. ทัพหลวง พระมหาอุปราชา ๕. ทัพยกกระบัตร พระมหาราชเชียงใหม่ ๖. ทัพหลัง เจ้าเมืองแสนหวี ๗. ทัพหลัง เจ้าเมืองเชมราษฎร์

อนึ่งพระมหาอุปราชาให้จัดผูกเครื่องมีเศวตฉัตรบังกรวม ๑๖ ช้าง เพื่อพรางตาช้างศึกไทยไม่ให้จำพระองค์ได้ และจัดให้นายทหารที่เข้มแข็งขับขี่ประจำทุกช้าง อยู่หน้าช้างของมางาชโรพระพี่เลี้ยง ช้างที่ใช้พรางในตติดตะเลงพ่ายเรียกว่าทัพกษัตริย์โสฬส [โสฬส – สิบหก]

ควรสังเกตว่ากองเกียกกายกับยกกระบัตรนั้น ในครั้งโบราณใช้เป็นกองรบโดยตรง ต่างกับในปัจจุบันใช้ในหน้าที่ผู้ช่วยรบ กล่าวคือ เกียกกายมีหน้าที่จัดหาและเบิกอาหารแจกจ่ายแก่กองทัพ ส่วนยกกระบัตรเป็นกองที่จัดหาเครื่องใช้ต่าง ๆ เช่น จัดทำเครื่องแต่งกาย, ซ่อมแซมเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ต่าง ๆ เป็นต้น

[๒๔๗] ๑. คชคง = ช้างคงทน คือ ทนทานในการสู้รบ
๒. ยุมาตาง = ชื่อช้างที่พระยาจิตตองขี่
๓. ปลอกหะละ = ชื่อช้างที่มังนันทมิตรนายทัพปีกขวา
๔. มหานรธา = คือ มังมหานรธา นายทัพปีกซ้าย
๕. มรัดคาน = ชื่อช้าง
๖. แซงซ้ายโสด = แซงนอกซ้าย
๗. ทนายสินธพ = พลม้า, กองม้า
๘. นิกรสกรรจ์ = พวกทหารที่เข้มแข็ง คำว่ากรรจ์ คือ ฉกรรจ์ เข้มแข็งดุร้าย
๙. สัพพางคุลาง = ชื่อช้างที่พระยาอภัยคามินีขี่
๑๐. พฤนท์ = หมู่, กอง, เหล่า [พลพฤนท์—กองทัพ]
๑๑. นาคี = ช้าง
๑๒. พลาธิบดี = หัวหน้าพล, นายทัพ
๑๓. เบื้องทักษิณ = ทางขวา
๑๔. เบื้องอุดร = ฝ่ายซ้าย
๑๕. โบ = คัดจากโบชุก คำพม่าแปลว่าแม่ทัพ
๑๖. มางาชโร = แม่ทัพกองเกียกกาย ในพระราชพงศาวดารว่าเป็นพี่เลี้ยงพระมหาอุปราชาแต่พงศาวดารพม่าว่าเจ้าเมืองจาปะโร

๑๗. เพี้ยงหฤทัย = เหมือนใจคือคู่ใจ

๑๘. โจมจำบังบ้าทัพ = โจนเข้ารบด้วยความบ้าศึก

๑๙. เฉกดั่งขัตติย = เสมอเหมือนกษัตริย์

ช้างของมางาชโร ชื่อพรายพัชเนียง สูง ๖ ศอก ๒ คืบ ๒ นิ้ว ประดับด้วยเครื่องช้างทรงและมีเศวตฉัตรบัง เช่นเดียวกับช้างทรงของพระมหาอุปราชา มีเครื่องราชูปโภคและเครื่องสูงพร้อม ผู้ประจำกตางช้างคือสมิงปราบศึก ควาญช้าง คือ สมิงมือเหล็ก

๒๐. เต็ก = ทุบ, ตี

๒๑. งำเงื่อน, เงื่อนงำ = ซ่อนเงื่อน, ซ่อนกล

๒๒. หวังศึกเลื่อนลานหลง = หวังจะให้ข้าศึกหลงด้วยลานตา เลื่อน ก็คือ เลื่อน—ไม่ชัดเจน

๒๓. ตอมู = ชื่อช้าง

๒๔. ดำรีราชสังครำ = ช้างชื่อราชสังครำ

๒๕. ขี่พันคงคชเลิศ = ขี่ช้างอันเลิศชื่อพันคง

๒๖. พันกลั่นกล้าทารุน = ด้วนแกล้วกล้าดุร้าย

๒๗. ถือขัตติยเพศพิมล = ถือเพศเป็นกษัตริย์อันบริสุทธิ์ คือ แต่งตัวเป็นกษัตริย์อย่างไม่มีพิรุธ

๒๘. เสนัด, สินาด = บีบ

๒๙. ดับพลโล่พลดั้ง = วางลำดับพลถือโล่ พลถือดั้ง [คู่กับดาบ]

๓๐. บั้นเบื่องหน้าโดยลำดับ = แต่ส่วนหน้ามาโดยลำดับ

๓๑. คุ้มคุม = ควบคุม

๓๒. เถลิงละลุมแทงคช = ขี่ช้างชื่อละลุมแทง

๓๓. เมืองตึกคลา = คือเจ้าเมืองตึกคลา

๓๔. รายเรียบนาง = ชื่อช้าง

๓๕. ทั้งโทกองเสมอม้า = ทั้งสองกองมีม้าเท่ากัน

๓๖. โจษจน = พูดกันอื้ออึง

๓๗. ผายพหลบ้องปก = ควบคุมคุ้มครองกองทัพไป

๓๘. กุทัณฑ์กำซาบ = ศรอาบยาพิษ

๓๙. เลิกพร้า, โลกนรินทร์ = คือสมิงเลิกพร้า, สมิงโลกนรินทร์

๔๐. กระทรวงศึก = แบบแผนการรบศึก

๔๑. แวงในนอก = แถวในและนอก

๔๒. เบี้นขุนใหญ่รั้งพฤนท์ = เบี้นแม่ทัพคุ้มครองกองทัพ

ช้างพระมหาราชเชียงใหม่ ชื่อพลายชมภูชัย สูง ๖ ศอก ๓ คืบ ๓ องคุลี เบี้นช้างตกน้ำมัน มีเครื่องตกแต่งเบี้นช้างทรงเช่นเดียวกับช้างมางจาชโร มีพนักงานประจำคือ กลางช้าง—พระยาเชียงแสนแก้ว ควาญท้าย—แสนหาญใจศึก

๔๓. บุกจำบังเบือบร = บุกเข้าไปรบข้าศึกให้ตายเบี้นเบือ คำว่าเบือแปลว่าวางยาให้เมาหรือให้ตาย ในที่นี้ว่าบุกเข้ารบข้าศึกให้ตายเกลื่อนกลาด

๔๔. โจษจัน = ร้องอื้ออึง

๔๕. สล้าย, สระล้าย = กระจาย, เรี่ยรายมาก

๔๖. แซงกองทักษิณ = คือกองแซงขวา

๔๗. ราชีเชียงแขง = เจ้าเมืองเชียงแขง ราชีคือราชานั่นเอง แต่ในที่นี้ต้องการสัมผัสจึงใช้ราชี

๔๘. ทวยหัย = หมู่ม้า

๔๙. วาม = ซ้าย วามแซงทัพ—คือจัดทัพแซงซ้าย

๕๐. พรักพิริยอัสดร = พรั่งพร้อมด้วยพลม้า

๕๑. รัง = แต่, ทำ, รังท่อนท้าย—คือจัดทัพตอนท้าย ลำเครื่อง—ทหารที่มีเครื่องรบพร้อม

๕๒. กุญชรแปรเบี้นพ่าห์ = ขี่ช้างชื่อแปรเบี้นพาหนะ

๕๓. พระยาพะยาว = เจ้าเมืองพะเยา

๕๔. ขุนจำนำ = นายทัพผู้ประจำ

๕๕. ภายนอกพรักพรั่งเพรียง = กองแซงนอกนั้นพรักพร้อม ภายนอกในที่นี้หมายถึงกองแซงนอก

๕๖. ยวน = พวกชาวพายัพ เดือนจากโยนะ, โยนก

๕๗. ต้องสู่ = พวกต้องสู้ [ชิ้นกับพม่า] เป็นชนชาติกะเหรี่ยงหรือยางพวกหนึ่ง

๕๘. ยาแดง = คือพวกยางมีภูมิลำเนาอยู่ทางเหนือ คล้ายพวกกะเหรี่ยง

๕๙. เงี้ยว = พวกไทยใหญ่อยู่ทางเหนือของพม่า

๖๐. เขิน = คนไทยพวกหนึ่ง คล้ายพวกลื้อออยู่ในเขตเงี้ยวตอนใต้ พวกเหล่านี้ถูกพม่าเกณฑ์มาในกองทัพ

๖๑. พุกาม = พม่า

๖๒. เมื่อบ = มาก, เต็ม

๖๓. ซ้องแสนยาเทาเท้า = พร้อมกับพวกพลเดินเท้า

๖๔. เทา = เดิน, ไป

๖๕. เหิ่มเหี้ยมเสี้ยมแสยง = ฮึกเหิมดุร้ายเป็นที่เกรงกลัวแก่ชาวสยามเสี้ยมเพี้ยนจากสยาม

[๒๔๘] ๑. เสด็จแสดงพิริยพ่าห์เพี้ยงไพจิต–ราเฮย = พระองค์ [พระมหาอุปราชา] เสด็จยกไพร่พลไปดุดังหนึ่งท้าวไพจิตราสูร [จอมยักษ์]

๒. บัจจามิตรแมน = ข้าศึกเทวดา

๓. อมราธิป = เทวดาผู้เป็นใหญ่หมายถึงพระอินทร์ ความในโคลงนี้ว่าพระมหาอุปราชายกทัพไปรบกรุงศรีอยุธยาครั้งนี้ เป็นดังท้าวไพจิตราสูรจอมยักษ์ยกไปรบเอาเมืองสวรรค์ของพระอินทร์ ฉะนั้น

๔. เมรุ = เขาพระสุเมรุซึ่งพระอินทร์อยู่บนยอดเขานั้น

[๒๔๙] ๑. ผั่วบ่นั้น = ถ้ามิฉะนั้น

๒. ปางราพณ์โรมรอนราม = ในเมื่อท้าวราพณ์ [ทศกัณฑ์] รบพระราม [ในเรื่องรามเกียรติ์]

๓. เสนอเดช = แสดงอำนาจ

[๒๕๐] ๑. ศัสเตรส คือ ศัสตรา = อาวุธใส่ ศ เข้าถึงเป็นศัสเตรศ

๒. ทิวธวัชบัดปานโคม = ธงปลิวโบกอยู่เป็นแถวดังดวงโคม

๓. ดวดโดม = ดุ่งโดด

[๒๕๑] ๑. เพญพวกพยุหยุทธ์แย้งแผลงผลง = เต็มไปด้วยพลยืน

๒. แผลงผลง = ยิงไป

๓. ถดท้าย = ถอยไปข้างหลัง

[๓๕๒] ๑. ชระเดียด = เดียรดาษ, ดื่น

๒. ชโลทก, ธาริน = น้ำ, สายน้ำ

๓. ถั่ง = ไหล

๔. พรรษา = ฝน ปางเมื่อพรรษาชร้อง—คือเมื่อฝนตกถี่ ๆ ลงมา

[๒๕๓] ๑. ชระอับ = มืดมัว, ครึ้ม

๒. สุริยอาภา = แสงอาทิตย์

๓. เผือดแผ้ว = หมดสว่าง

๔. มลัก = เห็น มลักแลเล่ห์สนธยา— แลดูเบื้นดังหนึ่งเวลาใกล้ค่ำ

[๒๕๔] ๑. เหล้าแหล่ง = ตำบล

๒. ตะพังตรุ = ชื่อตำบลที่พระมหาอุปราชาตั้งค่ายพักพลก่อนที่จะยกมาจากตำบลหนองสาหร่าย เดิมอยู่ในเขตเมืองสุพรรณบุรี แต่เมื่อย้ายตัวเมืองกาญจนบุรีจากเขาชนไก่มาตั้งที่ปากแพรก ในรัชกาลที่ ๓ ก็โอนตำบลตะพังตรุไปอยู่ในเขตกาญจนบุรีเป็นที่ดอนต้องอาศัยใช้น้ำบ่อ มีบ่อน้ำกรุอิฐข้างใน ซึ่งโบราณเรียกว่าตะพังตรุ [ตะพัง, สะพัง แปลว่าบ่อ]

[๒๕๕] ๑. ยลสง่าเศิกเสี้ยน = ข้าศึกเห็นเบื้นสง่า ใครเพ่งใครพิศเพียน—อยากดูด้วยเบื้นประหลาด

[๒๕๖] ๑ ประนังศัพท์ = ประชุมเสียง, เสียงดังประชันกัน

๒. เอิกอุด = ออง

๓. นฤนาท, นินนาท = กึกก้อง, บันดึอ
๔. หมวกหมึก = หมวกสีดำ
๕. ทมอ = ดื่นกกระเรียน
๖. โรมรำบาญลาญทัก = รบให้แตกทะลาย
๗. บรรหารยศยงยิ่ง = ตำแหงยศอย่างกล้ายิ่ง
๘. สิ่งสำอาง = เครื่องประดับให้งาม
๙. เรือชาย = มีชายยาว
๑๐. ปลายต้นกรทองทาบ = มีลายทองทาบที่ข้อมือ
๑๑. อาบอาคม = ลงเวทย์มนต์คาถา
๑๒. สวมเทริด = สวมใส่
๑๓. ม้าแมนม้าเมษฐ์ = ม้าเทวดาม้าพรหม คำเมษฐ์ตัดจากปรเมษฐ์ ผู้สูงสุด คือพระพรหมในที่นี้ใช้เพื่อคล้องจ้องกัน ทำนองที่เรียกว่า ม้าอินทร์ ม้าพรหม
๑๔. สลาสุกสี่ = สีหมากสุก
๑๕. ลางเกาะสายศรน้าว = บ้างก็จับสายธนูเหนี่ยว
๑๖. สะพายแล่ง = ห้อยเฉียงไหล่
๑๗. ตาว = ดาบ
๑๘. ตาวตาง = ดาบต่าง ๆ
๑๙. เถมิน = หมู่, พวก, เหล่า เถมินทวยเท้า — พวกเดินเท้า
๒๐. ขาบ = สีน้ำเงินแก่
๒๑. ธงอินทร์ธนู = ธงรูปร่าง อย่าง อินทร์ธนู ที่ติดบ่า ละคร มีปลายแหลมงอน
๒๒. เสโล = โล่
๒๓. ทวยตาว = หมู่ถือดาบ ตาว—ดาบ
๒๔. พิรีย์สินาด = พลบึก
๒๕. แจจัน = แยยัด, เบียดเสียด

๒๖. พ่างพกภูว์แผ่นด้าว = ดังหนึ่งแผ่นดินจะพลิกกลับ

[๒๕๗] ๑. สะพรึบ = พร้อม

๒. พหลดุรงค์ = กองทัพม้า

๓. ร่านร้าย = ตำพองพยศ

๔. เถือกถ่อง = งามด้วน

๕. ผาดผ้าย = เดินไป, เคลื่อนไป

ตอนที่ ๖

ตามความในร่ายที่ ๒๕๘ ถึงร่ายที่ ๓๓๓ ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรทรงจัดทัพเตรียมรับทัพพม่า จนถึงพระมหาอุปราชาขาดคอช้าง กองทัพหงสาวดีแตก

เนื้อเรื่อง

ในขณะที่สมเด็จพระนเรศวรประทับบนเกยใต้ร่มประดู่ ทรงเร่งรัดการตั้งค่ายอยู่นั้น ได้ทอดพระเนตรเห็นม้าหมู่ข้าศึกวิ่งไปตามทิวไม้ชายทุ่ง จึงตรัสแก่มุขมนตรีว่า กองม้านั้นคงได้รับคำสั่งจากพระมหาอุปราชาให้มาสืบข่าว ทรงคาดว่าจะมีการรบใหญ่ในวันรุ่งขึ้นเป็นแน่ จึงมีรับสั่งให้กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์กับพระราชฤทธานนท์ รีบยกออกไปในเวลาสิบเอ็ดทุ่มคืนนั้น เพื่อปะทะข้าศึกฟังกำลังดู ส่วนกองทัพหลวงก็ให้ตรวจเตรียมไพร่พลให้พร้อมเสร็จในเวลาย่ำรุ่ง ครั้นเวลารุ่งเช้าสมเด็จพระนเรศวร ก็มีรับสั่งให้จัด กระบวนทัพหลวง อย่าง เบญจเสนา เป็นห้ากองทัพ เตรียมเคลื่อนออกรบไว้พร้อมเสร็จ

ฝ่ายพระยาศรีไสยณรงค์กับพระราชฤทธานนท์ ก็จัดกระบวนทัพเป็นแบบตรีเสนารีบยกออกไปตามรับสั่ง ถึงเวลาประมาณหนึ่งโมงเช้าเศษก็ปะทะเข้ากับกองทัพมอญที่ตำบลดอนเผาข้าว ถึงคลุมบอน แต่เนื่องจากข้าศึกมีกำลังมากกว่า จึงไม่สามารถต้านทานไว้อยู่ได้แต่ขยับถอยร่นลงมา ส่วนทางกองทัพหลวง สมเด็จพระนเรศวรและพระอนุชาธิราชเสด็จเข้าที่ทรงน้ำมุรธาภิเษกแล้วทรงเครื่องพิชัยยุทธ์ เสด็จขึ้นเกยคอยฤกษ์ที่จะเคลื่อนทัพ พอดีทรงได้ยินเสียงปืนกองทัพยิงอยู่ในระยะไกล จึงมีรับสั่งให้จมื่นทิพเสนารีบขึ้นม้าไปสืบเหตุการณ์ ก็เห็นกองทัพหน้าแตกพ่ายอย่างอลหม่าน จมื่นทิพเสนาจึงฟาดัวขุนหมื่นผู้หนึ่งในกองทัพหน้าเข้าเฝ้าทูลเหตุการณ์ว่า กองหน้ายกขึ้นไปถึงตำบลดอนเผาข้าว เวลาประมาณโมงเศษ ได้ปะทะกับกองทัพมอญ เป็นศึก

หนักกว่าทุกครั้งจึงสู้ไม่ได้ สมเด็จพระนเรศวรจึงตรัสถามนายทัพนายกองทั้งปวงว่า ใครจะมีความเห็นอย่างไรบ้าง เขาจึงพากันกราบทูลถวายความเห็นว่า ควรจัดส่งกำลังส่วนหนึ่งออกไปต่อสู้รับข้าศึกไว้ให้อยู่เสียก่อน แล้วจึงยกกองทัพหลวงออกตีต่อภายหลัง แต่พระองค์ไม่ทรงเห็นด้วย รับสั่งว่ากองทัพหน้าแตกพ่ายมาอย่างนี้แล้ว จะให้กองทัพไปหนุนก็คงพากันแตกพ่ายลงมาด้วยกันอีก ชอบที่จะถอยหนีลงมาโดยเร็ว ข้าศึกจะได้ระเริงไล่มาโดยประมาท แล้วยกทัพหลวงเข้าตีตัดลงจะได้ชัยชนะโดยง่าย นายทัพนายกองก็เห็นพ้องด้วยพระราชกระแส จึงมีรับสั่งให้จมื่นทิพเสนา จมื่นราชามาตย์ ขี่ม้าเร็วไปประกาศแก่กองทัพหน้า ให้รีบถอยลงมาโดยเร็ว พวกกองหน้าพระยาศรีไสยณรงค์ได้ทราบรับสั่งก็รีบหนีแตกกระจายไป ฝ่ายข้าศึกเห็นดังนั้นก็รีบยกตามมาอย่างไม่เป็นขบวนด้วยเข้าใจว่าทัพไทยพ่ายจริง

ส่วนสมเด็จพระนเรศวรเสด็จประทับเกยคอยฤกษ์ที่จะเคลื่อนพล ทอดพระเนตรเห็นเมฆดังมืดครึ้มขึ้นทางทิศพายัพ แล้วกลับกระจายหายไป ท้องฟ้ากระจ่างปลอดโปร่งเป็นฤกษ์บอกสวัสดิมงคล จึงเสด็จทรงช้างต้น คือ เจ้าพระยาไชยานุภาพ และสมเด็จพระเอกาทศรถก็ทรงช้างพระยาปราบไตรจักร เสด็จยกทัพหลวงออกตีโอบกองทัพหน้าข้าศึกทันที ช้างทรงทั้งสองได้ยินเสียงไพร่พล และม้องกลองข้าศึกก็ดังเข้าสู้ศึกด้วยฤทธิ์ตกมัน นายทัพนายกองทั้งปวงตามเสด็จไม่ทัน สมเด็จพระนเรศวรทอดพระเนตรเห็นกองทัพพม่ายกรุกไล่กองทัพชาวพระนครมาโดยไม่เป็นกระบวน จึงทรงไสช้างทรงเข้าไล่ทิ่มแทงพวกพม่า มอญ ล้มตายเป็นอันมาก ฝ่ายข้าศึกก็ระดมยิงมาที่ช้างทรงทั้งสอง แต่หาเป็นอันตรายไม่ แต่ขณะนั้นฝุ่นก็ปลิวฟุ้งตลบมองไม่เห็นกัน พอฝุ่นจางลงก็ทอดพระเนตรเห็นช้างมีเศวตรฉัตรกั้นทั้งสิบหกช้าง แต่หาทรงพบพระมหาอุปราชาไม่ ครั้นทรงเหลือบมองไปทางขวาก็เห็นช้าง ๆ หนึ่งมีฉัตรกั้นอยู่ใต้ร่มไม้ข่อย มีเครื่องสูงและทหารประจำมาก ก็ทรงแน่พระทัยว่าเป็นช้างพระมหาอุปราชา จึงทรงขับช้างเข้าไปใกล้ พลางตรัสว่า "เจ้าพี่ จะยืนช้างอยู่ในร่มไม้ทำไม เชิญเสด็จมาทำยุทธหัตถีกันให้เป็นเกียรติยศเถิด กษัตริย์ภายหน้าที่จะได้ชนช้างอย่างเราคงจะไม่มีแล้ว" พระมหาอุปราชาได้ทรงฟังก็ละอายพระทัยเกิดขัตติยมานะจึงขับช้างตรงออกมาชนตามคำท้า เจ้าพระยาไชยานุภาพไม่ทันยั้งตัวก็เสียที พลายพัทธกอได้ล่างก็คำคอยืนไปจนห่างเสียหลัก พระมหาอุปราชาได้ทีก็ทรงฟันด้วยพระแสงของ้าว แต่พระนเรศวรทรงเบี่ยงพระมาตารับ พระแสงนั้นจึงไม่ถูกพระองค์ พอดีเจ้าพระยาไชยานุภาพสบัดตีงได้ล่างก็เข้าคลุกคลีงัดพลายพัทธกอจนเสียหลักเป็นตัวขวาง สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงฟันด้วยพระแสง

พลพ่ายถูกพระองค์ฟาดข้างขวาของพระมหาอุปราชาขาด สิ้นพระชนม์ซบลงกับคอช้าง นายมหานุภาพควาญท้ายช้างทรงสมเด็จพระนเรศวรนั้นถูกปืนข้าศึกตายในที่รบ ส่วนสมเด็จพระเอกาทศรถก็ทรงทำยุทธหัตถีกับมางจาชโร และทรงฟันมางจาชโรขาดคอช้างตายเช่นเดียวกัน แต่หมื่นภักดีศวรกลางช้างของพระองค์ถูกยิงถึงตาย ขณะนั้นบรรดานายทัพนายกองทั้งหลายก็ยกถึง ได้เข้ารบพุ่งจนข้าศึกแตกกระจาย สมเด็จพระนเรศวรมีรับสั่งให้ยกตามตีข้าศึกที่แตกหนีไป แล้วพระองค์จึงเสด็จกลับมายังที่ประทับ พระราชทานชื่อเจ้าพระยาไชยานุภาพเป็นเจ้าพระยาปราบหงสา

ฝ่ายนายทัพนายกองซึ่งยกตามข้าศึกไป ได้ฆ่าฟันพม่าล้มตาย ตั้งแต่ตำบลตระพังตรุจนสิ้นเมืองกาญจนบุรีตายลงประมาณสองหมื่นคน จับได้เจ้าเมืองมะด่วนและช้างม้าไพร่พลมากกว่าเป็นอันมาก สมเด็จพระนเรศวรโปรด ฯ ให้ก่อพระเจดีย์ส่วมพระศพพระมหาอุปราชาไว้ ณ ตำบลตระพังตรุ แล้วมีรับสั่งให้ปล่อยตัวเจ้าเมืองมะด่วนเพื่อให้ไปแจ้งแก่พระเจ้าหงสาวดี ครั้นแล้วก็เสด็จยกทัพกลับ

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๒๕๘] ๑. ฉายา = เงา, ร่มไม้

๒. ดาษเดียร = อย่างเดียวกับ เดียรดาษ—เกลื่อน

๓. ระเมียร = ดู, เห็น

๔. ผันผายชายท่งทิว = เดินมาตามทิวไม้ชายทุ่ง

๕. ลิว = คือลิวในที่นี้ต้องการสัมผัสกับทิว จึงใช้ลิวตามลักษณะสัมผัสของร่าย ลิ่วแล่นกลับฉับเฉียว คือควบม้าตรงลิวไปอย่างรวดเร็ว

๖. เหลียวลับเนตรตระบัด = แลลับสายตาไปในทันใด

๗. รอย = ตัดจากชะรอย

๘. จักยุทธ์แย้งใหญ่ยอ = จะเกิดรบพุ่งต่อสู้กันใหญ่

๙. พรุกนี้ = พรุ่งนี้ พรุกนีพอฤาแผก—คงเป็นวันพรุ่งนี้ไม่ผิด คือไม่ผิดไปจากวันพรุ่งนี้

๑๐. อุษาโยค = เวลาใกล้รุ่ง

๑๑. เกยโถง = เกยที่ตั้งอยู่โดด ๆ ในที่โล่งแจ้งไม่มีพลับพลากำกับอยู่ด้วย

๑๒. เบญจเสนางค์ = ส่วนแห่งทหารห้า หมายความถึงการจัดกองทัพโดยแบ่งเป็นห้ากอง

การจัดทัพของสมเด็จพระนเรศวร จัดเป็นแบบที่เรียกว่าเบญจเสนา คือจัดแบ่งกองทัพเป็น ๕ กอง [ต่างกับจัตุรงคเสนาที่แบ่งเป็น ๔ กอง] กองใหญ่ทั้งห้านั้น คือ ๑. ทัพหน้า ๑. ทัพเกียกกาย ๓. ทัพหลวง ๔. ทัพยกกระบัตร ๕. ทัพหลัง กองใหญ่ ๆ กองหนึ่ง ๆ ก็จัดเป็นกองเล็ก ๕ กอง คือ แบ่งเป็นปีกซ้าย, ปีกขวา, แซงซ้าย, แซงขวา, ส่วนกองสำคัญนั้นแม่ทัพคุมเอง รวมทั้งสิ้นจึงมี ๒๕ กอง จำนวนไพร่พล ๑๘๐,๐๐๐ คน

ส่วนนายทัพนายกองใหญ่ทั้ง ๕ นั้น คือ ๑. ทัพหน้า—พระยาสีหราชเดโช ๒. ทัพเกียกกาย—พระยาเทพอรชุน ๓. ทัพหลวง—สมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถ ๔. ทัพยกกระบัตร—เจ้าพระยาพระคลัง ๕. ทัพหลัง—พระยาท้ายน้ำ

[๒๕๘] ๑๓. กลากลาด = มากหลาย, เกลื่อนกลาด

๑๔. ขุนทกล้า = นายทัพผู้กล้าหาญ

๑๕. ปีกปักษ์ทักษิณ = ปีกฝ่ายขวา คือ ปีกขวา

๑๖. ขุนนิกรแสะแซง = นายกองม้าซึ่งเป็นกองแซง

๑๗. สินธพยานธำรง = ชื่อม้าเป็นพาหนะ

๑๘. สุริยบรรยงก์ = ชื่อม้า

๑๙. แซงซ้ายเพรียงพลรบ = กองแซงซ้ายที่พลเท่ากัน [กับกองแซงขวา]

๒๐. พรั่งพฤนท์ = กับคั่งด้วยไพร่พล

๒๑. พาชินทร์ = พญาม้า

๒๒. กองพหลเกียกกาย = คือ กองทัพเกียกกาย

๒๓. จับโจมยุทธ์ = ชื่อช้าง

๒๔. นามคเชนทร์ = นามที่ช้างเป็นพาหนะ

๒๕. ฬ่าพลแมน = ชื่อช้าง

๒๖. ปันทวยทัด = แบ่งไพร่พลเท่ากัน

๒๗. มโนมัย = ม้า

๒๘. อรุณรัศม์ = คืออรุณรัศมีนั่นเอง เป็นชื่อม้า
๒๙. ทวยอัศวนิกร = หมู่พลม้า
๓๐. ผู้นายกพิริย์ = ผู้เป็นนายทัพ
๓๑. เหินหัยเรศ = ขี่ม้า
๓๒. ปลายเชือกหน้าคชาธาร = กองหน้านับแต่ช้างพระที่นั่งไป ตามวิธีจัดทัพแต่โบราณ ใช้เชือกชิงให้เดินไปเป็นกระบวน กระบวนหลวง นับเป็นต้นเชือก ตอนข้างหน้าเรียกว่าปลายเชือก
๓๓. ฮึกเหี้ยมหนรณโรม = ฮึกโหมและดุร้ายในการรบ
๓๔. เชษฐ์พฤนทา = นายทัพ
๓๕. ตราบ = ฟาก, ข้าง, ริม
๓๖. ทวยท้าย = ในที่นี้หมายถึงกองที่อยู่ข้างท้ายข้างทรง
๓๗. ไล = มือ, ไลดังถือ—มือถือดัง
๓๘. ต้อย = ตาม
๓๙. มิ่งมงกุฎ = ชื่อช้างที่หลวงพิชัยชี
๔๐. อุภัยขุน = นายทัพทั้งคู่
๔๑. เผ้าพลขันธ์ = ผมของกองทัพคือนายทัพ
๔๒. แก้วมาเมือง = ชื่อช้าง
๔๓. ชื่อเลื่อง = มีชื่อเสียงดัง
๔๔. ทวยหาญทะลวงฟัน = กองทะลวงฟัน คือกองทหารที่เชี่ยวชาญเป็นพิเศษคู่พระทัยสมเด็จพระนเรศวร
๔๕. หัวหมื่น = ตำแหน่งข้าราชการมหาดเล็กถัดจางวางลงมา
๔๖. จำทาย = ถือประจำ
๔๗. พหล = ในที่นี้หมายถึงกำลัง, ทรงพหลเหี้ยนหาญ มีกำลังมากและดุร้ายกล้าหาญ
๔๘. ทิศท้าย = ในที่นี้หมายถึงช้างท้ายช้าง
๔๙. เอางาน = รับใช้

๕๐. แวง = ล้อม, ระวัง

๕๑. องครักษ์ราช = คือราชองค์รักษ์, ทหารประจำพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน

๕๒. บริบาล = รักษา, ดูแล

๕๓. บุรพ์เฉวียง = ข้างหน้าซ้าย ในที่นี้หมายถึงเท้าหน้าซ้ายของช้างทรง

๕๔. เท้าหัสดิปฤษฎางค์ = เท้าหลังช้าง

๕๕. จำนำ = ประจำ

๕๖. สดำหลวงอินทรเทพ = หลวงอินทรเทพประจำข้างขวา

๕๗. เสพหนซ้าย = ผู้อยู่ประจำข้างซ้าย

๕๘. เชิงคช = เท้าช้าง

๕๙. วิสุทธ์ = บริสุทธิ์

๖๐. บกบาง = คือ บกพร่อง, เบาบาง

๖๑. สรรพางค์ = ทั้งตัว

๖๒. เพราพรายเพริษ = งามเลอม

๖๓. คชาธาร = ในที่นี้คัดจากเครื่องพระคชาธาร คือ เครื่องที่ผูกบนหลังช้างพระที่นั่ง

๖๔. เทริดพ้า = ประดับพ้า

๖๕. ทกล้า = ผู้กล้า, ทหาร

๖๖. ควาญคชาชาติท้ายถือ = ควาญประจำท้ายช้าง

๖๗. พิริยคชา = พลช้าง

๖๘. โดดเล่น, โจมทัพ, ตั้งกัน, แทรก, แซง, ค่าย, คำ, พังคา = ชื่อช้างในกระบวนทัพช้างโบราณ

๖๙. คชาภรณ์ = เครื่องประดับช้าง

๗๐. อลงกต = แต่งแล้ว, ประดับแล้ว, งาม

๗๑. เถือกทินกร = ทอแสงเข้ากับแสงอาทิตย์

๗๒. มารมาลัย = ชื่อช้าง

๗๓. เห็จหัสดี = ขี่นขี่ช้าง
๗๔. อัศวพลพฤนท์ = กองม้า
๗๕. พระสินธพ = ชื่อนายกองแซงซ้ายกองทัพหลวง
๗๖. เหินผยอง = เผ่นโผน
๗๗. โยธาทัดเทียกกาย = มีทหารเท่ากันกับกองเกียกกาย
๗๘. เลอหลังกุญชรศักดิ์ = ขี่นขี่ช้างอันมีศักดิ์
๗๙. ปีกแขวงแวงแวม = ฝ่ายปีกระวังซ้ายคือปีกซ้ายนั่นเอง
๘๐. นิกาย = หมู่, พวก, เหล่า
๘๑. ขุนแวงซ้าย = นายทัพกองแซงซ้าย
๘๒. ขนัดขนาบ = ขนาบเบื้นแถว, เบื้นแนว
๘๓. ม้าแมน = ม้าเทวดา ในที่นี้หมายว่าม้าดี
๘๔. พยุหบาตรกองหลัง = กองทัพหลัง
๘๕. พาหน = พาหนะในที่นี้ต้องอ่าน พา—หน เพื่อรับสัมผัสกับพล
๘๖. สวัสดิวิชัย = ชื่อช้าง
๘๗. กองขัน = กองขันธ์
๘๘. ทรงภูบาล = ชื่อช้าง
๘๙. พารณ, วารณ์ = ช้าง
๙๐. แซงทัพวาม = กองแซงซ้าย
๙๑. ไวแว่น = ว่องไว
๙๒. แกว่น = แกล้วกล้า, ว่องไว
๙๓. ร้อเรนทรเมือมรณ์ = รบศัตรูให้ตายไป
๙๔. ถือทวยรบหัยรงค์ = คุมพลรบกองม้า
๙๕. เมฆมาลา = ชื่อม้า
๙๖. แซงทัพทักษิณ = กองแซงขวา
๙๗. บวรอาชา = ม้าประเสริฐ
๙๘. ภาพผ่าน = ลายที่ผ่านตัวม้าเบื้นทาง ๆ
๙๙. นองเนือง = มากมายติดต่อกันไป

๑๐๐. ผงคลี = ฝุ่นละออง
๑๐๑. กำธร = กักกัน, เสทือน
๑๐๒. จ่ายแจง = จำแนกออก
๑๐๓. คราวครัน = มากหลาย
๑๐๔. สยบสยอน = หวั่นกลัว

ช้างทรงสมเด็จพระนเรศวร คือ เจ้าพระยาไชยานุภาพ เป็นช้างตกน้ำมัน สูง ๖ ศอก ๑ คืบ ๒ นิ้ว พนักงานประจำคือ กลางช้าง—เจ้ารามราฆพ ควาญท้าย—นายมหานุภาพ ส่วนจตุสังคบาทคือ เท้าหน้าซ้าย—พระมหาเทพ, เท้าหน้าขวา—พระมหามนตรี, เท้าหลังขวา—หลวงอินทรเทพ, เท้าหลังซ้าย—หลวงพิเรนทรเทพ

ช้างทรงสมเด็จพระเอกาทศรถ ชื่อเจ้าพระยาปราบไตรจักร เป็นช้างตกน้ำมันเช่นกัน สูง ๖ ศอก ๑ คืบ มีผู้ประจำคือ กลางช้าง—หมื่นภักดีศวร, ควาญท้าย—ขุนศรีคชคง ส่วนจตุสังคบาทคือ เท้าหน้าซ้าย—หลวงพรหมธิบาล, เท้าหลังซ้าย—ขุนอินทรรักษา, เท้าหน้าขวา—หลวงอินทรธิบาล เท้าหลังขวา—ขุนพรหมสุรินทร์

[๒๕๕] ๑. พหลรณเรศ = กองทัพที่จะเข้ารบ
๒. มัฆพาน, มัฆวาน = ชื่อพระอินทร์
๓. ผายพยุห = ยกทัพไป
๔. อสุรเศิก = ข้าศึกยักษ์
๕. อเรนทรใต้หล้า = ข้าศึกในโลก
๖. กลอกเกล้า = โคลงหัว, สั่นหัว
๗. แกลนหนี = หนีไปด้วยความกลัว
[๒๖๐] ๑. ตรีภพนาถเจ้า = เจ้าโลกทั้งสาม ในที่นี้หมายถึงพระนารายณ์ที่อวตารลงมาเป็นพระรามในเรื่องรามเกียรติ์
๒. จักราวุธ = ผู้มีจักร์เป็นอาวุธ [พระนารายณ์]
๓. โหมสิบเศียรลงกา = รบเท้าสิบเศียรเจ้าเมืองลงกา
๔. ก่นมล้าง = ล้างผลาญทำลายให้สิ้น
๕. พลพานร = พลลิง (ของพระราม)
๖. พร่ำเพรง = ที่เล่ากันมาแต่ก่อน

๗. เสด็จอมิตร = กำจัดศัตรู
๘. ออกเอ้อมเอาเสมอ = คือ อาจอ้างได้เสมอด้วยพลของพระราม

[๒๖๑] ๑. หลั่งเลอลีลาศเต้าเต็มพฤนท์ = เคลื่อนพลหลั่งไหลเต็มไปบนพื้นแผ่นดิน
๒. สระ พรั่งพิริยหัสดิน ดื่นม้า = พรั่งพร้อมด้วยไพร่พลช้างม้ามากมาย
๓. ดากธรณิน = เกลื่อนกลาดเต็มแผ่นดิน
๔. บัดป่วนฟ้า = ปลิวหันหวนในท้องฟ้า

[๒๖๒] ๑. ศัสดร = คือ ศัสตรา ในที่นี้ใช้ศัสดรเพื่อให้สัมผัสกับอัมพร
๒. ดาบดั้ง, ดาบเขน = คือดาบที่ถือคู่กับดั้งกับเขน
๓. ดาบสองกร = ดาบสองมือ

[๒๖๓] ๑. ระดาษ = คัดจากเดียรดาษ
๒. เทียร = ย่อม
๓. เถมิน = หมู่ พวก เถมิลเชิง—หมู่พลดื่น คือพลเดินเท้า
๔. น้าวนก = เหนี่ยวนกปืน
๕. ชุด = ที่สำหรับจุดไฟ
๖. ออกเข้าคือภมร = อาการที่เข้า หรืออกจากปืนนั้นว่องไวดังผึ้ง [เข้าออกรัง]

๒๖๔] ๑. ไฟศร = ปืนไฟ
๒. สมรรถ = สามารถ, เชี่ยวชาญ
๓. ธนูราเมศ = ศรพระราม
๔. ชัยฉัตรรัตนจินดา = ชื่อปืนใหญ่โบราณที่เรียกว่า ฉัตรชัยรัตนจินดา
๕. จรง = ปืนจ่ารง
๖. เรียบเทียบทางถลา = จัดแต่งไว้ใช้ทางบก คำ ถลา คือ ถล [ม] สถล [ส.] ที่บก ที่ดอน
๗. ล้างลวกเสียน = ล้างเผาผลาญข้าศึก

๘. เศิกกษัย = ข้าศึกหมดสิ้นไป

[๒๖๕] ๑. หัยคชบทบาท = คือพลม้า, พลช้าง, พลเดินเท้า

๒. ธุลีเลวง = ฝุ่นละอองปลิวฟุ้ง

๓. อนธกาล = มืดมัว

๔. เวหาสหอง = ท้องฟ้า

๕. เกลื่อนสูรย์ = ทำให้แสงอาทิตย์สิ้นไป คือบังแสงอาทิตย์

[๒๖๖] ๑. มั่วมูล = มีมาก, ประชุมกันมาก

๒. รถยา = ทาง

๓. คอยฤกษ์เบิกพยุหไท้ = คอยฤกษ์ที่จะเคลื่อนกองทัพของ พระผู้เป็นใหญ่ [สมเด็จพระนเรศวร]

[๒๖๗] ๑. ควบทัพ = ควบคุมทัพ

๒. ตนพระยาศรีไชคช = ตัวพระยาศรีไสยณรงค์คันธีช้าง

๓. เมืองสิงหะ = เจ้าเมืองสิงห์บุรี

๔. เห็จคชผ้ายทุกมุล = ขี่ช้างไปทุกนายทัพ

๕. ขุนผู้คู่กำกับ = นายทัพที่กำกับเป็นคู่กัน [กับพระยาศรีไสยณรงค์] คือพระราชฤทธานนท์

๖. เบิบทัพหลังพรั่งพฤนท์ = เป็นนายทัพกองหลังพรั่งพร้อมด้วยไพร่พล

๗. ขี่คชินทรพาหะ = ขี่ช้างเป็นพาหนะ

๘. รังปีกป้องกองขวา = ผู้รักษากองป้องกันปีกขวา รัง = ในที่นี้คือรั้ง ต้องการสังผัสกับจำบังจึงใช้รัง

๙. พ่ายพยุห์ = ยกกระบวนทัพไป

๑๐. ผู้ปีกซ้ายเมืองธน = เจ้าเมืองธนบุรีเป็นนายทัพปีกซ้าย

ตรีเสนา : คือการจัดเป็น ๓ กอง ใหญ่คือ ๑. ทัพหน้า ๒. ทัพหลวง ๓. ทัพหลังและกองใหญ่ ๆ กองหนึ่งก็แบ่งออกเป็น ๓ กองเล็ก คือ—ปีกซ้าย, ปีกขวา ส่วนกองสำคัญแม่ทัพคุมเอง รวมทั้งหมดจึงมี ๙ กอง กองทัพที่ยกไปตามรับสั่งของสมเด็จพระนเรศวรครั้งนี้ จัดอย่างตรีเสนา มีแม่ทัพควบคุมดังนี้ คือ : ทัพหน้า—พระยาสุพรรณ ทัพหลวง—พระยาศรีไสยณรงค์ ทัพหลัง—พระราชฤทธานนท์

๑๑. ลำลองเหล่าอาสา = มีพลลำลองเป็นเหล่าอาสา พลลำลองหมายถึงพลที่ไม่ได้จัดเข้าในกระบวนรบโดยตรง แต่จัดสำรองไว้ใช้ในเมื่อจำเป็น

๑๒. กระลับกระลอก = กลับกลอก, พลิกแพลง

๑๓. เร่งเท้าเร่งเทา = รีบเดินไป เทา—เท้า, ไป

๑๔. ลำเนา = แถว, ทาง

๑๕. ประทบ = ปะทะในที่ใช้สร้อยบทประกอบกัน เป็นประทบประทัน

๑๖. ทวยกล้า, ทวยแข็ง = หมู่พลที่กล้าที่แข็ง

๑๗. อุดอึ่ง = ดังนั้น

๑๘. สาดปืนไฟยะแย้ง = ยิงปืนกราดเข้าต่อสู้กัน

๑๙. บุกบัน = บุกบั่น, บากหน้าเข้าไป

๒๐. บ่มิลาด = ไม่ลดละ

๒๑. อุกต่ออุก = กล้าต่อกล้า

๒๒. ตาวคู่คู่ตาวต่อ = ดาบสองมือต่อดาบสองมือต่อสู้กัน

๒๓. ผัดผัน = ยักย้ายไปมา

๒๔. ทวนทบ = ทวนก็แทงย้อนกลับ

๒๕. ทบทะ = ปะทะกัน

๒๖. พะ = พบ ในที่นี้ว่าต่อสู้กัน

๒๗. ไขว่แคว้ง = หมุนขวักไขว่

๒๘. แย้งชนู = ยิงชนูกัน

๒๙. ฟอนฟาด = ฟาดฟันให้ยับ

๓๐. ล้วนสามารถมือทัด = ล้วนมีฝีมือสามารถเท่า ๆ กัน

๓๑. พร้ากันลงเต็มแหล่ง = ฆ่ากันตายลงเต็มแผ่นดิน ผร้า คือ พร่า ในที่นี้ต้องการโทจึงเป็นผร้า

๓๒. เผื่อน = บ่า

๓๓. ยู่ = ย่นย่อ

๓๔. ต่อกร = ต่อสู้กัน
๓๕. บ่รู้ขยับย่อศึก = ไม่ขยับถอยหนีด้วยย่อท้อกลัวข้าศึก
๓๖. คะคึก = ฮึกเหิม
๓๗. แผลง = ยิง, ปล่อยอาวุธไป
๓๘. แยกยุทธ์แย้งบ่มิพัง = แยกกันออกต่อสู้รบมิแตกหนี
๓๙. ท่าวทบระนับ = ล้มทับกันลงราบ
๔๐. ระนาด = ล้มทับกัน
๔๑. หัวหวั้น = หัวขาดหวั่นคือ วิ่น ในที่นี้ต้องการโทจึงใช้หวั้น
๔๒. เยงย่าน = เกรงกลัว
๔๓. ม่าน = พม่า
๔๔. ไทยประนังน้อยแง่ = ฝ่ายไทยรวมกันต้านทานน้อยกว่า
๔๕. ถอดถอย = ถดถอย
[๒๖๘] ๑. พันลึกล่มลั่นฟ้า = เสียงดังน่ากลัวดังฟ้าจะถล่ม
๒. อสุนี = สายฟ้า
[๒๖๙] ๑. ฤาบ่ร้างรู้แพ้ชนะผู้ใดดาล ฉงนนา = ไม่ได้รู้ว่าใครแพ้ใครชนะ เป็นเหตุให้สงสัย
[๒๗๐] ๑. หาญใช่ช้า = กล้าไม่ใช่ชั่ว คือกล้ามาก
๒. สมร = ในที่นี้หมายถึงสมรภูมิ, สนามรบ
[๒๗๑] ๑. อุภัยภูเบศร์ = พระราชาผู้เป็นใหญ่ทั้งสอง
๒. เบื้องบูรพ์ถวัลยราชย์ = ผู้ครองราชย์ฝ่ายตะวันออก [บูรพา] หมายถึง สมเด็จพระนเรศวร และสมเด็จพระเอกาทศรถ
๓. พรรค์ = พวก, หมู่ ในที่นี้อ่าน พัน เพื่อสัมผัสกับถวัลย์
๔. รวิวรรณ = แสงอาทิตย์
๕. รางเรือ = ส่องแสงอ่อน ๆ
๖. ทวยทิชากร = หมู่พราหมณ์
[๒๗๒] ๑. เตียงสนาน = แท่นที่สรงน้ำ

๒. มุทธาภิษิธาร = การรดน้ำอันศักดิ์สิทธิ์เหนือตัว มุทธ [ม.] มูรธ [ส.]—หัว มักใช้ว่ามูรธาภิเษก เป็นพิธีพระราชาทรงกระทำ ในเมื่อขึ้นเสวยราชย์ หรือในพระราชพิธีอื่น ๆ ให้ถือความบริสุทธิ์เป็นใหญ่

๓. เพริยกพร้อง = เรียกร้อง ในที่นี้หมายถึงสวดดังปรากฏในบาทต่อไปว่า ศิวเวท วิษณุมนต์ [บทสวดของพราหมณ์]

๔. บรรสานสังข์โสรจสรง = เป่าสังข์ประสานไปพร้อมกับการสรง [น้ำมูรธาภิเษก]

๕. มหรทึก = เครื่องประโคมอย่างหนึ่ง ลักษณะเป็นกลองหน้าเดียว เสียงกังวาน

[๒๗๓] ๑. ภูษิต = ภูษา, ผ้าทรง

๒. ฉลองพระองค์คาด = เสื้อผ้าคาด คือผ้าที่ทอกับไหม ควบกับเงินหรือทองแดงที่ทำเป็นแผ่นบาง ๆ

[๒๗๔] ๑. เจียระบาด = ผ้าคาดเอวมีชายห้อยลงข้างล่าง

๒. ช้อยชาย = ชายห้อยงอน

๓. กระสัน = รัด, แน่น, ผูก

๔. วิวิธพรรโณภาส = ส่องแสงเป็นสีต่าง ๆ

[๒๗๕] ๑. แก้วนิ้ว = แก้วประดับนิ้ว คือแหวน

๒. ธำมรงค์ = แหวน

๓. ควรคงคู่หล้า = มีค่าคู่ควรเมืองหล้า

๔. กรวิกวาล = ขนนกการะเวก, วาด—ขนสัตว์

[๒๗๖] ๑. วราวุธ = อาวุธประเสริฐ

๒. รวิวารวราวุธไท้ ธนูทรง = วันอาทิตย์ทรงธนูเป็นอาวุธอันประเสริฐ

๓. เยี่ยงท้าว = อย่างกษัตริย์ [แต่ก่อน]

[๒๗๗] ๑. ชีพ่อทวิชาชาติ = ชีพ่อพราหมณ์

๒. ปุริโสดม = บุรุษผู้สูงสุด, คำเรียกพราหมณ์ผู้ทำพิธี

๓. พรหมพิทยาจารย์ = อาจารย์ผู้รู้วิชาของพราหมณ์ เป็นคำใช้เรียกพราหมณ์

๔. เบิกโขลนทวาร = เบิดประตูป่า [ดูคำอธิบายข้างต้น]

๕. โดยกระทรวง = ตามแบบแผน

๖. ละว้าเส้นไก่ = เป็นพิธีบวงสรวงเทวดาและเจ้าป่า อันเป็นประเพณีของพวกละว้ามาแต่เดิม วิธีทำตั้งเครื่องสังเวยบวงสรวงเทวดา อธิษฐานขอให้ทำการสำเร็จสมความปรารถนา แล้วเสี่ยงทายด้วยถอดกระดูกคางไก่เครื่องเซ่นตัวหนึ่งมาดู ถ้ากระดูกยาวเรียวมีข้อถือว่าเป็นนิมิตดี เข้าใจว่าพวกชาวอินเดียคงนำเข้ามาในเมืองไทย ในสมัยที่พวกละว้ายังครอบครองอยู่ ฝ่ายไทยรับเอาพิธีนี้มาทำอีกต่อหนึ่ง

๗. ไขว่สรวงพลีผสาง = ทำการบวงสรวงสังเวยผีอยู่ขวักไขว่ คำสรวง, พลี แปลว่าเซ่น, สังเวย

๘. แสงอาชญา = คือแสงอาญาสิทธิ์ หมายถึงพระแสงดาบที่พระเจ้าแผ่นดินทรงมอบให้แม่ทัพรับไปเป็นเครื่องหมายมอบอำนาจสิทธิ์ขาดในการรบหรือพระแสงที่ทรงมอบให้ผู้ใดผู้หนึ่งถือไปแทนพระองค์ เพื่อประกอบพิธีอย่างใดอย่างหนึ่ง

๙. หลวงมหาวิชัย = คือผู้รับมอบพระแสงอาญาสิทธิ์ จากสมเด็จพระนเรศวรไปทำพิธีตัดไม้ข่มนาม ในพระราชพงศาวดารเป็นขุนมหาวิชัย

๑๐. ตัดไม้ข่มนาม = คือพิธีข่มนามศัตรูเมื่อก่อนจะยกทัพไป วิธีทำคือ ตั้งโรงพิธีบวงสายสิญจน์เตรียมการไว้พร้อมแล้วให้เอาดินปั้นเป็นข้าศึก เขียนชื่อและลงยันต์กำกับห่อด้วยกาบกล้วย นำเข้าพิธีปลุกเสก

แล้วเอาต้นไม้ที่มีชื่อตัวอักษรร่วมกับชื่อข้าศึกบักลงในหลุม กาบกล้วยที่ห่อรูปปั้นข้าศึกนั้นมัดอยู่ด้วย พราหมณ์บูชาพระเจ้าต่าง ๆ พอถึงกำหนดฤกษ์ ผู้รับมอบอำนาจจากพระเจ้าแผ่นดินก็รับพระแสงอาญาสิทธิ์เชิญไปโรงพิธีย่างเข้าฟันไม้และรูปข้าศึกนั้น แล้วเดินข้ามไปเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินกราบทูลว่า ได้ปราบปรามข้าศึก มีชัยชนะเป็นที่เรียบร้อย ตามกระแสรับสั่งแล้วเป็นเสร็จพิธี

๑๑. ตามตำรับไสยเพท = ตามแบบอย่างพิธีไสยศาสตร์

๑๒. บัด = ทันใด

๑๓. สุดอำเภอเลอโสต = อำนาจเหนือหู หมายความว่าไกลจนฟังไม่ได้ยินชัดเจน

๑๔. ถีบไปสืบเอาการ = รีบควบม้าไปสืบดูเหตุการณ์

๑๕. สาร = ในที่นี้ว่าคำสั่ง

๑๖. ดามาโดยแดนผลู = ประดังมาตามทาง

๑๗. คะคลาคะคล่ำ = มาอย่างมากมายดับดัน

๑๘. เขาเอาตนหมื่นหนึ่ง = เขาก็ตัวขุนหมื่นผู้หนึ่ง

๑๙. เนา = อยู่

๒๐. หมื่นพล = ขุนหมื่นทหาร ขุนหมื่นเป็นตำแหน่งข้าราชการชั้นประทวน

๒๑. เยียใดกลจึงพ่าย = ทำอย่างไรจึงแพ้

๒๒. จำหน่ายเหตุสนอง = ชี้แจงตอบ

๒๓. เผือผองผาดผ้าย = ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงยกไป เผือ—ฉัน ข้า

๒๔. ดอนเผาธัญญา = คือตำบลดอนเผาข้าว

๒๕. พอนาฬิกาหนึ่งนับ = พอเวลาได้หนึ่งโมง

๒๖. หนั่นหนา = หนาแน่น

๒๗. ลาด = ด่าถอย
๒๘. พระบาท = ในที่นี้หมายถึงสมเด็จพระนเรศวร
๒๙. เพโทบาย = ทำเด่ห์กล, อุบาย
๓๐. ควรยศใดใครเห็น = ใครเห็นว่าทำอย่างไรจึงชอบ
๓๑. ขอดเข็ญให้ม้วย = ทำให้ความยากเข็ญ [คือข้าศึก] หมดสิ้นไป
๓๒. วานเขื่อไขอย่าอำ = วานเจ้าชี้แจงอย่าบีดบัง เขื่อ—เจ้า, ท่าน
๓๓. เห็นควรการชัยชอบ = เห็นว่าจะเป็นการเหมาะสมและมีชัยชนะ
๓๔. ตรองคดีดูแผก = คิดดูตามข้อความ [ที่เจ้าว่านั้น] เห็นผิดแปลก
๓๕. พอพลอยฉานสองซ้ำ = ก็พลอยแตกฉานเป็นครั้งที่สองอีก
๓๖. ค้ำบ่อยู่ = ต้านทานไว้ไม่อยู่
๓๗. ชอบถอยชุดอย่ารั้ง = ควรจะถอยหนีดังมาอย่ารั้งรอ
๓๘. ยาตรตามติดผิดขบวน = ยกติดตามมาโดยไม่เป็นขบวน
๓๙. ข้อบรรหาร = กระแต่รับสั่ง
[๒๗๘] ๑. ถี่เท้าผาดผัง = รีบวิ่งไปโดยเร็ว
[๒๗๙] ๑. ผันหลังแล่นแผ่ผ้าน = หันหลังวิ่งแผ่ซ่าน คำผ้านคือเพ่นพ่าน ในที่นี้ต้องการโทจึงใช้ผ้าน
[๒๘๐] ๑. เท่ห์กล = ฉงนในอุบาย คำเท่ห์คือสนเท่ห์
๒. เร่งเต้าตีนตาม = รีบสาวเท้าไล่ตามมา
[๒๘๑] ๑. ถวิลว่าพ่ายจริงแล้ = นึกว่าแตกพ่ายจริง
๒. ไล่ล้ำระสำระสาย = รุกไล่ล่วงล้ำเข้ามาอย่างสับสน
[๒๘๓] ๑. หมายละเลิงใจอาจ = ใจคิดกล้าคะนอง
๒. ประมาณหมิ่นหมั้น = คิดคาดหมายดูหมิ่น คำหมั้นคือมั่นหมาย ในที่นี้ต้องการโท
๓. เบาเร่งเบาเชิงชั้น = ยิ่งทียิ่งประมาทต่อชั้นเชิงกลอุบาย
๔. ชั่นหน้ามาสุรลมสรลอน = พากันเข้ามามากมายด้วยหน้าตาชื่นบาน
[๒๘๔] ๑. เกล้ากษัตรา = กษัตริย์ผู้ปกครองเหนือหัว
๒. พิภพทวารา = กรุงศรีอยุธยา
๓. เกริ่นแกล้ว = เป็นที่เลื่องลือว่ากล้า

๔. ราชาอาสน์, ราชอาสน์ = แท่นของพระราชา
๕. คอยฤกษ์เบิกยุทธ์แผ้ว แผ่น พื้นหาวหน = คอยให้ท้องฟ้าปลอดโปร่งเป็นฤกษ์เคลื่อนทัพ

[๒๘๕] ๑. วลาหก, พลาหก = เมฆ, ฝน
๒. ชื้อ = เยื่อกเย็น
๓. มลัก = เห็น
๔. กระลายกระลับ = กลายกลับ
๕. ลิ่วล่ง = ลิ่วโล่ง
๖. ภาณุเมศ = ดวงอาทิตย์
๗. ฉาน = ส่าง

[๒๘๖] ๑. คัคนานต์ [คคน+อันต] = ขอบฟ้า
๒. นฤราส = คือนิราศ, ปราศจาก, ไม่มี
๓. ราคิน = ราคี, ความมัวหมอง
๔. รัตนอินทนิล = แก้วสีน้ำเงิน คือ ระเบียบรัตนอินทนิลดาดไว้—ดังหนึ่งเอาแก้วอินทนิลมาดาดไว้อย่างเรียบร้อย
๕. ถ่องโทษ = ผ่องใสปราศจากโทษ
๖. นักษัตรสวัสดิเดช = เป็นฤกษ์แห่งความสามัคคีและอำนาจ
๗. ศุภผล = ผลดีงาม

[๒๘๗] ๑. ดล = ถึง
๒. มหาบหุดิวิชเยศ = มหามหุดิวิชัย, ฤกษ์แห่งชัยชนะใหญ่ มหุดิ แปลว่า เวลา, คราว
๓. ทวิช = พราหมณ์
๔. เชษฐเนมิตก์ = โหรผู้เจริญ, คำเนมิตก์ แปลว่า ผู้ทายนิมิต หมอดู, โหร
๕. ผู้ชำนิชำนิตยศาสตร์ไสย = ผู้ชำนาญในแบบแผนแห่งไสยศาสตร์
๖. เบิกบรรดาก = โบกธง, คำ บรรดาก, ประดาก—ธง
๗. อินทรเภรี = ชื่อกลองใหญ่ที่ให้สัญญาณบอกฤกษ์

๘. ดุริยา, ดุริย = เครื่องดีดสีตีเป่า
๙. เชษฐี = ผู้พี่, ผู้เป็นใหญ่
๑๐. อดิศรนรินทร์ = กษัตริย์ผู้เป็นใหญ่
๑๑. คชินทรเจษฎา = พญาช้างอันเจริญ คำ เจษฎา [ส.] ตรงกับ เชษฐ [ม.]
๑๒. ปราบอเรนทร์ลาญปาน = ปราบราชศัตรูให้แตกทำลายปานกัน
๑๓. อัครยาน = ยานอันเลิศ
๑๔. อลงกตหัตถาภรณ์ = แต่งพร้อมด้วยเครื่องประดับช้าง
๑๕. ขัตติยโยค = อย่างกษัตริย์ คำ โยค แปลว่า วิธี, อย่าง
๑๖. พิชัยยุทธ์ = เครื่องทรงกษัตริย์เมื่อจะออกรบ
๑๗. บังรวิวร = คือที่เรียกว่าบังสูรย์, เครื่องสูงอย่างหนึ่ง
๑๘. ฉาดทอแสงทินกร = ฉัฐฉาดประดำนกับแสงอาทิตย์
๑๙. ทานทวนเทิด = คือทวนชูขึ้น
๒๐. จำทวย = ยันออก
๒๑. พู่สลัดสลวยฟูเฟื่อง = พู่ปลิวกระจายแลดูงาม
๒๒. เครื่องจำลอง = เครื่องผูกช้าง มีสับคับเป็นต้น
๒๓. เขน = เครื่องหลังช้างพลี [ที่ไม่ใช่ช้างสำคัญ]
๒๔. แพนหางมายูร = แพนหางนกยูง คำมายูรก็คือมยุร, มยุรานั่นเอง
๒๕. ทูนจ่ารง = บรรทุกบนจ่ารง
๒๖. ตนและตนขี่คช = แต่ละคนขี่ช้าง
๒๗. ลางขลิบวงเวียดหัว = บ้างก็หุ้มพันรอบหัว [ด้วยผ้าคือโพกหัว]
๒๘. สนอบ = เสื่อ
๒๙. ขอบหักทองเถือกทาบ = ขอบเสื่อทาบด้วยลายหัก ทองขวางอันงาม คำว่าหักทองขวางเป็นชื่อลายอย่างหนึ่งปักด้วยไหมทอง
๓๐. ลางเข้มขาบเสื้อสวม = บ้างก็ใส่เสื้อสีน้ำเงินเข้ม
๓๑. กรวมศอ = สวมคอ
๓๒. ทองประคำ = ประคำทอง คือทองที่ทำด้วยดุกกลม ๆ ร้อยด้วยเชือกหรือร้อยใช้คล้องคอเป็นเครื่องประดับ

๓๓. สัปทน = เครื่องกันแดดรูปคล้ายร่มมีด้ามยาว
๓๔. กรรชิงทานโทเทียบ = มีกรรเชิง [รูปอย่างสัปทนแต่เล็กกว่า] เทียบไว้สองข้าง
๓๕. อัสสาภรณ์ = เครื่องแต่งม้า [อัสส+อาภรณ์]
๓๖. ดาวคำ = ดาวทอง
๓๗. กรองทอง = ผ้าที่ทอหรือปักด้วยไหมทอง
๓๘. อัตลัด = ชื่อลายอย่างหนึ่งอย่างผ้าอัตลัด ซึ่งเป็นผ้าลายแขกชนิดหนึ่ง
๓๙. จรัสดวง = มีดอกงามรุ่งเรือง
๔๐. กวัดกวาย = คือกวัดไกวนั่นเอง ในที่ต้องการให้สัมผัสทายจึงใช้กวัดกวาย
๔๑. ลางทวนทายแทงท่า = บ้างถือทวนทำท่าแทง
๔๒. ลางตาว่าที่พื้น = บ้างก็ถือดาบเจียดำท่าจะแทง
๔๓. ลางกุทัณฑ์เกาะกร = บ้างก็ถือเกาทัณฑ์ติดกับมือ
๔๔. แสนสำเถมินทวยเท้า = มากด้วยหมู่พลเท้า คำแสนในที่นี้เอาความว่ามาก
๔๕. บรรเทือง = แผลงจาก ประเทือง—ดีขึ้น, งาม
๔๖. พรรณ = สี
๔๗. ทะมื่น = สูงเด่น
๔๘. สระกอ = หมู่, พวก
๔๙. คาบหิน = ปืนคาบศิลา
๕๐. สำเทียน = สะเทือน, กึกก้อง
๕๑. กงเกวียน = ล้อเกวียน
๕๒. ปืนปั่นลั่นเท้าพล = เสียงปืนเพื่อเร่งฝีเท้าทหาร
๕๓. ตึงปืนฤกษ์เกริกแหล่ง = ปืนบอกฤกษ์ยังดังกึกก้องแผ่นดิน
๕๔. นี่สนั่น = ยิ่งใหญ่

๕๕. เทียบพสุธาดลด้อย = ดังหนึ่งพื้นแผ่นดินจะทรุด
๕๖. ค่นค้านฤาคง = โค่นต้านทานไว้ก็ไม่อยู่

[๒๘๘] ๑. ยอขบวน = ยกขบวนไป
๒. นองน่าน = เต็มย่านนั้น
๓. สรรพาวุธ = อาวุธทั้งปวง

[๒๘๙] ๑. เคลื่อนพลตามเกล็ดนาค = ในตำราพิชัยสงครามมีกล่าวถึงการเคลื่อนทัพ โดยวางเป็นแบบแผนว่า วันใดนาคหันหัวไปทางทิศใด เมื่อจะเคลื่อนทัพครั้งแรก ต้องยกไปตามทิศทางที่หัวนาคหันไป คือเดินตามเกล็ดนาค จะเป็นศิริมงคล การเดินทางกลับ คือทวนเกล็ดนาคนับว่าเป็นอัปมงคล ถึงแม้จะไม่ใช่ทางที่จะไปก็ต้องยกทัพไปพอเป็นพิธีเสียก่อน
๒. ตากเต็มท่ง = เกลื่อนกลาดเต็มทุ่ง
๓. ถับประทะไพรินทร์ = ทันใดนั้นก็ปะทะกับข้าศึก
๔. ส่วนหัสดินอุภัย = ส่วนช้างทั้งคู่
๕. ตรับ = พัง
๖. คำรน = ร้อง
๗. บาทย่างใหญ่ = เดินเร็ว
๘. วู่วางวิ่ง = วิ่งจู่เข้าไปไม่หยุดยั้ง
๙. ฉับฉิว = เร็วไว
๑๐. ประเล่ห์ลมพาน = ประหนึ่งลมพัด
๑๑. ยาตรบ่ทันโทท้าว = ไปไม่ทันพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์
๑๒. ด้าวศึกสู้สองสาร = ในแดนของข้าศึกมีเข้าไปสู้เพียง ๒ ช้าง
๑๓. พร้อมแต่กลางควาญคช กำหนดสี่โดยเสด็จ = มีแต่กลางช้างและควาญท้ายช้างรวม ๔ คน ที่ตามเสด็จไป
๑๔. อรรณเวศ = คือ อรรณพ แผลง พ เป็น ว แล้วเติม ศ เข้าติดต้น จึงเป็นอรรณเวศ

๑๕. ตรัสทอดพระเนตร = เห็นชัดแจ้ง บางท่านว่า คำว่าตรัสใช้หมายความอย่าง "ทรง" เช่นตรัสทอดพระเนตร ในที่นี้ว่าทรงเห็น

๑๖. ปร = ข้าศึก

๑๗. หงายงาเสยสารเศิก = หงายงาเสยแทงข้าศึก

๑๘. เพิกพังพ่าย = แตกถอยพ่าย

๑๙. ตกกระหม่า = ตกประหม่า, กลัว

๒๐. เรี่ยวรณรงค์เริงแรง = เรี่ยวแรงร่าเริงในการรบ

๒๑. แทงถีบฉัด = แทงถีบเตะ

๒๒. ข้าศึกสาดปืนโชรม = ข้าศึกระดมยิงสาดเข้าไป

๒๓. พรรษา = ในที่นี้หมายถึงฝน

๒๔. ธุมาการ = มีอาการเหมือนควัน จากคำว่า ธุม—ควัน

๒๕. กระลบ = กลบ

๒๖. หนึ่งสิ้นแสงไถง = ดังหนึ่งสิ้นแสงพระอาทิตย์

[๒๕๐] ๑. เทเวศอ้าง สมมุติ = อ้างได้ว่าเป็นเทวดาโดยสมมุติ ในที่นี้หมายถึงสมเด็จพระนเรศวร

๒. เถลิงภพ = ขึ้นครองแผ่นดิน

(๒๕๑) ๑. ผายโอษฐ์อ้อน = เอ่ยปากพูด

๒. โชยงการ = ตัดจากราโชยงการ [ราชย+โองการ]—คำสั่งของพระราชา

๓. ฉชั้น = ๖ ชั้น หมายถึงสวรรค์ทั้ง ๖ ชั้นฟ้าที่เรียกว่า ฉกามาพจร คือ [๑] ชั้นจาตุมหะราชิก [๒] ชั้นดาวดึงส์ [๓] ชั้นยามะ [๔] ชั้นดุสิต [๕] ชั้นนิมมานรดี [๖] ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี

๔. โสพสพรหมพิมาน = พิมานพรหม ๑๖ ชั้น มีชื่อดังนี้คือ [๑] พรหมปาริชชา [๒] พรหมปโรหิต [๓] มหาพรหม [๔] ปริตตภา [๕] อปมาณภา [๖] อาภัสรา [๗] ปริตตสุภา

[๘] อปฺปมาณสุภา [๙] สุภกิณฺหกา
[๑๐] อสญฺญสตฺตา [๑๑] เวหปฺผลา
[๑๒] อหิวา [๑๓] อตปฺปา [๑๔] สุ-
ทสฺสา [๑๕] สุทสฺสี [๑๖] อกนิฏฺฐก

๕. กมลาสน์ [กมล+อาสน์] = ผู้มีดอกบัวเป็นอาสน์ คือพระพรหม
๖. ชุมโสต = ประชุมหู คือฟังพร้อม ๆ กัน
[๒๕๒] ๑. รังสฤษฎ์ = สร้าง, แต่งตั้ง
๒. อุบัติ = เกิด, เกิดขึ้น
๔. ในประยูรเศวตฉัตร = ในเชื้อสายเศวตฉัตร หมายถึงตระกูลกษัตริย์
๔. บวรรัตน์ตรัยเยศ = คือ บวรรัตนตรัย พระรัตนตรัยอันประเสริฐ
หมายถึงพระพุทธศาสนา
๕. ทำนุก ทะนุก = อุดหนุน, เกื้อกูล
[๒๕๓] ๑. กลใดไป่ช่วยแผ้ว นภา ดลฤา = ใฉนไม่ช่วยให้ท้องฟ้าสว่างแจ่มใสเล่า
๒. ใสสร่าง = ชำระให้สดใส
๓. มืดม้วย = ความมืดหมดไป
๔. เหล่าพาธา = พวกทับซ้ำเบียดเบียน หมายความถึงการข้าศึก
๕. ทวยเศิกสมร = พวกข้าศึกในสนามรบ
๖. ฉงาย = สงสัย, แหนงฉงาย ก็คือ สงสัยคลางแคลงใจ

สมเด็จพระนเรศวรทรงตั้งอธิษฐาน ความในโคลงที่ ๒๕๒ และ ๒๕๓ กล่าวความตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า ในขณะที่ช้างพระที่นั่งทั้งสองวิ่งจู่โจมเข้าในหมู่ข้าศึกนั้น ก็เกิดเป็นควันด้วยฝุ่นละอองมืดเป็นหมอกทั่วไป มองไม่เห็น สมเด็จพระนเรศวรจึงตรัสประกาศแก่เทพยดาและพรหมทั้งปวงว่า "ให้มาบังเกิดในมหาประยูรเศวตฉัตรเพื่อให้บำรุงพระบวรพุทธศาสนา ใฉนมิช่วยให้สว่างแลเห็นข้าศึกเล่า มืดมัวอยู่เช่นนี้ ข้าพเจ้าสนเท่ห์ยิ่งนัก" เมื่อรับสั่งเช่นนี้แล้ว ฉมก็พัดควันอันเป็นหมอกมืดนั้นหายไป กลับสว่างไสวมองเห็นได้ชัดเจนทั่วยุทธภูมิ นับว่าเป็นชัยมงคลและอัศจรรย์ยิ่งนัก

[๒๕๔] ๑. วรวากย์ = คำพูดอันประเสริฐ พอวายวรวากย์โอษฐ์
พระ — พอสิ้นรับสั่งกกพระโอษฐ์

๒. ดาลมหาวาตะ = เกิดลมยิ่งใหญ่
๓. ทรหึงทรหวล = พัดหอบเอาไป
๔. จรัสด้าวแดนสมร = รุ่งเรืองส่วางทั่วสนามรบ
[๒๕๕] ๑. ธำรงสาร = ขี่ช้าง
๒. ครบสิบหกฉัตรทรงเทริดเกล้า = มีฉัตรกั้นเหนือหัวครบทั้ง ๑๖ ช้าง
๓. บ่จวน บ่จวบ = ไม่ใกล้, ไม่พบ คือไม่เห็น
๔. ตั้งตาแสวง = มุ่งมองหา
[๒๕๖] ๑. โดยแขวงขวาทิศ = ทางด้านขวา
๒. ขุนกรี = นายช้าง, นายทัพผู้ขี่ช้าง
๓. เถลิงฉัตร = มีฉัตรตั้งอยู่
๔. จตุรพิธ = ไพร่พล ๔ เหล่า คือ เรียกว่า จตุรงคเสนา
๕. คั่งขู = มากมายคับคั่ง
๖. ฉายาไม้ = เงาไม้, ร่มไม้
[๒๕๗] ๑. ถวิลว่าขุนศึก = เข้าใจได้ว่าเป็นนายทัพ
๒. เพ่งเพียนพิศวง = แลดูด้วยแปลก
[๒๕๘] ๑. สองสุริยพงศ์ผ่านหล้า = กษัตริย์ทั้งสองผู้ครอบครองแผ่นดิน ในที่นี้หมายถึงสมเด็จพระนเรศวร และสมเด็จพระเอกาทศรถ คำว่า สุริยวงศ์ แปลว่า วงศ์พระอาทิตย์ เป็นเชื้อวงศ์พระรามในเรื่องรามเกียรติ์ ใช้หมายถึงกษัตริย์ทั่วไปก็ได้
๒. แขกเจ้าจอมตะเลง = เจ้าแผ่นดินมอญผู้เป็นแขก ในที่นี้หมายถึงพระมหาอุปราชา
[๒๕๙] ๑. ประภาพ = อำนาจ, ฤทธิ์ ไปเกรงประภาพเท่าเผ้า—ไม่เกรงอำนาจแม้สักเท่าเส้นผม
๒. พักตร์ท่านผ่องฤาเศร้า = พระพักตร์ของพระองค์ผ่องใสไม่เศร้าหมอง
[๓๐๐] ๑. โซรมปืนไฟไป่ต้อง = [ข้าศึก] ระดมยิงปืนเข้าไปแต่หาถูก [พระองค์] ไม่

๒. ตั้นเต้าแตกฉาน = [ข้าศึก] กลับแตกตื่นแตกหนีไปเอง ผ้าน คือ พ่าน

[๓๐๑] ๑. ภูวนายก = ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน พระราชา

๒. สีหนาท สิงหนาท = เสียงร้องของราชสีห์ ใช้หมายถึงพระราชดำรัสของพระเจ้าแผ่นดิน

๓. กถา = ถ้อยคำเรื่องราว

๔. พร้อง = พูด, กล่าว

๕. ไพเราะราชสุภาษิตสื่อสารนา = มีพระราชดำรัสด้วยพระวาจาอันไพเราะ

๖. เสนอบ่มีข้อข้อง = กล่าวไม่ให้มีข้อขัดเคือง

[๓๐๒] ๑. หล้าแหล่งตะเลง = แผ่นดินมอญ

๒. เผยพระยศยินเยงย่านแกล้ว = พระยศแผ่ไปใครได้ยินก็หมดความกล้า

๓. ไป่เริ่มรอฤทธิ์แผ้ว = ไม่อาจรอต่อฤทธิ์อันรุ่งเรือง

[๓๐๓] ๑. ภพอุตดม = แผ่นดินอันเลิศ

๒. ไป่ชอบเชษฐ์ยืนหยุด ร่มไม้ = ไม่ควรที่พระเจ้าพี่จะหยุดยืนอยู่ใต้ร่มไม้

๓. คชยุทธ์ = รบด้วยช้าง, ยุทธหัตถี

๔. สับกว่าสองเราไสร้สุดสั้น ฤๅมี = ต่อจากเราทั้งสองนี้แล้ว ย่อมสิ้นสุดไม่มีใคร [ได้ทำยุทธหัตถี] กันอีก

[๓๐๔] ๑. หัสดิรณเรศ = การรบด้วยช้าง

๒. ขัตติยายุทธ์ = การรบของกษัตริย์ บรรหาร—กล่าว ขัตติยายุทธบรรหาร คชคู่ กันแฮ—อันการที่กษัตริย์รบกันด้วยช้างทั้งคู่ คงจะกล่าวไว้ [คือบันทึกไว้ในประวัติศาสตร์]

[๓๐๕] ๑. ไว้เป็นมหรสพซ้อง = เอาไว้เป็นการมหรสพเพื่อความสุข ความร่าเริงเถิด

๒. สำหรับราชสำราญ เริ่มรั้ง = นับเป็นกิจสำหรับพระราชาทรงสำราญพระทัยมาแต่ครั้งเดิม

๓. ประติยุทธ์, ปฏิยุทธ์ = รบตอบ

๔. แต่หล้าเลอสรวง = ตั้งแต่แผ่นดินถึงแผ่นฟ้า

[๓๐๖] ๑. พรหมาน = คือพรหมนั่นเอง ใช้ยาวออกไปว่า พรหมาน และโดยเฉพาะในโคลงนี้ ต้องการสัมผัส กับสกาน

๒. คชรำบาญ = การรบด้วยช้างคือชนช้าง

๓. ใครเชี่ยวใครชาญชี้ ชเยศ อ้างอวยเฉลิม = ใครเชี่ยวชาญก็อวยเฉลิมฉลองให้

[๓๐๗] ๑. คุณเกี้ยรติ = คือ เกี้ยรติคุณ

๒. สงครามกษัตริย์ทรง ภพ แผ่นสองฤๅ = การสงครามระหว่างกษัตริย์สองแผ่นดิน

๓. สองราชรอนฤทธิ์ร้า เร่งรู้ สรเสริญ = อันการที่ กษัตริย์สอง พระองค์ รบกันนั้นผู้ใดรู้ก็สรรเสริญ

[๓๐๘] ๑. ดำเนินพจนพากย์พร้อง พรรณนา = ในเมื่อพระองค์ได้มีพระราชดำรัสความดังนี้

๒. ขัตติยมานะ = ความถือตนว่าเป็นกษัตริย์

๓. ด่วนด้วยโดยถวิล = โดยรวดเร็วตามความคิดนั้น

[๓๐๙] ๑. หัสดินทร์ปิ่นธเรศไท้– โททรง = พญาช้างที่กษัตริย์ทั้งสองทรงนั้น

๒. สมิทธิมาตงค์ = ช้างสำเร็จพร้อม, มีฤทธิ์พร้อม ในที่นี้หมายถึงช้างเอราวัณของพระอินทร์ เปรียบเทียบกับช้างของสมเด็จพระนเรศวร

๓. คิรีเมขล์ = ชื่อช้างของพระยาสัตตบัน เปรียบเทียบกับช้างของสมเด็จพระมหาอุปราชา

๔. ไขว่แคว้ง = หันอยู่ขวักไขว่

[๓๑๐] ๖. บำรุ = ประ, บำรุงา ก็คือการที่ช้างเข้าชน ประงากัน

๒. สองขัตติยสองขอชูเชิดด้ำ = กษัตริย์ทั้งสองทรงจับด้ามของง้าวชูขึ้น ด้ำด้ำ ในที่นี้คือด้าม ที่ใช้ด้ำเพราะต้องการให้สัมผัสกับด้ำ

๓. กระลึงกระลอก = ถือกวัดแกว่ง

[๓๑๑] ๑. ล้ำเลอพิศ = งามน่าดูยิ่ง
๒. พ่างพัชรินทรไพจิตร ศึก สร้าง = ดังหนึ่งพระอินทร์และท้าวไพจิตราสูร [เจ้ายักษ์] ทำศึกกัน คำ พัชรินทร์ หรือวัชรินทร์เป็นชื่อพระอินทร์
๓. ฤๅรามเริ่มรณฤทธิ์ รบราพณ์ = หรือดังหนึ่งพระรามแต่งฤทธิ์รบกับ ท้าวราพณ์ [ทศกัณฐ์]
๔. ทุกเทศทุกทิศอ้าง อื้นไท้ ไป่เทียม = [การทำสงคราม] ของกษัตริย์อื้นทั่วทุกแผ่นดินทุกทิศก็หาเสมอเหมือนไม่

[๓๑๒] ๑. ขุนเสียม = พระเจ้าแผ่นดินสยาม
๒. ยอหัตถ์เทิดลบองเลบง อังกุสไกวแฮ = ยกมือชูขึ้นแกว่งของ้าวตามแบบแผน [การรบ] คำ ลบอง—แบบ, ฉบับ เลบง—แต่ง, ทำ

[๓๑๓] ๑. คชยานขัตติเยศเบื้องออก ถวัลย์ = ช้างทรงพระราชาผู้ครอบครองฝ่าย ตะวันออกคือสมเด็จพระนเรศวร
๑ ไป่ทันเหยียบยั้ง = ไม่ทันหยุดยั้งตัว
๓. ลงล่าง = ได้เปรียบลงอยู่ข้างล่าง คือที่ว่าได้ล่างหมายถึงเข้างัดค้ำคางของช้างคู่ต่อสู้
๔. ทันต์ = ในที่ว่างงาช้าง เสยสายท้ายทันต์ทั้ง คู่ค้ำคางเขิน—เสยงาทั้งคู่ของช้างคู่ต่อสู้ ค้ำขึ้นจนคางหงาย

[๓๑๔] ๑. ดำเนินหนุนถนัดได้เชิงชิด = ทำการเข้าหนุนค้ำได้ถนัด ใกล้ชิด ด้วยได้เปรียบ
๒. หน่อนเรนทรทิศ ตกด้าว = โอรสพระราชาประเทศตะวันออก หมายถึงพระมหาอุปราชา
๓. วราฤทธิ์ = ฤทธิ์ประเสริฐ
๔. อยู่เพียงจักรผัน = รวดเร็วดังจักรหมุน

[๓๑๕] ๑. นฤนาถผู้สยามินทร์ = พระราชาผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินสยาม
๑. พระมาลา = หมวก
๓. ห่อนพ้อง = ไม่ถูก

[๓๑๖] ๑. บัดมงคลพ่าห์ไท้ ทวารัถ = ทันใดนั้นพระราชพาหนะอันเป็นมงคล [คือ

ช้างทรง] ของพระราชาผู้ครองกรุงทวาราวดี [คือสมเด็จพระนเรศวร]

๒. แว้งเหวี่ยงเบี่ยงเศียรสะบัดตกใต้ = เบี่ยงสะบัดหัวออก [จากการถูกห้าม] กลับได้ต่าง

๓. อุกคลุก = บุกเข้าคลุกคลี

๔. พลุก = งา

๕. ท่วงท้อทีถอย = มีท่วงทีจะท้อถอย คือต้องเสียท่า

[๓๑๗] ๑. พล้ำเพลี่ยกถ้า = เพลี่ยงพล้ำเสียท่า

๒. บัดราชฟาดแสงพล พ่ายพ้อน = ทันใดสมเด็จพระนเรศวรก็ทรง ฟาดฟัน ด้วยพระแสงพดพ่าย

๓. พระเดชพระแสดงดล เผดียงคู่เข็ญแฮ = พระองค์ทรงแสดงพระเดชานุภาพถึง สามารถกำจัดคู่ปรปักษ์ได้

๔. ถนัดพระอังสาข้อน ขาดด้าวโดยขวา = [พื้น] ต้องบ่าขาดค่อนไปข้างขวา

[๓๑๘] ๑. สยบ = ซบ

๒. ทบท่าว = ล้มฟุบลง

๓. เหนือคอคชซอนซบสังเวช = ซบลงบนคอช้างดูเป็นที่น่าสังเวช

[๓๑๙] ๑. บั้นท้าย = ส่วนท้าย ในที่นี้หมายถึงความท้ายช้าง

๒. ไทยไผท = แผ่นดินไทย

๓. พิราลัย = ตาย

๔. ชีพมล้าง = ชีวิตทำตาย, ถูกฆ่า

๕. เพราะเพื่อ = เนื่องด้วย, เพราะเหตุ

๖. พิพิธไพรีราช = ราชศัตรูอันมากมาย คำ พิพิธ แปลว่าหลายอย่าง, ต่าง ๆ

๗. โซรมสาดตราดปืนขว้าง = ระดมยิงปืนกราดเข้ามาถูกตาย คำ ตราด คือ กราด ปืนขว้าง คือ ขว้างปืน, ยิงปืน ตอกต้อง – ตกต้อง

[๓๒๐] ๑. แสดงยศคชยุทธยานยาตรเต้า = แสดงพระยศทรงช้างรบข้าศึกเป็นพาหนะเข้าไป

๒. เร็วเร่งคเชนทรเข้า เข่นค้ำ
บำรุ = ริบไล่ช้างเข้าประสานงากับข้าศึก

[๓๒๑] ๑. ภูธเรศพ่าห์ = พาหนะของพระราชา หมายถึงช้างทรงของสมเด็จพระเอกาทศรถ

๒. ได้เชิงชน = ได้ท่าในทางชน

๓. ง้างโททนต์ = งัดงาทั้งคู่

๔. พัชเนียง = คือพลายพัชเนียง ช้างทรงพระมหาอุปราชา

๕. หัวปั่น = หัวส่าย

[๓๒๒] ๑. พ้นฟาดขาดคอบร บั่นเกล้า = ฟาดพ้นข้าศึกคอขาด

๒. อินทรีย์ = ร่างกาย

๓. เมื่อชีพ = ตายไป

[๓๒๓] ๑. เจ้าจุลจักร = พระเจ้าจักรพรรดิน้อย หมายถึงสมเด็จพระเอกาทศรถ

๒. มลายชีพิตลาญ = ชีวิตแตกทำลาย

๓. ทักท่าว = ต้มตงตาย

๔. เหลือหลาม = มากมาย

๕. ปืนป่าย = เอาปืนยิง

๖. ตรึงอก = [ถูนปืน] ตรึงอก

๗. พกตกคว่ำ = พลิกล้มคว่ำลง คำ พก คือ วก, กลับ, พลิก

[๓๒๔] ๑. สี่ทาส = บ่าวทั้งสี่หมายถึงคนที่ประจำช้าง ทรงทั้งสองนั้น

๒. โทท่านท้าว = พระราชาทั้งสอง

๓. ภิยโย = ยิ่ง, ยิ่งขึ้นไป ใช้ว่าภิญโญก็มี

๔. สองรอดโดยเผด็จด้าว ศึกสู้ เสียสอง = [พนักงานประจำช้าง] นั้นรอดชีวิตตามเสด็จกลับมาได้สองคน ตายในการรบศึกเสียสองคน

ยุทธหัตถี พระมาลาเบี่ยง – เจ้าพระยาแสนพลพ่าย – เจ้าพระยาปราบหงสาวดี

การชนช้างหรือที่เรียกว่ายุทธหัตถีนั้น ถือคติกันมาแต่โบราณว่าเป็นยอดแห่งยุทธนาการ

เพราะนักรบต่อสู้กันตัวต่อตัว แพ้หรือชนะกันด้วยความคล่องแคล่วและกล้าหาญชาญชัยไม่ต้องใช้กำลังไพร่พลให้เป็นความสับเปลื้อง ทั้งแม่ทัพทั้งสองฝ่ายที่จะมีโอกาสเข้าใกล้ชิดกันจนถึงได้ชนช้างกันนับว่าน้อย ถ้าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดทรงทำยุทธหัตถีมีชัยก็ได้รับความยกย่องอย่างสูง เช่น พ่อขุนรามคำแหงได้ชนช้างชนะขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงมีชัยในการยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา สมเด็จพระเอกาทศรถทรงชนะมางจาชโร พระเจ้าหงสาวดีมังไชยสิงห์ชนะพระเจ้าอังวะ หรือพระเจ้าอภัยทุษฐคามินีชนช้างชนะพระยาเอฬารทมิฬที่เมืองดังกาเป็นต้น ถึงแม้ผู้ที่แพ้ก็ได้รับความสรรเสริญว่ามีใจเป็นนักรบแท้เช่นเดียวกัน

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ว่า การรบกันครั้งนี้หนังสือพงศาวดารพม่ากล่าวว่ารบกันในชานพระนคร และขณะที่สมเด็จพระนเรศวรทรงพบพระมหาอุปราชาก็ขับช้างพระที่นั่งตรงเข้าไป แต่ช้างมางาชโรกำลังตกน้ำมันดุร้ายกลับวิ่งเข้าแทงช้างของพระมหาอุปราชาถึงเจ็บป่วยต้องถอยเข้าในพงต้นไม้ พอดีช้างที่ยังบันมาถูกพระมหาอุปราชาต้นพระชนม์ กองทัพพม่าจึงเลิกทัพเชิญพระศพพระมหาอุปราชากลับเมืองหงสาวดี ข้อความดังกล่าวนี้เห็นได้ว่าไม่จริง เพราะการศึกครั้งนี้รบกันในแขวงเมืองสุพรรณบุรี ไม่ใช่ชานพระนคร อย่างพงศาวดารพม่าว่าผู้แต่งคงจะนึกอายจึงกล่าวแก้ไปอย่างอื่น ทั้งพงศาวดารมอญ และจดหมายเหตุของโปรตุเกสก็กล่าวความตรงกันว่า สมเด็จพระนเรศวรทรงชนช้างชนะพระมหาอุปราชา กับเจดีย์ที่สมเด็จพระนเรศวรโปรด ฯ ให้สร้างไว้ตรงที่ชนะยุทธหัตถีก็ยังมีปรากฏอยู่ จึงเชื่อได้ว่าจดหมายเหตุช้างไทยจะผิดในเรื่องชนช้างไม่ได้ อนึ่ง ช้างพระที่นั่งที่ชนะศึกพระราชทานชื่อว่า “เจ้าพระยาปราบหงสาวดี” พระแสงของ้าวที่ทรงพระประหารพระมหาอุปราชาก็ได้ปรากฏนามว่า “เจ้าพระยาแสนพลพ่าย” ใช้เป็นพระแสงสำหรับพระเจ้าแผ่นดินในชั้นหลังทรง และพระมาลาที่พระองค์ทรงในวันนั้นก็มีพระนามว่า “พระมาเบี้ยง” มาจนบัดนี้

[๓๒๕] ๑. ดายดวน = คือ ดายดา ในที่นี้แผลงใช้เพื่อให้สัมผัสกับยวนในวรรคต่อไป

๒. กองก่ายกายรายหัว ตัวขา แขนเด็ดดาษ = นอนคายก่ายกัน บ้างหัวขาด แขนขาด ขาขาด เรี่ยรายอยู่เกลื่อนกลาด

๓. หากให้ขาดเข็ญ = กระทำให้สิ้นความลำบาก

[๓๒๖] ๑. ประภาพ = อำนาจ, ฤทธิ์

๒. เชี่ยวกว่าเชี่ยว = คือเชี่ยวชาญที่สุด

[๓๒๗] ดัดดั้นทางทวน = ดั้นด้นกลับไป

[๓๒๘] ๑. กระพัดกระเพิ่น = กระจัดกระจาย

๒. ชวนกันเกริ่นกันเกรียว = พากันร้องเรียกหากันเอ็ดอึง

๓. บอยู่ทบมือรอน = ไม่อยู่รบด้านทานฝีมือ

๔. มากปืนต้องอนันต์ = ที่ถูกปืนตายก็มากมาย

๕. ครันทวนถูกเอนก = ถูกทวนแทงตายก็มากยิ่ง

๖. เฉกฟางฟอดทอดไฟ = ดังหนึ่งฟางเผาไฟก็วอดวาย

๗. ฟูมไผทถั่งท้น = มากท่วมแผ่นดิน

๘. พันคะเนคะแนน = เหลือที่จะนับได้

๙. แต่ตั้งดันหน้ = ตั้งหน้าแต่จะดันหน้าไป

[๓๒๙] ๑. ควบพยุหพหล ไล่มล้าง = รบยกกองทัพไล่ทำลายล้าง

๒. ปูนชอบ = ให้บำเหน็จความชอบ

๓. กอบช้อ = ตงช้อ

๔. คู่คำเช่นเขญ = ผู้เป็นคู่ช่วยปราบศึก

[๓๓๐] ๑. เผด็จบัจจามิตร = กำจัดข้าศึก

๒. คือยอดขัดติยพา—หนเหี้ยศึกแฮ = เป็นยอดพาหนะของกษัตริย์ที่ได้เข้ารบศึก

๓. เกริกท้อง ธเรศ = เดืองดื้อไปในแผ่นดิน คำ ธเรศ คือ ธรา แผ่นดิน

๔. รู้สบสถาน = เป็นที่รู้กันทั่วทุกแห่ง

[๓๓๑] ๑. พสุธาร = พื้นแผ่นดิน

๒. จนสิ้นเขตพบท่าน = จนสิ้นเขตแดนของพระองค์คือเขตไทยนั่นเอง

๓. ได้เมืองมล่วนผู้ควาญ = ได้ตัวเจ้าเมืองมล่วนผู้เป็น ควาญ ท้าย ช้าง พระ - มหาอุปราชา

๔. สกนธ์ = ร่างกาย

๕. ไตรตรา = กำหนดนับ

๖. ยานยั่ว = พาหนะ เช่น รถ, วอ ฯลฯ มักใช้ควบกันว่ายังยาน หรือ ยวดยาน ซึ่งเป็นการใช้เลือนไป

๗. มาทูลละอองบาททั้ว ด้าว ถิ่นทัพพลับพลา = มาทูลเกล้า ฯ ถวายยังพลับพลาในกองทัพ

๘. สร่างเสี้ยนเดียนดะเลง = พวกข้าศึกมอญหมดสิ้นไป

[๓๓๒] ๑. ราช่าชเยศ = พระราชาผู้มีชัย หมายถึงสมเด็จพระนเรศวร

๒. รังสฤษฎ์พระสถูปสถาน ทิ่มล้าง = ให้สร้างเจดีย์ สถาน ยังที่ ๆ ทรงประหารศัตรู

๓. ขุนเด็ญคู่ลำยาญ = นายทัพข้าศึกที่เป็นคู่รบต่อสู้ หมายถึงพระมหาอุปราชา

[๓๓๓] ๑. จำทูลสารเสี้ยรงค์ = จำเรื่องที่เสียทีในการรบไปทูล [พระเจ้าหงสาวดี]

๒. ไปแจ้งอึงกฤษฎาการ = ไปเผยแพร่การกระทำ [คือชัยชนะของพระองค์] ให้เลื่องลือ คำ กฤษฎามาจากคำ กฤต [ส] กต [ม.] แปลว่าการกระทำใช้ว่า กฤษดา ก็ม็

๓. แด่มหิบาลผู้เผ้า เจ้าแผ่นภพหงสา = แด่พระราชาผู้ครอบครองแผ่นดินหงสาวดี

๔. กลับคืนครองครอบเหล้า = กลับคืนมา ครอบครอง แผ่นดิน คำ เหล้า คือ หล้า

อธิบายเรื่องเจดีย์ยุทธหัตถี ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงชนะยุทธหัตถีแล้ว ตรัสให้ก่อพระเจดีย์สถานสวมศพพระมหาอุปราชาไว้ ณ ตำบลดระพังตรุ ในดิถีดตะเลงพ่าย โคลงบทที่ ๓๓๒ ก็กล่าวความทำนองนี้เช่นเดียวกัน แต่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ประทานพระอธิบายไว้ว่า สมเด็จพระนเรศวรเห็นจะมิได้ทรงสร้างเจดีย์องค์นั้นสวมพระศพพระมหาอุปราชา ทั้งในหนังสือพงศาวดารพม่าก็ว่าพวกนายทัพนายกองพม่าเชิญศพพระมหาอุปราชากลับไป มีหลักฐานว่า สมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างเจดีย์องค์นั้นเพื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเฉลิมพระเกียรติที่มีชัยในครั้งนั้นตามอย่างพระเจ้าอภัยทุษฐคามินี ซึ่งชาวลังกานับถือว่าเป็นมหาราชอันมีเรื่องราวอยู่ในคำภีร์ มหาวงศ์ พงศาวดารลังกาว่าไว้ว่า เมื่อ พ.ศ. ๓๓๘ พระยาโอพารทมิฬได้ยกกองทัพจากอินเดียมาตีได้เมือง ลังกาครอบครองอยู่เป็นเวลานานภาย หลังทุษฐคามินี

กุมารโอรสพระยากากะวรรณดิส ซึ่งครองเมืองอยู่ในโรหนประเทศตอนกลางเกาะลังกา ได้ยกทัพมารบกับพระยาเอพารทมิพ และฟันพระยาเอพารทมิพล้มช้างบนคอช้าง จึงได้เมืองลังกาคืน แล้วให้สร้างพระเจดีย์องค์หนึ่งตรงที่ชนช้างชนะ พร้อมกับสร้างพระเจดีย์อีกองค์หนึ่งในเมืองหลวง เป็นที่ชนทั้งหลายสักการะบูชาสืบมา สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงดำเนินตาม คือโปรด ฯ ให้สร้างพระเจดีย์ยุทธหัตถีตรงที่ชนช้างชนะ แล้วทรงสร้างพระเจดีย์ชัยมงคลขึ้นที่วัดเจ้าพระยาไทย ซึ่งมักเรียกกันว่า วัดป่าแก้ว ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้

เจดีย์ยุทธหัตถี สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ได้ทรงตั้งให้ค้นหาอยู่กว่า ๑๐ ปี โดยค้นหาตามตำบลที่เรียกว่าตระพังตรุในแขวงเมืองกาญจนบุรีและสุพรรณบุรีหลายแห่ง แต่ไม่พบ จนมาได้ความตามหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่า พระมหาอุปราชายกทัพมาครั้งนั้น มาตั้งชุมนุมพลที่ตำบลตระพังตรุ และมาชนช้างกับสมเด็จพระนเรศวรที่ริมหนองสาหร่าย จึงสืบได้ความว่า หนองสาหร่าย อยู่ในท้องที่อำเภอศรีประจันต์ ริมลำน้ำบ้านดอย ทางตะวันตกเฉียงเหนือเมืองสุพรรณบุรี พระยาสุนรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี ได้พบพระเจดีย์ใหญ่รูปสี่เหลี่ยมฐานขนาดด้านละ ๑๐ วา สูง ๖ วา อยู่ห่างหนองสาหร่ายข้างตะวันตกเฉียงใต้ระยะทาง ๑๕๐ เส้น ตั้งอยู่ในที่รกร้างต้นไม้ป่าขึ้นปกคลุม ถ้าไม่สังเกตก็ไม่เห็น มีราษฎรบางคนบอกว่า ปู่ ย่า ตา ยาย เคยกล่าวว่า ตรงที่พระเจดีย์นั้นเป็นที่กษัตริย์แต่ก่อนได้ชนช้างกัน แต่ไม่ทราบแน่นอนว่ากษัตริย์องค์ใด พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ รัชกาลที่ ๖ ได้ทรงทราบก็ทรงพระราชดำริว่ามีหลักฐานมั่นคง เชื่อว่าเป็นเจดีย์ยุทธหัตถีของสมเด็จพระนเรศวร จึงเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการ เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖ และในขณะที่ขุดดินเพื่อเตรียมรับเสด็จ ได้พบยอดของชัยเป็นรูปวชิระ ทำด้วยทองสมฤทธิ์จมดิน ห่างจากพระเจดีย์ ๒ เส้น มีรอยถูกกรรไกรตัดขาด เข้าใจว่าเป็นยอดของนำพระศาสารสมเด็จพระนเรศวร

ตอนที่ ๗

สมเด็จพระนเรศวรทรงปูนบำเหน็จ ทหารที่มีความชอบและปรึกษาโทษผู้มีความผิดจนถึงทรงรับทูตเชียงใหม่ที่มาขอเป็นเมืองขึ้น

เนื่องเรื่อง

เมื่อเสร็จจากการศึกครั้งนั้นแล้ว สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริว่า เจ้ารามราฆพผู้ประจำกองช้างทรงกับขุนศรีคชลงความช้างทรงสมเด็จพระเอกาทศรถ ซึ่งได้ต่อสู้ข้าศึกจนมีชัยชนะด้วยพระองค์ มีความชอบ จึงพระราชทานบำเหน็จรางวัลตามสมควร ส่วนนายมหานุภาพกราญช้างกับหมื่นภักดีศวรกลางช้างได้เสียชีวิตในการรบ ให้เอาบุตรภรรยามาชุบเลี้ยง พระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคสมกับที่มีความชอบ แล้วมีพระราชดำรัสว่า พระองค์ทรงตั้งพระทัยจะบำรุงพระพุทธศาสนาและอาณาประชาราษฎรทั้งปวง ถึงกับเสด็จยกทัพไปรบศึกโดยมิได้ย่อท้อต่อความลำบาก แต่นายทัพนายกองกลัวข้าศึกยิ่งกว่าพระราชอาญา ไม่ตามเสด็จไปให้ทัน ทั้งพระองค์และพระอนุชาธิราชไว้ในหมู่ข้าศึกจนได้ทรงมีชัยในการยุทธหัตถี จึงดำรัสให้ปรึกษาโทษว่าควรจะเป็นประการใด คณะลูกขุนปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า ตามพระอัยการศึกกล่าวไว้ว่า ผู้ใดไม่ตามเสด็จให้ทันในการสงคราม ผู้นั้นต้องมีโทษอย่างอุกฤษฎ์ถึงประหารชีวิต สมเด็จพระนเรศวรจึงรับสั่งให้พิพากษาตามนั้น แต่ในขณะนั้นใกล้วันอุโบสถแรม ๑๕ ค่ำ จึงมีรับสั่งให้เอาจำตรุไว้ก่อน เมื่อพ้นแล้วให้ประหารชีวิตเสีย

ครั้นวันแรม ๑๕ ค่ำ สมเด็จพระวันรัตน์ วัดป่าแก้ว พร้อมด้วยพระราชาคณะ ๒๕ รูป ตำแหน่งพระสังฆราชฝ่ายขวาเข้าไปเยี่ยมถามข่าวการพระราชสงคราม สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงเล่าความให้ฟังทุกประการ สมเด็จพระวันรัตน์ จึงทูลถามว่า พระองค์เสด็จไปทำสงครามมีชัยชนะ เหตุใดข้าราชการทั้งปวงจึงต้องราชทัณฑ์เล่า สมเด็จพระนเรศวรตอบว่า ข้าราชการเหล่านั้นกลัวข้าศึกมากกว่าพระองค์ จึงละทิ้งให้เข้าไปในท่ามกลางข้าศึก หากเป็นด้วยบุญญาบารมีของพระองค์จึงได้ชัยชนะในการยุทธหัตถี หาไม่แผ่นดินก็จะเป็นของหงสาวดี จึงลงโทษตามบทพระอัยการศึก สมเด็จพระวันรัตน์ถวายพระพรว่า การที่นายทัพนายกองเหล่านั้นจะกลัวข้าศึกยิ่งกว่าพระองค์เห็นไม่น่าจะเป็นได้ คงจะเป็นด้วยบารมีบันดาลให้ปรากฏไปทั่วโลก เหมือนเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่ใต้ต้นศรีมหาโพธิ ในวันที่จะตรัสรู้พระโพธิญาณ เทวดามาเฝ้าเป็นอันมาก เมื่อพระยามารยกพลมาผจญ ถ้าเทวดาช่วยรบพุ่งพระยามารให้พ่ายแพ้ดูก็จะไม่อัศจรรย์มากนัก แต่เทวดาก็พากันหนีหมดเหลือแต่พระพุทธองค์ทรงผจญมารจนได้ชัยชนะ จึงมีพระนามว่า สมเด็จพระพิชิตมาร เป็นมหัศจรรย์ทั่วอนันตจักรวาล อันการที่สมเด็จพระนเรศวรทรงชนะศึกครานี้ก็เหมือนกัน ถ้าทรงมีชัยด้วยกำลังไพร่พล พระเกียรติก็จะไม่เด่นดังทรงมีชัยในยุทธหัตถี เห็นได้ว่าพระบารมีบันดาลเพื่อเฉลิมพระเกียรติ ไม่ควรทรงน้อยพระทัยและขุ่นเคืองอย่างใดเลย สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงฟังก็ทรงปีติยินดีคลายจากความพิโรธ สมเด็จ

พระวันรัตน์ก็ทูลขอชีวิตข้าราชการไว้ทั้งหมดเพื่อให้ทำการแก้ตัวต่อไป พระองค์ก็พระราชทานให้ตามคำขอแต่จะต้องให้ไปตีเมืองตะนาวศรีเมืองทวายเป็นการแก้ตัว สมเด็จพระวันรัตน์ทูลว่า การที่จะทรงใช้ไปตีบ้านเมืองนั้นก็แล้วแต่พระราชอัธยาศัย หาใช่กิจของสมณไม่ แล้วก็ถวายพระพรลาไป

สมเด็จพระนเรศวรทรงตั้งให้ขุนนางที่มีความผิดพ้นโทษแล้ว โปรดให้พระยาจักรียกพลจำนวนห้าหมื่นไปตีเมืองตะนาวศรี กับให้พระยาคลังยกทัพไปตีเมืองทวาย มีไพร่พลเท่ากัน และทรงพระราชดำริว่าตามุกได้ทิ้งหัวเมืองฝ่ายเหนือเสีย กวาดต้อนผู้คนส่งมายังไม่หมดทีเดียว ขณะนี้ข้าศึกมอญก็สิ้นกำลังแล้วถึงจะยกมาก็ไม่ต้องวิตก ควรบำรุงหัวเมืองเหนือให้รุ่งเรืองต่อไป จึงมีรับสั่งให้พระชัยบูรณ์เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ครองเมืองพิษณุโลก ให้พระเชียงทองไปครองเมืองพิชัย ให้หลวงจ่าเมืองไปรักษาเมืองสวรรคโลก และพระศรีเสาวราชไปครองเมืองสุโขทัย และให้รวบรวมราษฎรที่แตกฉานซ่านเซ็นกลับมาให้เรียบร้อย

ฝ่ายเจ้าเมืองเชียงใหม่ได้ทราบข่าวกองทัพไทยมีชัยชนะเลื่องลือกันไปถึง ก็เกรงกลัวจึงปรึกษาแสนท้าวพระยาสาวทั้งปวงว่า สมเด็จพระนเรศวรทรงทำยุทธหัตถีชนะพระมหาอุปราชา และกองทัพกรุงศรีอยุธยากำลังยกไปตีเมืองมะริดเมืองทวาย เมื่อใดที่คิดอ่านต่อสู้ขณะนี้ก็เท่ากับฝูงไก่เข้าสู้พระยาราชสีห์หรือนกบินเข้ากองเพลิง มีแต่จะต้องตาย การที่พระเจ้าหงสาวดีเสียพระมหาอุปราชาราชโอรสเสมือนหนึ่งพระกรขวาขาด เมืองมอญคงจะไม่พ้นเงื้อมพระหัตถ์ไปได้ ควรที่เราจะยอมอ่อนน้อมถวายเครื่องราชบรรณาการยอมอยู่ใต้อำนาจ แสนท้าวพระยาสาวทั้งปวงก็เห็นด้วย จึงแต่งสาส์นให้นันทพะยะกับแสนหลวงคุมเครื่องบรรณาการมาทางเมืองตาก พระยากำแพงเพชรก็ให้คุมลงมาถึงกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบก็ทรงยินดี จึงเสด็จออกรับทูตเมืองเชียงใหม่ พระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่ทูตตามสมควร แล้วมีพระราชสาส์นตอบรับเป็นไมตรีให้ทูตถือกลับไป เจ้าเชียงใหม่ได้ทราบความก็มีความยินดีเป็นที่ยิ่งในอันที่ได้เข้าพึ่งพระบรมโพธิสมภาร

คำอธิบายศัพท์และข้อความสำคัญ

[๓๓๔] ๑. ตระบัดบพิตรปรารภชอบพ้น = ทันใดนั้นสมเด็จพระนเรศวรก็ทรงปรารภถึงความดีความชอบอันล้นพ้น

[๓๓๕] ๑. วรพ่าห์ = พาหนะอันประเสริฐ ในที่นี้หมายถึงช้างทรง
๒. เถลิงงาน = ผู้รับประจำงาน
๓. เทียน = เปรียบ, คล้ายคลึง, เหมือน
๔. เพื่อนไท้ในรณ = เป็นเพื่อนพระองค์ในการรบ

[๓๓๖] ๑. โดยเสร็จ = ตามเสด็จ
๒. คุณขอบ = ขอบคุณ, รู้สึกคุณ
๓. ตอบบำเหน็จ = ให้บำเหน็จตอบแทน

[๓๓๗] ๑. พจนารถ = คำพูด
๒. ยกชอบกอบบำนาญ ที่ม้วย = ยกความชอบพระราชทานแก่ผู้ตาย บำนาญ คือรางวัลหรือเงินเลี้ยงชีพ ในที่นี้หมายถึงให้แก่ครอบครัวของผู้ตาย
๓. ศึกสู้เสียตน = ต่อสู้ข้าศึกจนตัวตาย

[๓๓๘] ๑. ศรีสำรด = ในที่นี้หมายถึงผ้าปักลายอย่างชอบเลือกรุม ใช้คาดเอว, สมรก็เรียก, เป็นของพระราชทาน
๒. ทาร = เมีย
๓. สมภักดิ์ที่ตั้ง ต่อเหง้าเผ่าเฉลิม = ให้สมกับความ ภักดีต่อ พระองค์ มาแต่ เดิมเป็นลำดับ

[๓๓๙] ๑. พระอัยการศึก = กฎหมายว่าด้วยการทำศึก
๒. ประเวศชานเวียงชัย = เข้าถึงชานพระนคร
๓. ปองพระศาสน์อำรุง = มุ่งจะบำรุงพระศาสนา คำ อำรุง—บำรุง
๔. ชุมชีทวิชาติ = หมู่สมณพราหมณ์ ชี หมายถึงสงฆ์ ทวิชาติ ผู้เกิดสองหน คือ นก, พ้น, พราหมณ์ เขาถือว่าถูกพราหมณ์ เมื่อได้ทำพิธีทางศาสนาแล้วก็นับได้ว่าเกิดครั้งที่สอง
๕. ไป่ระอาออกท้อ = มิได้ทรงย่อท้อเบื่อหน่ายต่อความลำบาก
๖. อรี = อริ, ศัตรู
๗. พ้นยิ่งพระราชอาญา = ยิ่งกว่าพระราชอาญา

๘. มละ = ตะทง
๙. ปัจนึก = ข้าศึก, ศัตรู
๑๐. โบรานรีต = จารีตโบราณ, ประเพณีโบราณ

[๓๔๐] ๑. ลูกขุน = ผู้ชำระความ ในครั้งนั้นเป็นตำแหน่งพราหมณ์ราชปุโรหิต
๒. รีดตั้งแต่ปาง = ประเพณีแต่ปางก่อน

[๓๔๑] ๑. กฤษฎีกา = เลือนจากกติกา, ข้อบังคับ
๒. ขานโทษ = กล่าวโทษไว้
๓. ควบในงาน—ยุทธยาตรพระนา = ร่วมไปในการรบกับพระราชา

[๓๔๒] ๑. อุกฤษฎ์ = มาก, ยิ่งใหญ่
๒. แหนงตาย = ควรต้องตาย

[๓๔๓] ๑. ดำรัสโดยเหตุนั้น = มีพระราชดำรัสให้เป็นไปตามนั้น คือคำพิพากษาของลูกขุน

[๓๔๔] ๑. บัณรสี = ที่ ๑๕ คือวันขึ้นหรือแรม ๑๕ ค่ำ ถือว่าเป็นวันอุโบสถ [วันพระ]
๒. จวบเข้า = พ้องเช้า

[๓๔๕] ๑. กำหนดพรุกเพ็ญแท้ = กำหนดวันว่าพรุ่งนี้เต็มวัน
๒. พันธนา = ผูกมัด, จองจำ
๓. ตรุตรึง = ตรึงไว้ในตรุ คือจำคุกไว้ คำตรุ แปลว่าตะราง, เรือนจำ
๔. ตรากขัง = ขังไว้ให้ทนทุกข์

[๓๔๖] ๑. ปาฏิบท = วันขึ้นหรือแรมหนึ่งค่ำ
๒. ล่วงอุโบสถ = พ้นวันอุโบสถ
๓. สฤษฎ์โทษ = ทำโทษ
๔. อย่าแคล้ว คลาดด้าวดำเนินบทนา = อย่าให้คลาดตามบทกำหนดโทษ [ตามพระอัยการศึก]

[๓๔๗] ๑. ย่ำสองนาฬิกาปลาย = เวลาสองโมงเช้าเศษ
๒. ทำงนงายพอเสร็จ = พอเสร็จจากฉันอาหารเช้า คำ ทำงน ห่วง

ใย, หนัก งาย—เช้า ทำงนงาย—ทำธุระหนัก
ตอนเช้าหมายถึงกินข้าวเช้าแล้ว

๓. สมเด็จพระวันรัตวัดป่าแก้ว

= ชื่อพระราชาคณะที่เป็นสังฆนายกของนิกายป่าแก้ว หรือ วันรัตนวงศ์ ตามตำนานโยนกกล่าวว่า เมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๙๒๕ ตรงกับแผ่นดินสมเด็จพระอินทราชา ครองกรุงศรีอยุธยา ได้มีพระภิกษุชาวเชียงใหม่และกรุงเก่าเป็นจำนวนมากได้ไปเมืองลังกา ศึกษาธรรมวินัยอยู่หลายปี เมื่อกลับมาได้นิมนต์พระมหาเถระชาวลังกามาตั้งนิกายวันรัตนวงศ์ขึ้น แปลว่าคณะป่าแก้วนิกายนี้เริ่มแพร่หลายตามหัวเมืองฝ่ายใต้ก่อน แล้วขึ้นมาถึงกรุงศรีอยุธยา พระสงฆ์นิกายนี้คงจะปฏิบัติเคร่งครัด จึงมีผู้เลื่อมใสกันมาก แต่สมเด็จกรมพระยาดำรงฯทรงอธิบายว่า ที่สมเด็จพระวันรัตอยู่วัดป่าแก้วนั้น ทำให้เข้าใจผิด เพราะวัดป่าแก้วไม่มีในกรุงศรีอยุธยา ได้พบหนังสือเก่าๆ ใช้คำว่า คณะป่าแก้ว ต่อท้ายชื่อวัดเป็นอันมาก บางทีวัดป่าแก้วในกรุงศรีอยุธยาอาจมีชื่ออื่นนำหน้าอย่างเดียวกัน เห็นมีวัดใหญ่อยู่วัดหนึ่ง คือวัดเจ้าพระยาไทย ซึ่งบัดนี้เรียกว่าวัดใหญ่ คำว่า "เจ้าไทย" เป็นศัพท์เก่า แปลว่า "พระ" เพราะฉะนั้นวัด "เจ้าพระยาไทย" ก็คงเป็นวัดที่สมเด็จพระวันรัตอยู่ ชั้นเดิมคงเรียกว่า วัดสังฆราชคณะป่าแก้ว ต่อมาจึงเรียกสั้นลงว่า วัดป่าแก้ว

๔. ราชาคณะ = ตำแหน่งบรรดาศักดิ์ พระสงฆ์ เทียบเท่าพระยา- และใช้คำนำหน้าชื่อว่า "เจ้าคุณ"

๕. สองแผนก = หมายถึงพระสงฆ์สองฝ่าย คือที่เรียกว่า คามวาสี กับ อรัญวาสี คำว่า คามวาสี แปลว่า ผู้อยู่ในหมู่บ้านหมายถึงคณะสงฆ์ฝ่ายที่เรียนคันถธุระ มีการเรียนพระปริยัติธรรม คือคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นต้น ส่วนอรัญวาสี แปลว่าผู้อยู่ในป่าหมายถึงคณะสงฆ์ฝ่ายที่เรียนวิปัสสนาธุระ คือ เรียนให้รู้เห็นแจ้งตรงต่อสภาวธรรม

[เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เรียนกัมมัฏฐาน]

๖. แฉกงาสาน = พัดแฉก, พัดงาสานเป็นพัดยศของพระราชาคณะสองฝ่าย พระราชาคณะฝ่ายคันถธุระถือพัดแฉก คือพัดรูปใบโพธิ์ยอดแหลม ตามริมพัดทำเป็นลายกนกเป็นแฉก ๆ ฝ่ายวิปัสสนาธุระถือพัดงาสาน คือพัดที่เอางาทำเป็นเส้นตอกสานเป็นใบพัด ไม่ปักลายกนกด้วยดิ้นเงินดิ้นทองอย่างพัดแฉก เพราะพระที่เรียนวิปัสสนาเป็นผู้เคร่งครัด รังเกียจของสวยงามทั้งปวง

๗. สรลาย = กระจาย, เรียงรายกัน

๘. นิมนต์ = เชื้อเชิญ [ใช้สำหรับพระสงฆ์]

๙. รัตนมาลก = เรือนโรงแก้ว หมายถึงท้องพระโรง

๑๐. เจียม = พรม, เครื่องปูลาดทำด้วยขนสัตว์

๑๑. กรกรรพุม = มือกระพุ่ม คือ ประนมมือ

๑๒. ชุมบรรพชิต = หมู่สงฆ์

๑๓. ขุนชี = พระสงฆ์ผู้เป็นใหญ่ ในที่นี้หมายถึงสมเด็จพระวันรัต

๑๔. ถามข่าวจรจอมภพ = ถามข่าวการเสด็จไปในงานสงครามของสมเด็จพระนเรศวร

๑๕. รบพารณ = รบด้วยช้าง คือยุทธหัตถี

๑๖. บรรหารเหตุจำบัง = ทรงเล่าเรื่องการรบ

๑๗. ซั้นขาน = รับตอบ

๑๘. พระราชสมภาร = เป็นคำที่พระสงฆ์เรียกพระเจ้าแผ่นดินอย่างเดียวกับคฤหัสถ์ใช้ว่า "ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท" แต่มักใช้คำเต็มว่า "สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า"

๑๙. มูลิกา = คนรับใช้, ผู้อยู่ใต้บังคับในที่ใกล้หมายถึงข้าราชการ
๒๐. ยินแหนง = ฟังแล้วน่าสงสัย
๒๑. โดยดับ = โดยลำดับ
๒๒. โยม = ผู้ปฏิบัติบำรุงพระ เป็นคำที่พระสงฆ์ใช้เรียกบิดามารดาด้วย
๒๓. ตระดก = ตกใจ, กลัว
๒๔. ระรัว = สั่น
๒๕. สวามิศ = เจ้าผู้ใหญ่ ในที่ใกล้หมายถึงสมเด็จพระนเรศวร
๒๖. มละ = ตะทง
๒๗. ราวิศ = คือ ราวนั่นเอง เติม ศ เข้าสนธิ เพื่อให้สัมผัสกับอมิตร
๒๘. เนืองบร = ข้าศึกเป็นอันมาก
๒๙. จนราญจอนไอยเรศ = จนได้ทำยุทธหัตถี ชนช้างกัน
๓๐. ลุชเยศมฤตยู = จนถึงมีชัยแก่ความตาย คือรอดตาย
๓๑. เพื่อมหันตบารเมศ = เนื่องด้วยบารมีอันใหญ่ยิ่ง
๓๒. เบื้องบุเรศบำรุง = ในส่วนที่ได้บำรุงพระนคร
๓๓. ผิบพ้องบุญบูรพ์ = ถ้ามีได้บุญเก่าแล้ว
๓๔. ไอศูรย์ศูนย์ = จักต้องเสียราชสมบัติ
๓๕. เสียมภพ = แผ่นดินสยาม
๓๖. เป็นธรณีหงสา = เป็นแผ่นดินของหงสาวดี หมายว่าเป็นเมืองขึ้นหงสาวดี
๓๗. เสื่อมกฤตยาสยามยศ = เสื่อมเสียเกียรติยศกรุงสยาม
๓๘. สาหสหากมากมวล = [เป็นโทษ] ร้ายแรงกว่าอย่างอื่นทั้งปวง
๓๙. ไว้เป็นขนบ = เพื่อให้เป็นแบบแผน
๔๐. ยลเยี่ยง = เอาอย่าง, ทำตาม

[๓๔๘] ๑. ฉลองพจน์ราชวาที = กราบทูลตอบพระราชดำรัส
๒. ทวยทูลละอองธุลีบัวบาท พระนา = หมู่ข้าทูลละอองธุลีพระบาท คือข้าราชการทั้งปวง

๓. พ้น = ถ้วน

๔. ใต้บทเบื้องเรณู = ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท คำ เรณู—ฝุ่น, ละออง บท—เท้า

[๓๔๙] ๑. ดูผิดไปรักท้าว ไปเกรง = ที่ว่าไม่เกรงกลัวและจงรักพระองค์นั้นเห็นผิดไป

๒. แผกระบอบแต่เพรง = ผิดแบบแผนแต่ก่อน

๓. เสนอทุกทวยธเรศก้อง เกียรติอ้างอัศจรรย์ = สำแดงให้กษัตริย์ทั้งปวงเห็นพระเกียรติอันเป็นอัศจรรย์เลื่องลือไปทั่ว

[๓๕๐] ๑. สรรเพชญ = ผู้รู้ทั่ว, พระพุทธเจ้า

๒. ธรรมิศร = ผู้เป็นใหญ่ทางธรรม, พระพุทธเจ้า

๓. อาสน์อปราชิต = คือแท่นที่เรียกว่า อปราชิตบัลลังก์ หมายถึงแท่นที่พระพุทธเจ้าประทับเมื่อทรงผจญมาร คำอปราชิต แปลว่า ไม่พ่ายแพ้

๔. ภาคใต้ = ภายใต้

๕. วรพฤกษ = ต้นไม้ประเสริฐ

๖. โพธิโมลิศ = ต้นโพธิ์เหนือมวยผม เอาความว่า อันเป็นที่นับถือเคารพยอด

๗. วิมุตติลาภ = ถึงความหลุดพ้น [จากกิเลส] เพราะจำกัดเสี้ยนศึกสงคราม [คือมาร] เสียได้

[๓๕๑] ๑. ปางอมรมั่วหมื่นถ้วน จักรพาล = ขณะที่เทวดามาประชุมเฝ้าอยู่ถึงหมื่นจักรวาล คำว่า จักรพาล หรือจักรวาล หมายถึงพื้นที่ภายในบริเวณกำแพงเขาจักรวาล ตามความคิดคาดคะเนของคนโบราณว่าโลกนี้แบน มีเขาพระสุเมรุอยู่กลาง มีมหาสมุทร ๔ ทวีปใหญ่ ๔ ทวีปน้อย ๒๐๐ และมีเขาจักรวาลตั้งล้อมรอบติด ๆ กันไปเป็นสามเส้า เรียกว่า จักรวาล จักรวาลนี้มีเรียงรายติดต่อกันไปโดยไม่มีที่สิ้นสุด จึงเรียกว่าอนันตจักรวาล [อนันต—ไม่รู้จบ, นับไม่ได้, มาก]

๒. แท่นหญ้า = แท่นซึ่งเดิมเป็นหญ้า หมายถึงอปราชิตบัลลังก์ที่พระพุทธเจ้าประทับ ตามเรื่องมีว่าพราหมณ์ผู้มีชื่อ โสตถิยพราหมณ์ ถือหญ้าคา ๘ กำ เดินสวนทางมาพบพระพุทธเจ้าก็ถวายหญ้า พระพุทธองค์จึงทรงทอดหญ้าทั้ง ๘ กำ ลง แล้วอธิษฐานว่า ถ้าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ขอให้บัลลังก์บังเกิดขึ้น ทันใดก็เกิดมีรัตนบัลลังก์เป็นแท่นที่ประทับสูง ๑๔ ศอก เกิดขึ้นด้วยบุญญาธิการของพระองค์

๓. หมู่แมนมาร = พวกของเทวบุตรมาร หมายถึงพระยาวสวัตดีมารที่ยกพลมาผจญพระพุทธเจ้า

๔. แวดวง = ห้อมล้อม

๕. รวดรอ = รีบโดยเร็ว

[๓๕๒] ๑. ผิวทั้งทวยเทพช้องสบสวรรค์ = ถ้าหมู่เทวดาอยู่พร้อมกันทั่วทุกชั้นฟ้า

๒. ชนะแต่บาบีพรรค์ = และชนะแก่พวกมีบาป คือ พวกมาร บาบี—ผู้มีบาป พรรค์—พวก หมู่, เหล่า

๓. เพราะอมรหากล้อม หากให้ชัยเฉลิม = เพราะเทวดามาห้อมล้อมเป็นบริวารช่วยให้ได้ชัยชนะ

[๓๕๓] ๑. ดาลเพิ่มคุณยศไท้ ธรรมราชาแฮ = มีเหตุบันดาลเพิ่มพูนพระเกียรติยศเกียรติคุณของพระพุทธองค์ ธรรมราชา—พระราชาแห่งธรรม ในที่นี้หมายถึงพระพุทธเจ้า

๒. มรุคณะ = หมู่เทวดา

๓. ธาดา = ผู้สร้างหมายถึงพระพรหม

๔. พ่ายผ้าย = พ่ายหนีไปเสียก่อน

๕. พุทธาอาสน์ = พระแท่นของพระพุทธเจ้า

๖. เอกองค์ = แต่พระองค์เดียว

[๓๕๔] ๑. โยธิบารเมศถ้วน ดึงสาสั้นแฮ = แม่ทัพของพระองค์ ก็คือ พระบารมีทั้ง ๓๐ ทัศ ดึงสามาจากคำว่า ติงส แปลว่า สามสิบ ที่ใช้ว่าบารมี ๓๐ ทัศนั้น ก็คือ บารมี ๓๐ ประการนั้นเอง คำทัศอย่างเดียวกับ ทศ แปลว่า ถ้วน เช่น ๓๐ ทัศ หมายถึงสามสิบถ้วน บารมี ๓๐ นี้ แบ่งออกเป็น ๓ ขั้น คือ

๑. ทศบารมี ได้แก่บารมีขั้นต้น ๑๐ ประการ คือ เนกขัมมบารมี, วิริยบารมี, เมตตาบารมี, อธิษฐานบารมี, ปัญญาบารมี, ศีลบารมี, ขันติบารมี, อุเบกขาบารมี, สัจจบารมี, ทานบารมี.

๒. อุปบารมี คือ บารมี ๑๐ ประการ ในข้อแรกแต่เป็นขั้นกลางที่สูงกว่าเดิม

๓. ปรมัตถบารมี คือ บารมี ๑๐ ประการ ขั้นสุดท้าย เป็นขั้นสูงสุด

รวมทั้ง ๓ ขั้น ๓๐ ประการ มักเรียกอีกอย่างหนึ่ง สมดึงสบารมี แปลว่า ถึงพร้อมด้วยบารมี ๓๐

๒. ขันเข่นมวลมารา = ต่อสู้พวกมารทั้งปวง

๓. อะคร้าว = ยิ่ง, มาก

๔. ธรณินทร พนิดา = นางธรณี

๕. ดาลน่านน้ำ = บันดาลให้เกิดสายน้ำ

๖. ถั่นท่วม = ไหลท่วม

ข้อเปรียบเทียบของสมเด็จพระวันรัต

ข้อเปรียบเทียบของสมเด็จพระวันรัตที่ว่าการที่สมเด็จพระนเรศวรกับพระอนุชาต้องเสด็จไปอยู่ในช้าศึกแต่ลำพัง และทรงมีชัยในยุทธหัตถีนั้นเป็นด้วยพระบารมีบันดาลให้เห็นเป็นอัศจรรย์เหมือนครั้งเมื่อพระพุทธเจ้าทรงผจญมารแต่ลำพังพระองค์เดียวนั้นนับว่าเป็นอุปมาโวหารชั้นเยี่ยม เรื่องมีว่าเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จประทับเหนืออปราชิตบัลลังก์ ทรงบำเพ็ญเพียรตั้งมั่นในอันที่จะได้สำเร็จพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณนั้น พระยาวสวัตตีมาร มีจิตอิจฉา จึงยกพวกมารซึ่งจำแลงกายให้มีรูปร่างน่าเกลียดน่ากลัวต่าง ๆ มาแย่งบัลลังก์ หมู่เทวดาและพรหมที่มาแวดล้อมพระพุทธองค์อยู่นั้น ต่างมีความตกใจกลัวพากันหนีหายไปหมดสิ้น เหลือแต่พระพุทธองค์ประทับอยู่แต่ลำพัง จึงทรงนึกถึงพระบารมี ๑๐ ประการ ที่ได้ทรงบำเพ็ญมาแล้วแต่หนหลังมาเป็นเครื่องป้องกันป้องร้ายของพระยามาร เป็นผลให้พลมารไม่สามารถทำร้ายได้ พระยามารทูลให้เสด็จไปเสียจากบัลลังก์ แต่พระพุทธองค์ทรงอ้างว่าได้ทรงบำเพ็ญบารมีมาครบทุกประการ บัลลังก์นั้นจึงเกิดขึ้นเพื่อบารมีและทรงอ้างพระธรณี

[แผ่นดิน] เป็นพยาน ขณะนั้นนางพระธรณีก็ผุดขึ้นจากแผ่นดินรับคำกล่าวอ้างของพระองค์เป็นจริงทุกประการ และน้ำกรวดในการบำเพ็ญกุศลที่ราดรดลงแผ่นดินนั้นนางได้รับไว้ในมวยผมทั้งสิ้น ครั้นแล้วนางก็รีดมวยผมเกิดเป็นสายน้ำไหลนองท่วมพวกมารจนต้องพ่ายแพ้พระบารมีหนีไปสิ้น พระพุทธองค์จึงได้รับการขนานพระนามว่าพระสรรเพชญพิชิตมาร ปรากฏพระเกียรติเลื่องลือไปทั่วโลก ในส่วนพระนเรศวรก็เห็นว่าเป็นไปในทำนองเดียวกันนั้น คือถ้าทรงมีชัยแก่ข้าศึกโดยอาศัยกำลังไพร่พลทั้งปวง พระเกียรติยศก็จะไม่ปรากฏสูงเด่นเหมือนการที่ได้ชัยชนะแต่ลำพังในครั้งนี้

[๓๕๕] ๑. สมภารสมโพธิพ้น พรรณนา = ความพร้อมมูลแห่งการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านั้นเหลือที่จะพรรณนาได้ หมายความว่าการที่พระพุทธองค์ทรงชนะมารนั้น เป็นเหตุให้ความเป็นพระพุทธเจ้าปรากฏอย่างเด่นชัด พ้นที่จะอธิบายได้

๒. พิชิตมาเรศ = พิชิตมาร, ผู้ชนะมารหมายถึงพระพุทธเจ้า

๓. ละเวง = เลี่ยงออง

[๓๕๖] ๑. นฤโฆษ = เสียงดัง, เสียงกึกก้อง

๒. ภวัคร = พรหมชั้นสูงมักเรียกว่าภวัครพรหม

๓. ไกวัล = แผลงจากเกวล แปลว่า ทั้งหมด, ทั้งสิ้น

๔. จบภวัครไกวัลภพพ้น = ทั่วโลกเบื้องบนตราบเท่าถึงภวัครพรหม

๕. เบื้องขวางเขตอนันต์ เนื่องจักร—พาลแฮ = ทิศเบื้องขวางตลอดเขตอนันตจักรวาล

๖. ต่ำดิ่ง = ลึกลงไป

๗. อเวจี = ชื่อขุมนรกขุมหนึ่ง กล่าวว่าเป็นขุมที่ลงโทษแก่สัตว์ที่มีบาปหนักที่สุด

[๓๕๗] ๑. พระตรีโลกนาถ = พระผู้เป็นที่พึ่งของโลกสาม ในที่นี้หมายถึงพระพุทธเจ้า แผ้วเผด็จมาร—กำจัดมารได้หมดสิ้น

๒. เฉกพระราชสมภารพี่น้อง = เหมือนหนึ่งสมเด็จพระราชสมภาร เจ้าทั้งสอง

พระองค์พี่น้อง [คือสมเด็จพระนเรศวรกับพระเอกาทศรถ]

๓. เสด็จไร้พิริยะราญ = เสด็จไปโดยไม่มีไพร่พลไปรบด้วย

๔. อรินาศ = ข้าศึกยังพินาศไปได้

[๓๕๘] ๑. ผิวหลายพยุหยุทธ์ร้า โรมยอน = ถ้ามีกองทัพไปช่วยรบด้วยมาก

๒. มั่วมล้าง = ร่วมกันทำลายล้าง

๓. ขจร = ฟุ้ง, เลื่องลือ

๔. ไปทั่วธเรศออกอ้างเอิกฟ้าดินไหว = เลื่องลือไปทั่วทั้งแผ่นดินดังหนึ่งฟ้าดินจะหวั่นไหว

[๓๕๙] ๑. อย่าไทโทมนัสน้อยหฤทยา = ขอพระองค์อย่าทรงน้อยพระทัยเลย คำหฤทยา—ใจ

๒. เพื่อพระราชกฤษฎา = ในราชกิจอันทรงทำแล้ว

๓. ทวยเทพคณา = หมู่เทวดาทั้งปวง

๔. ชุมช่วย = พร้อมกันช่วย

๕. เดโช = อำนาจ

[๓๖๐] ๑. พร้อง = พูด, บอก

[๓๖๑] ๑. โดยยุบลถ่องแท้ ฤาสนเท่ห์เล่ห์แล้ = ตามเรื่องราวนั้นชัดแจ้งแน่แท้ ไม่มีเล่ห์ต้องสงสัย

๒. ถูกถ้อยแถลงการ = ถูกต้องตามคำที่กล่าวนั้น

[๓๖๒] ๑. จำแนกอรรถ = ชี้แจงข้อความ

๒. วิสัชนาสาร = เรื่องราวคำชี้แจง

๓. เสนอสมญา = ออกพระนาม [พระพุทธเจ้า]

๔. ยศโยค = ประกอบด้วยยศ

๕. พระบรมโลกโมลี = พระผู้เป็นมวยผมโลกสูงสุด คือพระพุทธเจ้า

๖. อุปมา = การเปรียบเทียบ

๗. กฤษฎาภินิหาร = มีบุญอันกระทำแล้ว

๘. มนัส = ใจ

๙. โอษฐ์ออกอ้นสาธู = แย้มโอษฐ์รับสั่งว่าสาธุ [ถูกแล้ว, ชอบแล้ว]

๑๐. ชูพระกรกรรพุม = ยกพระกรประณม คำ กรรพุม — แผลงจาก กระพุ่ม — ประณม

๑๑. ชุมทศนัข = ประชุมเสบทั้งสิบ คือประณมมือนั่นเอง

๑๒. เหนือผาก = เหนือหน้าผาก

๑๓. เพื่อยินมลากเลอมาน = ด้วยมีพระทัยยินดีมากยิ่ง คำมลาก แปลว่า มาก เลอมาน—เหนือจิตใจ; จิตใจสูงสุด

๑๔. เจ้ากู = ท่าน [สำหรับเรียกพระที่นับถือ] บางทีก็ใช้ว่าพระผู้เป็นเจ้า

๑๕. เจ้ากูขานคำขอบ = ที่ท่านชี้แจงนั่นชอบใจ

๑๖. ชอบทุกสิ่งจริงถ้อย = ถ้อยคำ [ของท่าน] ถูกต้องควรทุกประการ

๑๗. ถวิลบ่แหนงหนึ่งน้อย = มิได้คิดแหนงใจแม้แต่น้อย

[๓๖๓] ๑. เหือดขัง = หายโกรธ

๒. สว่างโทษ = สิ้นโทษ, คือสิ้นทุกข์ภัยทั้งปวง

๓. นฤทุกข์นฤภัย = ปราศจากทุกข์ภัย

[๓๖๔] ๑. ทวยบาทเบื้อง บงกช = หมู่ข้าบัวบาททั้งปวง คือข้าทูลละอองธุลีพระบาท ในที่นี้หมายถึงนายทัพนายกองที่มีโทษด้วยตามเสด็จไม่ทันในการรบ คำว่า บงกช บัวบาท, บงกชมาศ, บงกชบาท, เหล่าน แปลว่า เท้ามือกบัวรองเบื้องการยกย่องพระเจ้าแผ่นดินว่ามีบุญเสมอด้วยพระพุทธเจ้า ซึ่งกล่าวว่าเสด็จไปที่ใด ก็มือกบัวผุดขึ้นรองรับพระบาท

๒. ควรโคตรโทษสาหัส = ควรได้รับโทษอย่างแรงทั้งโคตร

๓. อะคร้าว = มาก, ยิ่ง

๔. ทูลทุลิบท = ทูลละอองธุลีพระบาทบนหัว คือได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณมา

๕. เพรงพระอัยกาท้าว = แต่ก่อน ตั้งแต่ ครั้ง พระราช อัยกา ของ พระ องค์ [คือสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ]

๖. ตราบไท้พระเจ้าหลวง = จนถึงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง หมายถึง สมเด็จพระมหาธรรมราชา พระราชบิดา พระนเรศวร

[๓๖๕] ๑. ล่วงถึงบ่พิตรผู้เถลิงถวัลย = [รับราชการ] สืบมาถึงแผ่นดินของพระองค์

๒. คือพุทธบรรษัทสรรพ์สืบสร้าง = ดุจพุทธบริษัทของพระพุทธเจ้าที่สืบต่อมา

๓. อวยทัณฑ์ = ยกโทษให้

[๓๖๖] ๑. จอมปราณ = เจ้าชีวิต, พระเจ้าแผ่นดิน

๒. ก่อเกิดราชรำบาญ ใหม่แม้ = แม้เกิดมีงานพระราชสงครามขึ้นใหม่อีก

๓. พูนเพิ่มพระสมภาร = พูนเพิ่มพระบารมี

๔. วายบ่หวังตนแก้ชอบไท้ไป่มี = ที่จะไม่หวังแก้ตัวให้ได้ความชอบนั้นคงไม่มี

[๓๖๗] ๑. ภิปราย = คัดจากอภิปราย [ส], อธิบาย [ม]

๒. ถวายพระพรอายาจน์ = ทูลขอร้อง, วิงวอน, คำอายาจน์ แปลว่า การขอร้อง, การวิงวอน

๓. เพื่อการุณบริรักษ์ภักดิ์บาทบงสุ์ = เพื่อความกรุณา ในฐานที่รักษา ความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทดินอยู่

๔. ถ่ายหนผิดหาชอบ = ถ่ายโทษผิดหาความชอบ คือทำการแก้ตัว

๕. ขุนสงฆ์ = หมายถึงสมเด็จพระวันรัต

๖. ข้อโรมราญราวิศ = อันการที่จะยกไปรบพุ่งนั้น คำ ราวิศ คือ ราว ใช้ ศ เข้าฤทธิ์จึงเป็นราวิศ

๗. ใช่เงื่อนงามบรรพชิต = มิใช่กิจอันควรแก่สมณะ

๘. โดยบพิตรอัธยา = แล้วแต่พระราชประสงค์ของพระองค์

๙. เวียงวัด = วังวัด หมายถึงที่สมเด็จพระวันรัตอยู่ ในที่นี้ต้องการยกย่อง ด้วยสมเด็จพระวันรัต เป็นประธานสงฆ์ และเป็นการสัมผัสอักษร ว ด้วย

๑๐. เพื่อนชี = พระสงฆ์ราชาคณะที่มา พร้อมกันกับสม เด็จพระวันรัต

๑๑. ฐานันดรยศ = ตำดับตำแหน่งยศบรรดาศักดิ์

๑๒. รังพล = รั้งพล, คุมพล

๑๓. หมายเจ้าพระยาจักรี = รับสั่งให้เจ้าพระยาจักรี

๑๔. พรักพิริย์เทียบทัด = พร้อมด้วยไพร่พลเท่าเทียมกัน

๑๕. รัดไปโรม = รีบยกไปรบ

๑๖. ชไมมาตยา = อำมาตย์ทั้งสอง [คือเจ้าพระยาคลังกับเจ้าพระยาจักรี] คำ ไชม แปลว่าทั้งคู่, ทั้งสอง

๑๗. บังคัล = เผ้า

๑๘. ปิ่นเสียมสองสุริยชาติ = กษัตริย์ผู้เป็นปิ่นสยามทั้งสองพระองค์ สุริยชาติคือที่ใช้ว่าสุริยวงศ์นั่นเอง

๑๙. อุตรานคเรศ = หัวเมืองฝ่ายเหนือ

๒๐. เมืองออก = เมืองขึ้น

๒๑. เลิกครัวครอกมาหลาย = ที่ได้ยกครอบครัวลงมามากหลายแล้วนั้น

๒๒. หมายบ่หมดทั้งผอง = เชื่อว่าคงจะไม่หมดสิ้นทีเดียว

๒๓. ไตรตรองคราวศึก = ทรงพระราชดำรัสถึงศึก [หงสาวดี]

๒๔. เสื่อมหาญฮึกแบ่งเบา = สิ้นความกล้าเบาบางลงแล้ว

๒๕. จักโรมเราฤาย่าน = ถึงจะมารบอีกเราก็หาเกรงกลัวไม่

๒๖. คงคู่กัลป์ประลัย = ให้คงอยู่จนสิ้นกัลปาวสาน, ให้คงอยู่จนสิ้นกัลป์, กัลป์ประลัยหมายถึงระยะเวลาที่สิ้นโลก ซึ่งโลกต้องทำลายลง

อธิบายเรื่องตีเมืองทวายและตะนาวศรี

ตามความในพระราชพงศาวดารมีว่า สมเด็จพระนเรศวรรับสั่งให้เจ้าพระยาจักรี พระยาพระคลัง รวมทั้งนายทัพนายกองที่มีความผิดเมื่อคราวตามเสด็จไปรบข้าศึกไม่ทันยกทัพไปตีเมืองทวายเมืองตะนาวศรีเป็นการแก้ตัว เมืองทั้งสองนี้เคยเป็นเมืองขึ้นของไทยมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย พม่าได้ไปเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง จึงเป็นความดำริของไทยว่าจำต้องไปตีเอาคืนก่อนเมืองอื่น ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงก็ให้นายทัพนายกองที่มาทำการรบแพ้ไทย

ในครั้งนั้นนำทัพมารักษาเมืองทวายเมืองตะนาวศรีเป็นการแก้ตัวด้วยเหมือนกัน กองทัพไทยได้ยกไปเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๑๓๕ และตีพม่าแตกได้เมืองทั้งสองกลับคืนมา สมเด็จพระนเรศวรโปรดฯ ให้พระยาศรีไสยณรงค์อยู่ว่าราชการเมืองตะนาวศรี ส่วนเมืองทวายให้เจ้าเมืองเดิมเข้าเฝ้าถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแล้วให้อยู่ต่อไป

สมเด็จพระนเรศวรทรงบำรุงหัวเมืองทางเหนือ

ในปลาย พ.ศ. ๒๑๓๖ สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกทัพหลวงไปตีกรุงกัมพูชาเพื่อเป็นการแก้แค้นในการที่เขมรได้ฉวยโอกาสประทุษร้ายในเวลาที่ไทยติดศึกพม่าเสมอตามที่ได้ทรงตั้งพระทัยไว้ กองทัพหลวงตีได้เมืองละแวก จับนักพระสัตถาเจ้าแผ่นดินเขมรได้ โปรดให้ทำพิธีปฐมกรรมประหารชีวิตเสียโดยตัดศีรษะเอาโลหิตมาล้างพระบาท แล้วเอาตัวนักพระสุพรรณมาธิราชเข้ามาไว้ในกรุง และให้กวาดต้อนผู้คนเข้ามาด้วยเป็นอันมาก

เมื่อเสด็จกลับถึงพระนคร มีพระราชดำรัสว่า บัดนี้ตีกพม่าเบาบางลงด้วยต้องพ่ายแพ้เสียกำลังไปมาก สมควรจะจัดการบำรุงหัวเมืองฝ่ายเหนือที่ได้ทิ้งให้ร้างเมื่อเวลาทำสงครามกู้อิสรภาพอยู่ ๘ ปีนั้น ให้กลับมีเจ้าเมืองกรมการปกครองดังเดิม จึงมีรับสั่งให้ผู้ที่มีความชอบในราชการสงครามเป็นผู้ปกครอง คือ พระไชยบูรณ์ซึ่งได้รับราชการมาแต่ครั้งเมื่อพระองค์ยังครองเมืองพิษณุโลก และปรากฏว่าเป็นผู้เข้มแข็งสามารถในการสงครามมาหลายครั้ง เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ครองเมืองพิษณุโลก ให้พระศรีเสาวราชครองเมืองสุโขทัย ให้พระองค์ทองหรือเชียงทอง [คงจะเป็นเจ้าราชนิกุล] ไปครองเมืองพิชัย ให้หลวงจ่าเมืองไปครองเมืองสวรรคโลก

[๓๖๘] ๑. ผายพจน์พากย์ = เบิดคำพูด คือ มีพระกระแสรับสั่ง
๒. บัณฑูร = คำสั่งมักใช้สำหรับกรมพระราชวังบวร แต่ในที่นี้หมายถึงพระราชโองการ ของสมเด็จพระนเรศวร
๓. เผยอยศ = เลื่อนยศ, แต่งตั้งให้มียศ
๔. สูรสีหนาท = คือ [เจ้าพระยา] สุรสีหนาท
๕. เถลิงพระพิษณุโลกรั้ง = ครองเมืองพิษณุโลก
[๓๖๙] ๑. เผยเสาวนิศ = มีพระราชดำรัส
๒. ธำรงนคร = ถือเมือง คือครองเมือง
๓. เวียงวิชัย = เมืองพิชัย
[๓๗๐] ๑. เจ้านครินทร์ = เจ้าเมือง

๒. ด่านด้านเหนือชล = ด่านเขตเมืองพันน้ำ คือหัวเมืองเหนือ

[๓๖๑] ๑. บัดดล = ทันใดนั้น

๒. มาตยามีชอบอ้าง = อำมาตย์ผู้ใดชื่อว่ามีความชอบ

๓. อำรุง = บำรุง, เลี้ยงดู

[๓๗๒] ๑. บัณฑูรท่านสั่งชั้น = โดยพระราชโองการนั้น

๒. ลาบาทผาดผังผายสู่เหย้า = กราบถวายบังคมลากลับบ้าน

๓. เนานครครอบเผ้า = อยู่ปกครองเมือง

[๓๗๓] ๑. เปรมกมลมวลเสี่ยม = ชาวสยามทั้งปวงรื่นเริงสบาย

๒. เกรียมทุกข์โทษฤๅพาน = ไม่มีทุกข์ภัยเดือดร้อนมาพ้องพาน

๓. คึกขานเครงธรณี = เล่าลือกันอึกทึกครึนเครงแผ่นดิน

๔. อึกถึง = อึกทึกกึกก้อง คำถึง เพี้ยนจากเถิง แปลว่า รุ่งเรือง, กึกก้อง

๕. มลาประเทศ = เมืองลาว หมายถึงเชียงใหม่ คำมลา คือ มลาว ซึ่งแผลงจากลาว

๖. โยนก = เดิมเป็นชื่อพวกกรีกพวกหนึ่ง มามีอำนาจปกครองบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุใน ประเทศอินเดียคือพวก Ionian เรียกว่าโยนก ใช้เรียกชื่อเขตไทยซึ่งบัดนี้เป็นมณฑลพายัพด้วย บางทีก็เรียกว่า โยน, ยวน ดังปรากฏมีหนังสือเล่มหนึ่งซึ่งแต่งครั้งกรุงศรีอยุธยาชื่อถึงยวนพ่าย

๗. เพี้ยงหฤทัยจะพก = ดังหนึ่งใจจะพึงคว่ำ

๘. เดโชพล = กำลังอำนาจ

๙. ไป่เร่มกลเกี้ยงราช = ไม่อาจจะทำอุบายตั้งแง่งอนต่อพระองค์ [พระนเรศวร] ได้อีก

๑๐. แสนท้าวลาวพระยา = คือชนนางลาวที่มีตำแหน่งเรียกว่าแสนบ้าง ท้าวเพี้ยบ้าง

๑๑. คร้านเราฤๅขวน กลกระลำพรพินาศ = ครั้งนเราไม่ควรพยายามที่จะก่อความพินาศฉิบหายเบียดเบียนตนเองให้ได้ทุกข์อีก คำกระลำพร

แปลว่าโทษใหญ่, ความฉิบหาย

๑๒. ภัพผล = ผลอันควร
๑๓. กอบภัพผลพูนภพ = เพิ่มพูนผลประโยชน์อันควรให้แก่บ้านเมือง
๑๔. สบพิสัย = ทั่วเขต
๑๕. สู่สุรโลก = ไปสู่โลกสวรรค์ คือ สวรรคต
๑๖. คนัย = ถูกชาย
๑๗. โปดก = ถูก
๑๘. ดิลกภพแผ่นตะเลง = แผ่นดินมอญอันเลิศ
๑๙. สุดเสี้ยศอขอทรง = ในที่สุดเสี้ยคอ [คือขาดคอช้าง] ด้วยพระแสงขอทรง [ของสมเด็จพระนเรศวร]
๒๐. มอดมอญเมืองเปลืองเขต = มอญจะวอดวายเสียเมือง
๒๑. รัฐสีมา = เขตแดนแห่งบ้านเมือง
๒๒. หนหงสาเสื่อมศักดิ์ = เมื่อกรุงหงสาวดีเสื่อมอำนาจลง
๒๓. ปวงปรปักษ์ปองสยาม สื่อสงครามสับศึก = บรรดาศัตรูที่จะเข้าไปรบต่อสู้กับสยาม
๒๔. เสมอมฤครอสีห์ = เหมือนดังเนื้อที่เข้าต่อต้านราชสีห์
๒๕. เฉกสกุณีโหมกราน = เหมือนดังนกบินทะยานเข้ากองไฟ, กราน—ไฟ
๒๖. ตรงตนต่อบ่มีคู่ = ตั้งตนเป็นคู่ต่อสู้อยู่มิได้
๒๗. คาบน = ขณะนั้น
๒๘. เมื่อมรณ์ = ไปตาย
๒๙. บรรหารเดชดาลขจร = แสดงอำนาจฟุ้งเฟื่อง
๓๐. ภาสกร = ผู้ทำแสง คือ พระอาทิตย์
๓๑. มัชฌันติกกาล = เวลาเที่ยงวัน
๓๒. คัคนานต์นฤโทษ = ท้องฟ้าไม่มีโทษ หมายความว่าท้องฟ้าปลอดโปร่งไม่มีเมฆ
๓๓. พลาหก = เมฆ, ฝน
๓๔. โหด = ชั่ว, ร้าย
๓๕. ทิศาดล = พื้นฟ้า, ท้องฟ้า

๓๖. แพรว้ไพโจรน์รังสี = รัศมีงามรุ่งเรือง

๓๗. ไหนนครหงสา คราอำเภอ เลอหัตถ์ = ที่ไหนเมืองหงสาวดีจะพ้นเงื้อมพระหัตถ์ไปได้

๓๘. ฉัตร = คือเศวตฉัตร หมายถึงราชสมบัติ

๓๙. บำบวง = บูชา

๔๐. ตังวายสรวงแสวงชอบ = กวายของสรวง [คือเครื่องราชบรรณาการ] หาความชอบ

๔๑. ทั้งเกศีสุดเหง้า = บังกันเศียรสันทั้งวงศ์ตระกูล

๔๒. เท้าทั่วกัลป์ประลัย = ตราบเท่ากัลปาวสาน

๔๓. ปร = ข้าศึก, ศัตรู

๔๔. ร่มศกเศียร = ร่มเย็นหัว คำว่า ศก แปลว่าผม

๔๕. ชมชัว = ยินดี, สรรเสริญ

๔๖. เกลยกมลบันโดย = จูงใจให้ทำตาม

๔๗. เพื่อแผ้วโพยพันลึก = เพื่อให้สิ้นภัยอันตรายอันน่ากลัว

๔๘. พันลาย = ต่าง ๆ มากหลาย

๔๙. หมายแพ้มณฑกชาติ = เหมือนหนึ่งกบ

๕๐. พ้นอำนาจอุรคินทร์ = อันพ้นจากอำนาจงู

๕๑. ยินพระศาสน์สาธู = ได้ฟังคำแนะนำก็เห็นด้วย

๕๒. ผันฟูพ้า = กลับเฟื่องฟูยิ่งฟ้า

๕๓. คุ้งคู่หล้าฤาลาญ = อยู่คู่โลกไม่แตกทำลาย

๕๔. เสาวเลข = หนังสือ พระราชสาส์น

๕๕. เตียตนเฉกช่วงบาท = ถ่อมตนดังหนึ่งเป็นข้าช่วงใช้พระบาท [พระนเรศวร]

๕๖. ตรีมาตย์ = อำมาตย์ทั้ง ๓

๕๗. แสนหลวง, แสนหนังสือ นันทพะยะ = ชื่อทูตพระเจ้าเชียงใหม่

๕๘. สุรอากัป = กริยาท่าทางแกล้วกล้า

๕๙. เชี่ยวเชลงพจน์ = ชำนาญในการแต่งถ้อยคำ

๖๐. มอบปัฐพีเดียวแดน = มอบแผ่นดินให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือยอมเป็นเมืองขึ้น

๖๑. แทนทางปรักทางมาส = เป็นดังหนึ่งทางเงินทางทอง หมายความว่าเป็นไมตรีทอดสะพานทองเชื่อมถึงกัน คำว่าปรัก แปลว่าเงิน

๖๒. พิริยเถมิน = หมู่ไพร่พล

๖๓. ขานคำมลาก = กล่าวถ้อยคำดี

๖๔. รูดนำข่าวบมิหึง = รีบนำข่าวไปแจ้งโดยไม่ชักช้า

๖๕. วิเชียรปราการ = คือเมืองกำแพงเพชร

๖๖. เสาวภาพ = ความดี, งาม

๖๗. ออกญา = ในที่นี้หมายถึงพระยากำแพงเพชรผู้เป็น เจ้าเมือง

๖๘. สรรนาวารีบรับ = จัดเรือรีบรับทูตเข้ายังเมือง

๖๙. เนกนับ = นับเอนก มีมากมาย

๗๐. สำนักทั่วไทยเถมิน = ให้พักอยู่ในหมู่คนไทยทั้งปวง

๗๑. จวน = บ้านของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ เช่นเจ้าเมือง

๗๒. พลางลอกลักษณ์สำเนาเอาลงบอกตระบัด = พลางให้คัดลอกสำนวนเอาลงใส่กระบอกทันที

๗๓. สนเท่ห์ = ในที่นี้ใช้แทนสนเทศ ซึ่งแปลว่าหนังสือ, ข่าวสาส์น

๗๔. เล่ห์อมิตรมิตรปอง = อย่างศัตรูที่อยากจะผูกมิตร

๗๕. คอยข่าวยินตราสีห์ = แล้วคอยฟังข่าวตราพระราชสีห์ คือ กระแสรับสั่งพระบรมราชโองการ

๗๖. โปรดคดีใดชอบ = จะโปรดให้ทำประการใด

๗๗. กอบยุบลบันโดย = ก็จะได้กระทำให้เป็นไปตาม

๗๘. รีบเร่อโพย = รีบพุ่ยน้ำให้เรือแล่น

๗๙. จ้ำบจอดเจียรกาล = รีบจ้ำไปไม่หยุดเป็นเวลานาน

๘๐. วางสาส์นเวรสาลา = มอบหนังสือแก่นายเวรที่ประจำศาลาลูกขุน

๘๑. บรรทับตราไกรสร = ประทับตราราชสีห์

๘๒. นครบันชาย = เมืองกำแพงเพชร
๘๓. หมายนำสารนำทูต = มีหมายสั่งให้นำตัวทูตและหนังสือ
๘๔. รูดมาคุงกรุงหลวง = รีบรุดเข้ามาถึงเมืองหลวง
๘๕. ขุนเวียง = เจ้าเมือง
๘๖. เผดียง = เชิญ

เรื่องเมืองเชียงใหม่ขอเป็นเมืองขึ้น

เมื่อกองทัพไทยตีได้เมืองทวายเมืองตะนาวศรีแล้ว พวกมอญซึ่งเกลียดชังพม่าอยู่ก็มาเข้ากับไทยเป็นอันมาก เมืองเมาะตำเลิงซึ่งอยู่ใกล้เคียงเมืองเมาะตะมะก็แข็งเมืองขึ้นแล้วขอขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรโปรดฯ ให้ส่งกองทัพไปคุ้มครอง พม่าที่ปกครองเมืองเมาะตะมะเห็นไทยกับมอญรวมกำลังกันเข้มแข็งก็ต้องทิ้งเมืองหนีไป พระเจ้าหงสาวดีให้พระเจ้าตองอูยกทัพมาปราบปราม แต่ถูกไทยและมอญตีแตกพ่ายไป หัวเมืองมอญฝ่ายใต้ตั้งแต่เมืองเมาะตะมะมาจดแดนไทย ก็มาเป็นเมืองขึ้นไทยหมดทุกเมือง

ต่อมาสมเด็จพระนเรศวรทรงเห็นเป็นโอกาสที่จะยกทัพไปตีเมืองหงสาวดีเป็นการตอบแทนพม่าที่ได้มารุกรานไทย รวม ๒ ครั้ง ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๗ ไปตั้งล้อมเมืองอยู่ พอได้ทราบข่าวว่า พระเจ้าแปร, พระเจ้าตองอู, พระเจ้าอังวะ ยกทัพมาช่วยพระเจ้าหงสาวดี ทรงเห็นว่าข้าศึกมีมากเหลือกำลัง จึงเสด็จยกทัพกลับ ต่อมาทางกรุงหงสาวดีเกิดความยุ่งยากด้วยบรรดาเมืองขึ้นต่าง ๆ เห็นพม่าอ่อนกำลังลงก็ตั้งแข็งเมืองเสียเป็นอันมาก สมเด็จพระนเรศวรทรงเห็นว่าได้โอกาสก็ทรงเตรียมจะยกไปตีเป็นครั้งที่สอง เมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๒ ครั้นมาเมืองตองอูและเมืองยะไข่มายอมอ่อนน้อมต่อไทย และรับว่าถ้ากองทัพไทยไปตีเมืองหงสาวดีจะเข้าช่วยด้วย แต่พอทัพไทยยกไป พระเจ้าตองอูกับพระเจ้ายะไข่กลับใจไม่เข้าด้วย และยุยงพวกมอญให้เป็นกบฏต้องเสียเวลาปราบปรามกันนาน แล้วพระเจ้าตองอูก็ลวงพระเจ้าหงสาวดีพาออกจากเมืองและให้เผาเมืองเสีย สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบจึงเสด็จยกทัพไปล้อมเมืองตองอู กองทัพไทยพยายามยกเข้าเมืองหลายครั้งแต่ไม่สำเร็จ ทั้งเกิดขาดแคลนเสบียงอาหาร ผู้คนอดหยากจึงเสด็จยกทัพกลับ

ในบรรดาประเทศราชของพม่าที่ตั้งแข็งเมืองนั้น มีเมืองศรีสัตนาคนหุตซึ่งมีพระหน่อแก้วเป็นผู้ปกครอง กับเมืองเชียงใหม่ซึ่งมีมังนรธาช่อราชอนุชา พระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงเป็นผู้ครองด้วยอีกเมืองหนึ่ง พระหน่อแก้วกับมังนรธาช่อพระเจ้าเชียงใหม่นั้นเป็นอริกัน เนื่องจากพระหน่อแก้วเห็นว่าพระเจ้าเชียงใหม่เป็นพระอนุชาพระเจ้าหงสาวดี จึงยุให้เมืองน่านซึ่งขึ้นต่อเชียงใหม่แข็งเมือง

ครั้นพระหน่อแก้วให้รวบรวมผู้คนชาวเมืองศรีสัตนาคนหุต ซึ่งแตกฉานซ่านเซ็นอยู่ตามเมืองต่าง ๆ ให้กลับมาภูมิลำเนา เกรงว่าพระเจ้าเชียงใหม่จะขัดขวางจึงเตรียมยกทัพมารับชาวล้านช้างไปจากเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่ก็ร้อนตัวด้วยตนเองเป็นพม่า บัดนี้พม่าหมดอำนาจลง ซ้ำตนยังเป็นอริกับพระเจ้าหงสาวดี ถ้าตั้งแข็งเมืองเฉยอยู่กองทัพไทยหรือกรุงศรีสัตนาคนหุตคงยกมารบ จึงแต่งทูตให้เชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการลงมากรุงศรีอยุธยา ขอยอมอ่อนน้อมต่อไทย และขอกองทัพไปช่วยป้องกันบ้านเมืองด้วย สมเด็จพระนเรศวรจึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาสุรสีห์คุมทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นไป ห้ามมิให้ชาวล้านช้างมาเบียดเบียนชาวเชียงใหม่ กองทัพชาวกรุงศรีสัตนาคนหุตซึ่งตั้งล้อมเมืองเชียงแสนอยู่ เกรงพระบรมเดชานุภาพของสมเด็จพระนเรศวรก็ยกทัพกลับไป สมเด็จพระนเรศวรทรงเห็นว่า พระเจ้าเชียงใหม่ยอมอ่อนน้อมต่อไทยด้วยความสมัครใจ และรักษาความซื่อตรงตลอดมา จึงทรงพระราชดำริว่า แม้จะเป็นชาวพม่าก็ควรอุดหนุนให้ได้ครองเมืองต่อไป พระเจ้าเชียงใหม่มังนรราช่อครองเมืองอยู่ ๒๗ ปี ถึงพิราลัยเมื่อ พ.ศ. ๒๑๕๑ ในตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร

[๓๗๔] ๑. บรรหารอ่านทราบไสร้ โดยปอง = [พระยากำแพงเพชร] ก็สั่งให้อ่าน [สารตรา] ที่มา] ทราบความตามประสงค์

๒. นครเขื่อนขั้น = คือเมืองกำแพงเพชร

๓. สนองเสนอต่างตน = เป็นผู้แทนตัว

๔. นำทูตทั้งสามชั้น สู่ให้ถึงสถาน = ให้นำทูตเมืองเชียงใหม่ทั้งสามคนนั้นมาเฝ้าสมเด็จพระนเรศวรถึงกรุงศรีอยุธยา

[๓๗๕] ๑. ศุภลักษณ์ = เครื่องหมายดี หมายถึงราชสาส์น

๒. ตังวาย = ของถวาย, ราชบรรณาการ

๓. แสดงโดยดัสกรถวาย ถวัลยราชย์ = แจ้งข้อที่ข้าศึกถวายราชสมบัติ

๔. โผอน = น้อมไป

๕. สบสี่มาม้วน มอบท้าวหนาวบุญ = ม้วนเขตแดนทั้งปวงให้แก่พระองค์ด้วยความหนาวในบารมี หมายความว่ายอมมอบแผ่นดินถวายด้วยความเกรงกลัวพระบารมี

[๓๗๖] ๑. เนืองขุน = ขุนนางมากมาย

๒. เนก = ตัดจากเอนก, มากมาย

๓. ลุแหล่งทวาเรศชั้น สู่ห้องแขกหอ = เมื่อถึงกรุงศรีอยุธยาแล้ว ก็ไปสู่หอรับแขกเมือง คำ ทวาเรศ คือ กรุงเทพทวาราวดี หมายถึงกรุงศรีอยุธยานั่นเอง

[๓๗๗] ๑. ขานข้อทูตมาถึง พิงทราบลูกขุนใน = แจ้งข่าวดีที่ทูตมาถึงให้พวกลูกขุนในทราบ

๒. พระบาท ธ ให้ตกแต่ง ฯลฯ ทรงเครื่องสรรพายุทธ์ = สมเด็จพระนเรศวรมีรับสั่งให้ข้าราชการตกแต่งกายตามลำดับตำแหน่งยศ และสวมเครื่องรบพร้อม

๓. เสนากุฎ = เครื่องแบบทหารสมัยโบราณมีรูปลายสิงห์ชบ

๔. นวม = ผ้าเย็บเป็นเบาะบาง ๆ ใช้สวมรองเครื่องประดับที่เป็นโลหะกันเจ็บ

๕. เทริด = เครื่องประดับศีรษะ หมวก

๖. กลาบาต = ตัดจากคำว่า อุกลาบาต—การตกแห่งเพลิง [อุกลา—คบเพลิง, บาต—ตก] ตามธรรมดาหมายถึงแสงสว่าง เป็นลูกไฟตกลงจากอากาศ กลาบาต ในความเช่นนี้หมายถึงพวกนั่งยามตามไฟ หรือการตามไฟรักษายามระวังเหตุการณ์เรียงรายกันเป็นระยะ ๆ

ทำเนียมการรับทูตต่างประเทศ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายเรื่องประเพณีการรับทูตต่างประเทศไว้มีความว่า ตามที่ทราบจากจดหมายเหตุครั้งกรุงเก่า ตั้งแต่ทูตเข้ามาในพระราชอาณาเขต การรับรองเป็นของหลวงทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่าแขกเมือง ทางในเมืองมักจัดพาหนะเป็นกระบวนไปรับ และจัดตั้งหอพระราชฐานพร้อมทั้งที่พักทูตเป็นระยะ ๆ เมื่อถึงฤกษ์วันดีที่จะเสด็จออกรับแขกเมืองก็จัดกระบวนแห่พระราชฐานทั้งทูตานุทูตและเครื่องราชบรรณาการ มีกระบวนช้าง, ม้า เพียบพร้อมด้วยทหารนั่งกลาบาตที่สนามในพระราชวังหลายกอง จำนวนคนนับพันแต่งกายอย่างสวยงามมาประชุมที่สนามในคอยรับแขกเมืองด้วย ถ้าเป็นราชทูตมาแต่ประเทศใหญ่มักเสด็จออกให้ทูตเฝ้าในท้องพระโรง ถ้าทูตมาแต่ประเทศเล็ก เช่น ทูตญวน ศรีสัตนาคนหุต และเชียงใหม่ มักเสด็จออกมุขเด็จให้ทูตเฝ้าที่ชาลาหน้าพระที่นั่ง เมื่อไปถึงพระราชวังพักคอย

ที่ศาลาลูกขุนใน พอใกล้เวลาเสด็จออกจึงไปพักที่ทิม [ห้องแถวยาว ๆ เป็นที่พักและไว้ของ] ในบริเวณพระมหาปราสาท เจ้าประเทศราชและขุนนางคอยเฝ้าในท้องพระโรง ตั้งเครื่องยศสำหรับตัวทุกคน ขุนนางชั้นรองอยู่ที่ทิมหมด เมื่อเสด็จออกแล้วทูตเข้าไปถวายบังคมหน้าพระมหาปราสาท ๓ ครั้ง ที่พระที่นั่งในท้องพระโรง ๓ ครั้ง เมื่อคลานถึงตำแหน่งเฝ้าถวายบังคมอีก ๓ ครั้ง แต่ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์แขกเมืองฝรั่งเข้าเฝ้าไม่ต้องหมอบคลาน

ตามธรรมดาทูตไม่ไปถวายพระราชสาส์นต่อพระหัตถ์ เป็นแต่ตั้งพานพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไว้ข้างหน้า เมื่อทูตไปถึงที่เฝ้าโกษาธิบดีหรือมหาดไทยก็เบิกทูต แล้วจึงมีพระราชปฏิสันถาร ๓ นัด คือรับสั่งถามว่าพระเจ้าแผ่นดินฝ่ายโน้นและพระราชวงศ์ทรงสบายดีหรือนัดหนึ่ง ทูตเดินทางมาสะดวกดีหรือ และเดินทางมาช้านานเท่าใดนัดหนึ่ง ประเทศโน้นฝนตกต้องตามฤดูกาลบ้านเมืองอุดมสมบูรณ์หรือไม่ อีกนัดหนึ่ง เมื่อมีพระราชปฏิสันถารนัดหนึ่ง โกษาธิบดีก็รับพระราชโองการมาบอกแก่กรมท่าขวา หรือซ้ายซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ ๆ บอกต่าม ๆ แปลบอกทูต ทูตจะกราบทูลว่าอย่างไร ก็ย้อนกลับโดยนัยเดียวกัน แล้วจึงมีพระราชปฏิสันถารเป็นครั้งที่ ๒ ที่ ๓ ต่อไป เสร็จแล้วเจ้าพนักงานยกพานหมากกับเสื้อผ้ามาตั้งพระราชทานทูตานุทูต แล้วเสด็จขึ้นทูตถวายบังคมแล้วออกจากที่เฝ้า

การเข้าเฝ้าของทูตที่จัดเป็นงานใหญ่มีเพียง ๒ ครั้ง คือเมื่อแรกทูตเข้ากับเมื่อทูตจะลาบ้านเมือง นอกจากนี้มักเข้าเฝ้าเป็นการภายในเป็นครั้งคราวในระหว่างที่อยู่ในกรุง ฯ นอกจากนี้ทูตยังเข้าเฝ้าพระมหาอุปราชและไปเยี่ยมเยียนขุนนางผู้ใหญ่บางคน ซึ่งมักนิยมต้อนรับเลี้ยงดูกับการจัดการเล่นอันเป็นของแปลกให้ทูตชมตามสมควร

[๓๗๗] ๗. เรียงกัน = เป็นแถว, แนว, เรียงเป็นระเบียบ

๘. สรลอน = แผดงจากสลอน

๙. พลสินาด = พลปืน

๑๐. ดาธรณิศ = มากเต็มแผ่นดิน คำ ธรณิศ คือ ธรณี+ศ

๑๑. หมวกคำ = หมวกสีทอง

๑๒. ศาสตราพิธยุทธ์ = อาวุธเครื่องรบ

๑๓. กวัดกวาย = กวัดไกว ในที่นี้ต้องการสัมผัสกับหลายจึงใช้เสียงยาว

๑๔. ปลัง = ผักชนิดหนึ่งเป็นเถา ใบแข็ง ๆ รูปคล้ายใบพลู เถาสีครั่งหรือสีเขียวอ่อน ในที่นี้หมายถึงม้าที่มีสีอย่างผักปลังนี้

๑๕. ประนัง = ประชุม, พร้อม, รวม
๑๖. แปม = ปน
๑๗. ม้าโรงใน = ม้าที่ขนระวางเบื้นม้าหลวง อย่างเดียวกับช้างที่ขนระวาง
๑๘. ดัดพิดาน = ดาดเพดานที่ใช้ดัดเพราะต้องการให้สัมผัสกับหยัดส่วนคำพิดานแผลงจากวิตานเราใช้เพดาน
๑๙. สรรพสรรพางค์พิลาส = ทุกส่วนงามพร้อมทั้งตัว
๒๐. อัสสาลงกรณ์ = เครื่องประดับม้า
๒๑. ประทับ = ในที่นี้ว่าเทียบเข้า
๒๒. ประเวศ = เข้าไปสู่
๒๓. ทรงหัสดาลังการ = มีเครื่องประดับช้างพร้อม
๒๔. ย้ายยอของ่าง้าง = ยกของลับเจอร่าไปมา
๒๕. หนซ้ายศาลพลเรือน = ทางซ้ายเบื้นศาลาที่เผ้าของฝ่ายพลเรือน
๒๖. เตือนกันอ่าอาตม์หมด = พากันแต่งตัวงามโอ่อ่าทั้งหมด
๒๗. ถมปรักมาศ = ถมเงินถมทอง
๒๘. โดงขนาดฐานาศักดิ์ = ตามลำดับตำแหน่งยศ
๒๙. สระพรัก = พรักพร้อม
๓๐. คะคล่ำ = มากมาย, ลับลน
๓๑. ส่ำขุน = พวกขุนนาง
๓๒. สองบั๊ก = ชื่อผ้าอย่างหนึ่งที่ริมทั้งสองข้างทำเบื้นลวดลาย มักเรียกว่าผ้าสมบั๊ก
๓๓. อะเคื่อ = งาม, สะอาด
๓๔. ขาวครุยเสื่อ = เสื่อครุยสีขาว
๓๕. ทิมดาบคด = ห้องแถวเบื้นที่เก็บดาบ รูปของทิมนี้หักเยื้องไปมาจึงเรียกทิมคด ต่างกับทิมยาวซึ่งเบื้นห้องแถวยาวเรื่อยไป
๓๖. ปรากฏถ้วนเสนางค์ = มีเสนาข้าราชการประจำครบถ้วน

๓๗. เจียด = เครื่องยศชุนนางเป็นภาชนะรูปคล้ายตะบุม
๓๘. ฝ่ายเฉวียง = อยู่ข้างซ้าย
๓๙. หนสดำ = ฝ่ายขวา
๔๐. จำนำอยู่แจจัน = ประจำอยู่อย่างกับกัง
๔๑. บัญชรสิงหาสน์ = หน้าต่างที่พระเจ้าแผ่นดินประทับในเวลาเสด็จออกให้เฝ้าเรียกอย่างธรรมดาว่าสีหบัญชร
๔๒. มุขเด็จ = มุขเล็กที่ยื่นออกมาจากหน้ามุขใหญ่มุขเด็จอาสน์บรรยงก์ หมายถึงพระแท่นที่ตั้งอยู่ที่มุขเด็จนั้น
๔๓. มงคลาภิเศก = ชื่อพระที่นั่งที่เสด็จออกครั้งนั้น
๔๔. ดิเรก = ตัดมาจาก, อดิเรก—ใหญ่ยิ่ง, มาก
๔๕. มลังมเลือง = สุกใส, รุ่งเรือง
๔๖. สุพรรณ = ทอง
๔๗. โอภาส = ส่องแสง, สว่าง, รุ่งเรือง
๔๘. เทียรทิพยอาสน์อินทร์องค์ = ย่อมเป็นดังแท่นทิพย์ของพระอินทร์
๔๙. วิสูตร = ม่าน
๕๐. เบญจราชกกุธภัณฑ์ = เครื่องประดับพระเกียรติของพระเจ้าแผ่นดินมี ๕ อย่างคือ ๑. แส้จามรี ๒. มงกุฎ ๓. พระขรรค์ ๔. ธารพระกร ๕. ฉลองพระบาท บางตำราก็ว่าดังนี้ :— ๑. พระขรรค์ ๒. เศวตรฉัตร ๓. มงกุฎ ๔. ฉลองพระบาท ๕. พัดวาลวิชนี ที่เรียกว่าธารพระกรนั้น คือไม้สำหรับทรงถือ อย่างไม้เท้า วาลวิชนีคือผ้าขนสัตว์
๕๑. ขัตติยโยค = อย่างกษัตริย์, ตามยศพระมหากษัตริย์
๕๒. ระดะ = มากดาษดื่น
๕๓. ดาษโดม = เกลื่อนกราดเป็นแนว คำว่าโดม ในที่นี้แปลว่าแนว, แถว เช่น โดมไพร—แนวป่า
๕๔. พระยาม = พระอาทิตย์, รุ่ง, สว่าง

๕๕. ตรวจเตรียมกันแต่งแง่ ฯลฯ = [การรับทูตครั้งนี้] ได้ตรวจเตรียมแต่งให้งดงาม ตั้งแต่เวลารุ่งอรุณจนถึงเวลา ๓ โมงเศษ

๕๖. ดิลก = เฉิศ, ยอด

๕๗. จารุจุรณ์ = ละอองทอง, ผงทอง, คำจารุ แปลว่า ทอง จุรณ [ส.] จุณณ [ม.] ผง, ละออง

๕๘. เจิม = เพิ่มขึ้น, เสริมขึ้น

๕๙. เฉลิมวิเลปน์ = ทาด้วยเครื่องลูบไล้

๖๐. อวลอบ = หอมฟุ้ง

๖๑. ฉม = กลิ่นหอม, เครื่องหอม

๖๒. คนธกำจร = กลิ่นหอมฟุ้ง

๖๓. บวรวิภูษณ์ธำรง = ทรงเครื่องประดับอันประเสริฐ

๖๔. ฉลองพระองค์ = เสื้อ

๖๕. ผายผังสู่สิงหาสน์ = เสด็จไปสู่พระแท่นรัตนบัญชร

๖๖. สระพราศพิริยอุภัย = พรั่งพร้อมด้วยข้าราชการทั้งสองฝ่ายคือทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน

๖๗. ราชบริพาร = ผู้แวดล้อมพระเจ้าแผ่นดิน

๖๘. ทวิชาจารย์เนมิตก์ = พราหมณาจารย์และโหร คำเนมิตก์ แปลว่า ผู้ทำนายนิมิต, โหร, หมอดู

๖๙. ทวยบัณฑิตแพทยา = หมู่นักปราชญ์, ราชบัณฑิตและแพทย์

๗๐. ประนมทศนัข = ประณมเบื้องทั้งสิบ คือประนมมือน้อมไหว้

๗๑. ทศางคุลี = นิ้วทั้งสิบ [ทศ+องคุลิ]

๗๒. บำบวง = บูชา

๗๓. สามวารสรวงบทรัช = บูชาละอองธุลีพระบาทสามครั้ง คำบทรัช แปลว่า ละอองเท้า

๗๔. นักษัตรราชา = ราชาแห่งดาว คือพระจันทร์

๗๕. เพียบนภางค์ไพบูลย์ = เต็มเปี่ยมอยู่ในท้องฟ้า

๗๖. สรทกาล = ฤดูสารท คือฤดูในระหว่างฤดูฝนกับฤดูหนาว ซึ่งเป็นเทศกาลทำบุญในราวปลายเดือนสิบ

๗๗. นฤโมษ = เสียงกึกก้อง

๗๘. เอิกออกแขกทะท้าว = ต่างรับแขกเมืองกันเอิกเกริกวุ่นวาย

[๓๗๘] ๑. ผายพจน์ราโชยงการ = มีพระราชโองการตำรัสสั่ง

๒. เบิกทูต = นำทูตขึ้นเฝ้า

๓. ศุภสาร = หนังสือดี

๔. สวัสดิ์สื่อ = สื่อแห่งความสวัสดี

๕. เนืองเนก = มากมาย

๖. คำนัล = ของกำนัล ของที่ให้กันด้วยความนับถือ ในที่นี้หมายถึงเครื่องราชบรรณาการ

๗. บทมูล = ที่ตั้งแห่งเท้า

[๓๗๙] ๑. สามแขกขุนสี่ไส้ พาคลา = ขุนนางสี่คนพาแขกเมืองคือทูตทั้งสามมา

๒. ลุแหล่งพะลานชาลาท่ามท้อง = มาถึงยังลานกลางท้องพระโรง

๓. สรวมชีพมหาดออกญาทูลเบิก = ท่านออกญามหาดไทย [คือเจ้าพระยาจักรี] ทูลเบิกเริ่มต้นว่า "สรวมชีพ"

๔. ตรีคาบ = สามครั้ง

๕. กราบซร้องซร้อง = กราบพร้อม ๆ กัน

๖. สบถ้วนยวนสยาม = ทั่วทั้งฝ่ายยวน [เชียงใหม่] และไทย

[๓๘๐] ๑. ขุนนามนฤนาถตั้งตามนา —ศักดิ์เอย = ขุนนางซึ่งพระราชาทรงตั้งนามตามศักดินา ในที่นี้หมายเพียงขุนนางที่พระราชาทรงตั้งให้มียศศักดิ์ คำว่า ศักดินา แปลว่า อำนาจปกครองที่นา เป็นธรรมเนียมที่ตั้งขึ้น ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกำหนดว่า ผู้มียศขั้นใดมีนาได้คนละหมื่นไร่บ้าง ห้าพันไร่บ้าง หรือสามพันไร่บ้าง ขุนนางขั้นผู้น้อยมีได้แต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไป คนสามัญมีได้ ๒๕ ไร่ เป็นต้นทั้งนั้น เพราะในเวลานั้นที่นามีราคายิ่งกว่า

อย่างอื่น จึงกำหนดให้คนมีนามากน้อยตามฐานะมิให้แย่งกัน ภายหลังศักดินาเลยใช้เป็นหลักอย่างอื่น เช่นเป็นเครื่องบ่งสิทธิและอำนาจเป็นต้น ประเพณีศักดินายังมีอยู่จนถึงชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ แต่สิทธิอำนาจพิเศษที่เกิดจากศักดินานั้นได้ล้มเลิกเสีย ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒. อาลักษณ์ = เสมียน, ผู้เขียนหนังสือ, ผู้ทำหน้าที่หนังสือในราชสำนัก

๓. ศรีภูริปรีชา = คือพระภูริปรีชาตำแห่งอาลักษณ์หลวง

๔. เชลงอรรถ = แต่งข้อความ ในที่นี้หมายเพียงอ่านข้อความ

๕. แถลงเล่ห์สนเท่ห์รู้ = ชี้แจงตามนัยพระราชดำรัสให้รู้เรื่อง

๖. ไม้ตรี = คือไม้ตรีนั่นเอง ในที่นี้ต้องการโทจึงใช้ไม้ตรี

[๓๘๑] ๑. สุนทร = ดี, งาม, เพราะ

๒. พิพัทธ์ = ผูก, ต่อ, เนื่อง

๓. นุสนธ์ = การสืบเนื่อง, การติดต่อ

๔. ใหญ่กว่ายวนมวลเขตประเทศโยนกนิคม = ผู้มีอำนาจเหนือเขตแคว้นโยนกทั้งปวง

๕. ศิโรดม = อวัยวะสูงสุด คือ หัว

๖. อภิวาทน์ = การกราบไหว้

๗. โอนศิโรดมอภิวาทน์ = น้อมศีรษะกระทำความเคารพ

๘. ยมก = คู่

๙. บวรบาทยมก = เท้าอันประเสริฐทั้งคู่

๑๐. ดิลกเจ้าสองเสียม = เจ้าแผ่นดินสยามอันเลิศยอดทั้งสองพระองค์

๑๑. แข = พระจันทร์

๑๒. ไถง = พระอาทิตย์

๑๓. โชติชวลิต = แปลอย่างเดียวกันว่ารุ่งเรือง, สว่าง

๑๔. ทิศทศ = สิบทิศ

๑๕. เผยอพระยศยินเยง = พระยศของพระองค์แผ่ไปใครได้ยินก็เกรงกลัว
๑๖. แต่ปาง = แต่ก่อนนั้น
๑๗. บ่รางรอดอาชญา = ไม่อาจรอดพ้นอำนาจ คืออยู่ใต้อำนาจ คำบ่รางแปลว่าไม่ได้, อาชญา–อำนาจ
๑๘. อิศรานุเบศ = พระราชาผู้เป็นใหญ่
๑๙. บ่รางรอดอาชญา ฯ ล ฯ แหล่งตะเลง = ไม่อาจขัดอำนาจของพระราชาผู้ใหญ่แห่งแคว้นมอญ [หมายถึงพระเจ้าหงสาวดี] ได้
๒๐. บ่เกรงพระเดชมหิมา = มิได้เกรงพระเดชอันยิ่งใหญ่ [ของสมเด็จพระนเรศวร]
๒๑. จำใจคลาคลี่พยุห์ = จำใจยกทัพมา
๒๒. ขอเขื่อทานนฤโทษ = ขอพระองค์พระราชทานอภัยโทษมิให้มีโทษ
๒๓. โปรดนฤภัยใจแผ้ว = โปรดให้พ้นภัยมีใจสบายผ่องแผ้ว
๒๔. แคล้วอาฆาตขาดฟุน = ของจงสิ้นความพยาบาทและความกริ้วโกรธ คำว่าฟุนหมายถึงอาการที่โกรธมากเหมือนไฟลุกฮือ อย่างที่เรียกว่าโกรธเป็นไฟ
๒๕. เพื่อพระการุญบารเมศ = เพื่อเป็นการบำเพ็ญพระการุญบารมี
๒๖. ข้าบทเรศเรณู = ข้าละอองธุลีพระบาท
๒๗. ขอเอาภูธรประภาพ = ขอเอาพระเดชานุภาพแห่งพระองค์
๒๘. อาบอาตมห่มหัว = อาบทั่วตัวแล้วปกคลุมหัว
๒๙. ตัวไพร่ไทยใหญ่น้อย = เจ้าและไพร่ใหญ่น้อยทั้งปวง
๓๐. เฉกฉายาเฌอโพธิ = ดังหนึ่งร่มโพธิ
๓๑. ศิโรตม์ = อย่างเดียวกับศีโรตม, อวัยวะสูงสุดคือหัว
๓๒. ปางนฤนาถยาตรพล ฯ ล ฯ ข่าวกำลังเลวลาญ = เมื่อพระองค์จะเสด็จยกทัพไปรบแห่งใด ข้าพระพุทธเจ้าขอตามเสด็จ ในงานพระราชสงครามจนกว่าจะเสื่อมสิ้นกำลัง
๓๓. งานพยุหบาตรจำบัง = งานยกทัพไปรบ
๓๔. ท่าว = จนกระทั่ง

๓๕. คุ้งฟอดไฟฟอนกัลป = จนกระทั่งวอดวายด้วยไฟประลัยกัลป์ คือ ชั่วกัลปาวสาน ฟอด=ไหม้หมด, วอดวาย ฟอน=แหลก, ย่อยยับ

๓๖. ควบเขตขัณฑ์แด่ท้าว เป็นเดียวด้าวแดนดล = เพิ่มเขตแดนถวายแด่พระองค์ให้ถึงกันเป็นแผ่นดินเดียวกัน

๓๗. เผื่อก็แต่งตนตรีมาตย์ = ข้าพระพุทธเจ้าจึงแต่งให้อำมาตย์สามคน

๓๘. เตรียมตังวายดำเนิน เจริญรสราชไมตรี = พร้อมด้วยเครื่องราชบรรณาการมาถวาย เพื่อเจริญทางราชไมตรี

๓๙. ขอเขื่อขาดเคียดไข้ = ขอพระองค์จงสิ้นความเจ็บแค้นขุ่นเคือง

ข้อความในสาส์นพระเจ้าเชียงใหม่

ศุภสารเนื่องมาแต่ข้าพระพุทธเจ้า เจ้าเชียงใหม่ ผู้ทรงคุณอำนาจเหนือเขตโยนกประเทศทั้งปวง ขอน้อมเศียรถวายบังคมแทบพระบวรยุคลบาท แห่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามทั้งสองพระองค์ ผู้ทรงเบื้องประหนึ่งดวงสุริยจันทราอันส่องสว่างรุ่งเรืองทั่วทั้งสิบทิศ พระยศของพระองค์แผ่ไป ใครได้ยินก็เกรงกลัว เลื่องลือสนั่นไปทั่วเมืองฟ้าและทุกแหล่งโลก แต่ครั้งก่อนข้าพระพุทธเจ้ามิอาจขัดพระราชอำนาจของพระราชาธิบดีแห่งรามัญประเทศได้ จำต้องยกทัพมาก่อการศึกสงครามแก่กรุงศรีอยุธยา ให้เป็นที่ขุ่นเคืองแก่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท แต่ครั้งพระมหาอุปราชานั้นขอได้โปรดพระราชทานอภัยโทษสิ้นความอาฆาตกริ้วโกรธ เพื่อเป็นทางบำเพ็ญพระเมตตาบารมี ข้าพระพุทธเจ้าขอเอาพระบรมเดชานุภาพแห่งพระองค์อาบกาย และปกคลุมเศียรทั่วทั้งไพร่ฟ้าประชาชนในเขตคามนา เป็นประหนึ่งร่มโพธิ์ปกเกล้า ถ้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทจะเสด็จยกทัพรบไปยังที่ใด ข้าพระพุทธเจ้าขออาสาโดยเสด็จในงานพระราชสงครามจนกว่าจะสิ้นสุดกำลัง ด้วยอำนาจสัจจาจานี ขอให้ปรากฏอยู่ในแผ่นดินชั่วกัลปาวสาน ขอถวายเพิ่มเขตแดนแด่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทให้ถึงกันเป็นแผ่นดินเดียว ข้าพระพุทธเจ้าได้แต่งให้อำมาตย์ ๓ คน จำทูลพระราชสาส์นพร้อมด้วยเครื่องราชบรรณาการมาเจริญทางพระราชไมตรี ตัดขาดจากการเป็นศัตรู ร่วมเป็นมิตรกันกับใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททั้งสอง ขอได้ทรงสิ้นความเคียดแค้นขุ่นเคืองพระทัย เทอญ

[๓๘๒] ๑. ดาลสดับแสดงแห่งเหตุ เหือดห้าว = เมื่อได้ทรงทราบว่า [ข้าศึก] สิ้นความห้าวหาญเช่นนั้น

๒. มลาเขต = เมืองลาว [เชียงใหม่]

๓. โผอนออก = อ่อนน้อมเป็นเมืองขึ้น

[๓๘๓] ๑. เผ้าพสุธาร = ผมของแผ่นดิน คือพระราชา

๒. ปฏิสันถาร = การต้อนรับ, การปราศรัย
๓. บุรพ์ฉบับ = ตามแบบโบราณ
๔. ตรีวาร = สามครั้ง
๕. ทักแขกแรกฤาน้อย มากไซร้ ไป่มี = ทรงทักทายแขกเมืองเป็นพระราชปฏิสันถารเป็นครั้งแรกไม่มากหรือน้อยกว่านั้น [คือสามครั้ง]

[๓๘๔] ๑. สวามิน = เจ้าผู้เป็นใหญ่ ในที่นี้หมายถึงพระเจ้าเชียงใหม่
๒. นฤโศก = ปราศจากทุกข์โศก
๓. ราคิน = คือราคี, ความมัวหมอง
๔. นิตย์ = เสมอ
๕. เยี่ยงยุกดิ์ = อย่างยุติธรรม
๖. ทวยธเรศ = หมู่ข้าแผ่นดิน
๗. ภัยกษัย = สิ้นภัย

[๓๘๕] ๑. พิรุณ = ฝน
๒. ร่วงพ้า = ร่วงจากฟ้า
๓. ฟูไพศรพณ์ = ข้าวงอกงาม คำว่า ไพศรพณ์ ที่จริงเป็นชื่อของท้าวเวสสุวัณ ผู้รักษาโลกทิศอุดร เป็นผู้หนึ่งในโลกบาลทั้งสี่ ซึ่งเรียกว่า จตุโลกบาล และเป็นพระเจ้าแห่งทรัพย์ โบราณถือว่าข้าวเป็นทรัพย์สำคัญ คำว่าไพศรพณ์จึงเลยหมายความว่าข้าวด้วย เขียนเป็นโพสพหรือไพสพก็มี และเกิดมีเทพธิดาผู้รักษาข้าวเรียกแม่โพสพ
๔. โดยฤดู = ตามฤดูกาล
๕. ขาดเทวษช้ำ = ไม่มีการทุกข์ยากซอกช้ำ

[๓๘๖] ๑. ไป่ดลภัยเยศด้วย ดัสกร เกิดเฮย = ไม่มีภัยมาถึงโดยเกิดข้าศึกศัตรูขึ้น
๒. รังเริ่ม = เริ่มทำขึ้น, ก่อขึ้น

๓. เวียงสู = เมืองของท่าน
๔. สถาวร = ยืนยง, มั่นคง
๕. วายเศิก = ไม่มีข้าศึก
๖. สบสำสีมา = ทั่วทุกเขตแดน
๗. แคลนเข็ญ = ขาดความทุกข์ยาก

[๓๘๗] ๑. บีฑาโทษ = เบียดเบียน, รบกวน, ประทุษร้ายกัน

[๓๘๘] ๑. ธราภพ = ผู้ทรงแผ่นดิน, พระราชา
๒. รับไท้ธราภพเบื้อง บริหาร = เมื่อได้รับพระราชบริหารครั้งหนึ่งแล้ว
๓. ขุนชื่ออำมาตย์ขาน คาบนั้น = ขุนนางซึ่งเป็นอำมาตย์มีชื่อ ขานขึ้นครั้งหนึ่ง [คือแปลความในพระราชดำรัส]
๔. เขากล่าวสนอง = เขา [ทูต] ก็กล่าวตอบ
๕. สิ่งโทษโหดเหตุนั้น สุดสิ้น ถิ่นเกษม = สิ่งที่เป็นโทษร้ายทั้งหลายไม่มี ต่างอยู่เป็นสุขสบายทั่วทั้งบ้านเมือง

[๓๘๙] ๑. บำนาญ = รางวัล
๒. ส่งเต้า = ส่งไป [ตอบแทน]
๓. ลาคระไลสถาน = ลาไปบ้านเมือง

พระราชปฏิสันถารสามนัด ของสมเด็จพระนเรศวร ตรัสแด่ทูตเมืองเชียงใหม่

๑. ขณะนั้นพระเจ้าเชียงใหม่และพระราชวงศ์ ทรงมีความผาสุกปราศจากโรคภัยอยู่หรือ และพระองค์ทรงปกครองแผ่นดินด้วยความยุติธรรมไพร่ฟ้าประชาชนมีความสุขปลอดภัยกันหรือ

๒. ในเมืองเชียงใหม่ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล ข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ ราษฎรไม่อดหยากเดือดร้อนหรือ ?

๓. บ้านเมืองสงบราบคาบปราศจากศัตรู ไพร่ฟ้าประชาชนมีไมตรีปรองดองกันเป็นสุขสบายอยู่หรือ ?

[๓๙๐] ๑. ยินมลาก = ยินดีมาก, ชอบใจมาก
๒. เล่ห์ = เปรียบดัง, เหมือนหนึ่ง
๓. จรดล = เที่ยวไปถึง
๔. ทุเรศ = ลำบาก
๕. มรุ = ภูเขา, ที่ดอน, ที่ทราย ในที่นี้น่าจะหมายถึงที่

อย่างทะเลทรายซึ่งเป็นที่กันดาร

๖. มัชฌันติกสมัย = เวลาเที่ยงวัน

๗. ละโหย = เหนื่อยอ่อน

๘. เจียนมรณ์ = จวนตาย

๙. เพื่อภาสกรแผดเผา = เพราะแสงอาทิตย์แผดเผา

๑๐. เบาแรงแห้งหู่หด = แรงน้อยเหี่ยวแห้งใจ

๑๑. แปลกรรหายหอบโดย = กลับกลายเป็นหอบและกระหายน้ำ คำกรรหาร แผลงจากกระหาย, โดย—น้ำ

๑๒. เลิ่งสระพังบมิพาน = หาบ่อน้ำไม่พบ คำสระพังหรือตะพัง แปลว่าบ่อน้ำ

๑๓. ละหาน = ร่องน้ำ, ห้วย

๑๔. ทบท่าว = ล้มพับ

๑๕. รอดบ่รางเลยชนม์ = ชีวิตไม่น่ารอดไปได้

๑๖. บัดเดี๋ยวดลดอกมลาย = ในไม่ช้าก็จะถึงแก่ความตาย

๑๗. ด่วนดำเนิน = รีบเดิน

๑๘. บอกตรอกธาร = กระบอกที่กรอกน้ำไว้

๑๙. มาน = ใจ

๒๐. บุญชวน = ชวนชวายหาบุญกุศล

๒๑. หลั่งหล่อชลหล่นบอก ตรอกต้องอกตกโอษฐ์ = เทน้ำให้ไหลจากกระบอกลงบนอกและเข้าปาก

๒๒. โสรจพรรพางค์ = ชำระที่ตัว, ชโลม

๒๓. หื่นคระหิวหายหอบ = ยินดีหายหิวหอบ

๒๔. อดุลย์ = ชั่งไม่ได้, ไม่มีอะไรเปรียบ

๒๕. ใบบุญ = ร่มบุญส่วนบุญที่ปกบ้อง

๒๖. ชมชัว = ยินดี, ชื่นชม

๒๗. หฤหรรษ์ = ยินดี, ร่าเริง

ตอน ๘

ยอพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวรและคำปรารภของผู้แต่ง

ในส่วนเนื้อเรื่องที่แต่งดำเนินความในพระราชพงศาวดารแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้สิ้นสุดลงในตอนที่ ๖ ต่อไปนี้เป็นความสรรเสริญพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวรว่า เป็นผู้ทรงคุณธรรมด้วยประการต่าง ๆ เริ่มต้นกล่าวถึงพระบรมเดชานุภาพอันไพศาลไปทั่วทิศ แล้วพรรณนาความงามของพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทซึ่งเป็นที่ประทับในฤดูร้อน พระที่นั่งมังคลาภิเษกที่ประทับในฤดูหนาว และพระที่นั่งสุริยามรินทร์ที่ประทับในฤดูฝนและลงความว่าบ้านเมืองมั่งคั่งสมบูรณ์ ราษฎรมีความผาสุก

ในส่วนคุณธรรมของสมเด็จพระนเรศวรนั้น ท่านผู้นิพนธ์ได้ยกทศพิธราชธรรมคือ ธรรมของพระราชาสิบประการมาแสดง คือ

๑. ทานํ — ทรงบำเพ็ญทานแก่ชนทุกหมู่ทุกเหล่า

๒. สีลํ — ทรงใฝ่พระทัยในการกุศลและทรงรักษาศีลเป็นเนืองนิตย์

๓. ปริจฺจาคํ — ทรงเป็นศาสนูปถัมภก บริจาคจตุปัจจัยแก่สงฆ์ทุกอาราม

๔. อาชชวํ — ทรงรักษาความสัตย์ซื่อตรงทั้ง ทางกาย วาจา ใจ

๕. มทฺทวํ — ทรงมีพระทัยอ่อนโยน ปรานีแก่ไพร่ฟ้าประชาชน

๖. ตปํ — ทรงมีความสำรวมพระทัย และความเพียรรักษาศีล

๗. อกฺโกธํ — ทรงแผ่ไมตรีจิตไปทั่วทิศ ยังให้คนทั้งปวงมีความสันติสุข

๘. อวิหึสญฺจ — ไม่ทรงก่อภัยพิบัติเบียดเบียนแก่ไพร่ฟ้าประชาชน

๙. ขนฺติญฺจ — ทรงตั้งมั่นในความอดกลั้น ละทิ้งกิเลสแสวงหาความสุขในธรรม

๑๐. อวิโรธนํ — ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจตามแบบแผนมิได้ผิดเพี้ยน

ต่อจากนี้เป็นราชสังคหวัตถุ ๕ ข้อ มีใจความว่าได้ทรงเกื้อกูลชนทั่วไป กล่าวคือ

๑. สสฺสเมธํ [การบูชาด้วยข้าวกล้า] — กสิกรผู้ใด ขาดแคลนด้วยข้าวกล้า โค ไถ ก็พระราชทานให้โดยทั่วถึง โดยเรียกผลประโยชน์เป็นของหลวงเพียงหนึ่งในสิบของผลที่ได้

๒. ปุริสเมธํ [การบูชาบุรุษ] — ทรงบำรุงเสนาข้าราชการทั้งสองคือฝ่ายฝ่ายหน้าฝ่ายใน โดยทรงตั้งให้มียศศักดิ์ตามสมควร และพระราชทานเบี้ยหวัดปีละสองครั้ง

๓. สมฺมาปาสํ [บ่วงอันชอบ] — พ่อค้าพาณิชย์คนใดขาดแคลนทุน รอนก็พระราชทานให้ เมื่อครบกำหนด ๓ ปี ให้นำเงินมาส่งคืน ๒ เท่า

๔. วาจาเปยฺยํ [วาจาเป็นที่รัก] — ทรงมีวาจาอ่อนหวาน ต่อเสนาข้าราชการทั้งปวง ผู้ใดมีวัยสูงก็ทรงเรียกว่า ปู่, ลุง, น้า เป็นต้น

๕. นิรคฺคลํ [การไม่มีสลักกลิ่ม] — อาณาประชาราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขด้วยอำนาจคุณธรรมแห่งพระองค์ บ้านเมืองราบคาบปราศจากโจรผู้ร้าย แม้ประตูเรือนไม่มีกลอนก็ไม่มีภัยอย่างใด

ต่อไปพรรณนาความว่า ทรงมีความเพียร ประพฤติ จักรวรรดิวัตร ๑๒ ประการ อันเป็นข้อปฏิบัติแห่งจักรพรรดิราช กล่าวคือ :—

๑. อนฺโตชนสฺมึ พลกายสฺมึ [ในชนภายในและหมู่พลทหาร] คือ ทรงเอาพระทัยใส่ให้ข้าราชการและประชาชนทั้งปวงปราศจากทุกข์ภัยอันตรายเป็นเนืองนิตย์

๒. ขตฺติเยสุ [ในกษัตริย์ทั้งหลาย] คือ ทรงเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่บรรดากษัตริย์ทุกถิ่นแดน เช่น พระราชทานสิ่งของอันมีค่าต่าง ๆ ให้เป็นต้น

๓. อนุยนฺเตสุ [ในผู้ติดตามทั้งหลาย] — คือ ทรงเอื้อเฟื้อแก่บรรดาพระราชวงศ์ของพระองค์ มีการพระราชทานยานพาหนะต่าง ๆ ให้เป็นต้น

๔. พฺราหฺมณคหปติเกสุ [ในพราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย] — คือ ทรงทำนุบำรุงพราหมณ์ปุโรหิตและคหบดีทั้งปวง โดยพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคและทรัพย์สินให้เป็นต้น

๕. เนคมชานปเทสุ [ในชาวนิคมและชนบททั้งหลาย] — คือ ทรงเจือจานพระราชทานสิ่งต่าง ๆ แก่ราษฎรทั้งที่เป็นชาวเมืองและชาวชนบท

๖. สมณพฺราหฺมเณสุ [ในสมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย] — คือ พระราชทานบริขารอันเป็นเครื่องจำเป็นต้องใช้แก่บรรดาสงฆ์และพราหมณ์ทั้งปวง เป็นต้น

๗. นิคฺคปกฺขีสุ [ในเนื้อและนกทั้งหลาย] — คือ พระราชทานอภัยทานแก่นกและเนื้อทั้งปวง ทรงห้ามมิให้ผู้ใดทำทารุณกรรมฆ่าสัตว์เหล่านั้น

๘. อธมฺมการปฏิกฺเขโป [ห้ามการไม่เป็นธรรม] — คือ มีพระทัยโน้มน้อมในทางกุศล ทรงชวนชวายให้ข้าแผ่นดินยึดมั่นในเบญจศีลทั่วกัน

๙. อธนานํ ธนุปทานํ [การให้ทรัพย์แก่ผู้ไร้ทรัพย์ทั้งหลาย] — คือผู้ใดยากจนก็พระราชทานทรัพย์สินเงินทองให้เป็นทาน โดยปราศจากการหวงแหนเสียดาย

๑๐. สมณพราหฺมเณ อุปสงฺกมิตวา ปณฺหปุจฺฉนํ [การเข้าไปหาสมณพราหมณ์แล้วถามปัญหา] — คือ เสด็จไปศึกษาและไต่ถามปัญหาบาปบุญคุณโทษต่าง ๆ กับสมณพราหมณ์ผู้ทรงความรู้

๑๑. อธมฺม ราคสฺนปหานำ [ละความกำหนัดในอธรรม คือด่วงประเจณี]—คือ ทรงละเลี่ยซึ่งการกระทำอันเป็นราคีและความกำหนัดยินดีอันชั่วต่าง ๆ

๑๒. วิสมโลภสฺสปหานำ [การละความโลภอันไม่สม่ำเสมอเลี่ย]—คือ ไม่ทรงมีความโลภปรารถนาในสิ่งอันเป็นสมบัติของผู้อื่น หรือใช้อำนาจโดยพละกำลัง

คำอธิบายศัพท์และข้อความสำคัญ

[๓๙๑] ๑. ยรรยง = กล้าหาญ, งาม
๒. ธาษตรี = จากคำว่า ธาตรี แปลว่า แผ่นดิน, โลก
๓. บุญบพิตรแผ่พ้น แผ่นหล้าเลอสรวง = บุญญาธิการของพระองค์ [สมเด็จพระนเรศวร] แผ่ไปทั่วแผ่นดินโลกมนุษย์ถึงเมืองฟ้า

[๓๙๒] ๑. พระคลวง = พระที่นั่ง, เรือน
๒. เคลือบมาศ = ทาด้วยทอง
๓. มนเทียรทิพย์ = เรือนสวรรค์
๔. สรรเพชญปราสาท = พระที่นั่งในกรุงศรีอยุธยา กล่าวกันว่าเป็นที่ประทับในฤดูร้อน
๕. เสถียร = ตั้งมั่น
๖. คิมหันต์ = ฤดูร้อน
๗. คิมหันต์แห่งจำเนียร นิตย์-ท่าน สถิตฤๅ = เป็นที่ประทับตลอดระยะกาลฤดูร้อนอยู่เป็นนิตย์
๘. รั่วรุ้งเรืองไถง = เป็นแสงรุ้งร่วงพราวส่างเมื่อถูกแสงอาทิตย์

[๓๙๓] ๑. อำไพรุ = งาม
๒. คฤหาสน์ห้องเหมันต์ = เรือนที่พักในฤดูหนาว
๓. จันทร์จิ่มฟ้า = จันทร์ใกล้ท้องฟ้าคือพระจันทร์แรกขึ้น
๔. มังคลาภิเษก = ชื่อพระที่นั่งที่ประทับในฤดูหนาว

๕. เรือนราช = พระที่นั่งของพระองค์ [หมายถึงพระที่นั่งมังคลาภิเษกนั้น]

[๓๔๔] ๑. บรรยงก์ = แท่น, เตียง ในที่นี้หมายถึงพระที่นั่ง

๒. สุริยามรินทร์ = ชื่อพระที่นั่งที่ประทับในฤดูฝน

๓. ฤดูพรรษา = ฤดูฝน

๔. เสพ = อยู่

๕. อาภา = แสงสว่าง

๖. เหตุสร้างปางหลัง = ด้วยเหตุที่ได้สร้าง [บุญ] ไว้แต่ปางก่อน

[๓๔๕] ๑. คลังกาญจน์คลังแก้ว = คลังแก้วคลังทอง

๒. เผือดร้อน = ร้างความทุกข์

๓. มูนมอง = มากมาย

๔. เมืองมั่ง = เมืองมั่งคั่ง

๕. ขุ่นข้อน = ขุ่นเคืองปั่นป่วนใจ คำว่าข้อน ในที่นี้ว่าปั่นป่วน มักใช้ว่าข่อน

๖. เนาเกษม = อยู่ด้วยความสุขสบาย

[๓๔๖] ๑. เปรมปฏิบัติ = พอใจทำ

๒. ทศธรรม์ = คือทศพิธราชธรรม คือ ข้อธรรมของพระราชา ๑๐ อย่าง [ดูในเรื่องตอนที่ ๗]

๓. ทานวัตร = การทำทาน

๔. พัสดุ = สิ่งของ

๕. มั่วหมู่ = ประชาชน

๖. พนิพก = คือ วนิพพก—คนขอทาน ในที่นี้ต้องการสัมผัสกับธรรม์ และสรรพ์ จึงใช้พนิพก

๗. แคลน = ขัดสน, ยากจน

๘. วันละวัน = ทุก ๆ วัน

๙. หกห้าง = หกแห่ง หมายถึงทรงตั้งโรงทานไว้ ๖ แห่ง อย่างที่เรียกว่า ฉทานศาลา

[๓๔๗] ๑. เบญจางคศีล = คือศีลองค์ ๕ ที่เรียกว่า เบญจศีล

๒. เนืองนิวัทธ์ = เนืองนิตย์ คำนิวัทธ์ หรือนิพัทธ์ แปลว่า เสมอเนือง ๆ

๓. บำเทิงหฤทัยทางบุญ = รื่นเริงใจในทางบุญ

๔. สัค [ม.] สวรรค์ [ส.] = เมืองฟ้า

๕. มัคโมกข์ = ทางรอดพ้น คือ นิพพาน คำว่า มัคค—ทาง, โมกข์—การรอดพ้น [จากกิเลส] หมายถึงนิพพานด้วย

๖. เร้นรอดร้อสงสาร = หลีกหนีออกให้พ้นสงสาร คือการเวียนตายเวียนเกิด

[๓๙๘] ๑. สมภาร = จากคำสัมภาร, การเกื้อหนุนเผื่อแผ่

๒. การกธรรม = ผู้กระทำความดี, ผู้ประพฤติปฏิบัติธรรม

๓. ชินศาสนุปถัมภก = ผู้ค้ำจุนศาสนาของผู้ชนะ [พระพุทธเจ้า] หมายความว่าทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภก

๔. จตุราปัจเยศ = คือจตุปัจจัย, เครื่องอาศัยเลี้ยงชีพ ๔ อย่างของสงฆ์ คือ จีวร, บิณฑบาต [ของคักบาตร, อาหาร.] เสนาสนะ [ที่นอนที่นั่ง] คิลานเภสัช [ยาบำรุงสำหรับคนไข้] ใช้ทั่วไป หมายถึงเครื่องนุ่งห่ม, อาหาร, ที่อยู่, ยา

๕. อวยแด่ชุมชี = ถวายแก่หมู่สงฆ์

[๓๙๙] ๑. อุชุภาพ = ความซื่อตรง

๒. ไตรพิธทวาร = สามทาง หมายถึง ทางกาย, วาจา, ใจ

๓. ภาษิต = คำกล่าว

๔. กายกมลภาษิต ซื่อซ้อง = ซื่อตรง พร้อมทั้งกาย, วาจา, ใจ

๕. สิ่งคดปลดเปลื้องข้อง แต่ครั้งฤามี = สิ่งใดไม่สุจริตก็ทรงละเลี่ยงไม่ให้เกิดมีขึ้นแม้แต่ลักครั้ง

[๔๐๐] ๑. มาโนช = เกิดแต่ใจ

๒. ปราณีมาโนช = ความเอ็นดูอันเกิดแต่ใจ

๓. มฤทู = อ่อน, อ่อนโยน, สุภาพ

๔. นิกรชน = หมู่ชน
๕. ชูชุ่มเผ้า = บำรุงให้เย็นผม คือให้เบิกบานชุ่มชื่น
[๔๐๑] ๑. สังวร = ถือ, สำรวม
๒. อุโบสถ = วันพระ, การรับศีล ๘ ของคฤหัสถ์
๓. สังวรอุโบสถสร้าง = สำรวมในศีล ๘
๔. ประดิทิน = เฉพาะวัน, สำหรับวัน [อุโบสถ]
๕. มาสประมาณวารถวิล สี่ถ้วน = กำหนดถือเดือนละ ๔ ครั้ง คือถือทุก ๆ วันพระ
๖. อัษฎางคิก = มีองค์ ๘
๗. วิริยินทรีย์ = อินทรีย์ คือ ความเพียร หมายเพียงว่ามีความเพียร
๘. อัษฎางคิกวิริยินทรีย์ = มีความเพียรรักษาศีลองค์ ๘
๙. สงัดกาม = ละเว้นกาม
๑๐. อิสริยสุข = ความสุขยิ่งใหญ่ หมายถึงโลกียสุข
[๔๐๒] ๑. เจริญมิตรภาพ = แผ่ความเป็นมิตร คือแผ่เมตตาจิต
๒. เพียงพรหมาน = ดังพระพรหม ตามที่เรียกว่าเจริญพรหมวิหาร ๔ คือเมตตา [ความปรารถนาให้ผู้อื่นได้สุข], กรุณา [ความปรารถนาให้เขาพ้นทุกข์], มุทิตา [ความยินดีในความสุขของผู้อื่น], อุเบกขา [ความมีใจเป็นกลาง]
๓. ทิศทศจรดทุกสถาน = [แผ่] ไปทั่วสิบทิศ
๔. ชัคสัตว์ = สัตว์อาศัยแผ่นดิน คือสัตว์โลก
๕. จันทรกานต์ = ชื่อแก้ววิเศษอย่างหนึ่ง กล่าวว่า มีแสงเย็นดังแสงจันทร์คู่กับสุริยกานต์ ซึ่งมีแสงร้อนเป็นเปลวไฟ
[๔๐๓] ๑. เยือกเหล้าแหล่งไพท = เยือกเย็นแผ่นดิน
๒. ในเขตข้า = ข้าในเขต, คือข้าแผ่นดิน
[๔๐๔] ๑. ถาวรอธิวาสน์ = มั่นในความอดกลั้น, คำอธิวาสน์ แปลว่าความอดกลั้น

๒. ค้าขันติธรรม = แสดงขันติธรรม คือความอดทนต่ออารมณ์อันเป็นเหตุให้เสียประโยชน์เช่น อดทนต่อความเย็นหรือร้อน, การด่าว่า, ทุกขเวทนา เป็นต้น

๓. ตัณหา = ตัณหา, ความดิ้นรน, ความอยากได้

๔. วิโรธ, พิโรธ = โกรธ, เคือง

๕. ราคี = ความกำหนัด

๖. ขุ่นข้อน = ความเคืองแค้น

๗. พุทธบารมี = การบำเพ็ญบารมี เช่น พระพุทธเจ้า

๘. วิมุตติสุข = สุขคือความหลุดพ้นจากกิเลส

๙. สิ่งร้ายฤๅพาน = เหตุร้ายมิได้มาพ้องพาน

[๔๐๕] ๑. พระญาณ = พระปรีชาหยั่งรู้กิจอันควรทำ

๒. โบราณรีต = โบราณประเพณี คำ ริต ตัดจากจารีต

๓. นิติราชศาสตร์สาร = ตำราหลวงว่าด้วยแบบแผน คือแบบแผนการปกครองบ้านเมือง

๔. แผกฉบับ = ผิดแผกจากแบบแผน

๕. โดยชอบกอบกิจไท้ ธเรศ-ตั้งแต่ปาง = ทรงกระทำกิจอันชอบธรรม ตามที่กษัตริย์แต่ปางก่อนได้ทรงบัญญัติไว้

[๔๐๖] ๑. ไป่วางขัตติยวัตร = ไม่ละเว้นข้อปฏิบัติของกษัตริย์

๒. จัตุราบรรษัท = บริษัทสี่ ถ้าเป็นพุทธบริษัทหมายถึง ภิกษุ, ภิกษุณี, อุบาสก, อุบาสิกา, ถ้าเป็นราชบริษัทหรือประชุมชนทั่วไป หมายถึง กษัตริย์, พราหมณ์, คหบดี, สมณะ ในที่นี้หมายถึงราชบริษัท

๓. สังคหพัสดุ = ธรรม ๔ ข้อ ที่เรียกว่า สังคหวัตถุ ซึ่งเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจคน คือ ๑. ทาน—การให้ ๒. เปยยวัชชะ—เจรจาถ้อยคำอ่อนหวาน มีประโยชน์ ๓. อัตถจริยา—การ

ประพฤติให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น ๔. สมานตตา—ความประพฤติตนสม่ำเสมอไม่ทนงตนและรักษาความสามัคคีกัน

[๔๐๗] ๑. กล้า = ต้นข้าวที่สำหรับเพาะดำในนา
๒. ประสาท = ยินดีให้
๓. เสมอใจ = ร่วมใจ
๔. ส่วนสิบหยิบยกล้วน หนึ่ง ไว้ในฉาง = ในสิบส่วนชักไว้ในฉางหลวงเสียหนึ่งส่วน

[๔๐๘] ๑. เสนางค์เนืองเนกหน้า ในสนม = เสนาข้าราชการเป็น จำนวน มากทั้ง ฝ่ายหน้าและสนมฝ่ายใน ฝ่ายหน้าหมายถึงผู้ชาย, ฝ่ายในหมายถึงผู้หญิง
๒. ธนสาร = ทรัพย์ที่เป็นแก่นสาร
๓. หกมาสอาจอวยครั้ง ขวบสิ้น คราสอง = หกเดือนให้ครั้งหนึ่ง สิ้นปีให้เป็นครั้งที่สอง [ปีหนึ่งให้เบี้ยหวัดสองครั้ง คือกลางปีและปลายปี]

[๔๐๙] ๑. ใดปองพาณิชย์สร้าง สินสูนย์ = ผู้ใดต้องการทำการค้าขายแต่ขาดทรัพย์
๒. เสนอลักษณ์ = ยื่นหนังสือ คือถวายฎีกา
๓. เพื่อเอาธุระ = เพื่อให้ทรงเอาธุระ คือให้ช่วยเหลือ
๔. ไตรพรรษ เพิ่มทวีคูณ = ถึงสามปีต้องเพิ่มเงิน [ส่งคืน] เป็นสองเท่า

[๔๑๐] ๑. เอมโอชอมฤต = หวานดังน้ำทิพย์
๒. อันโองการ = ทรงกล่าววาจา
๓. คณะบริพาร = หมู่ข้าราชบริพาร
๔. บ่หมิ่นประมาณฐานพฤฒิภาพ = ไม่ทรงดูหมิ่นแต่กำหนดตามความสูงอายุของเขา คือ ทรงเห็นว่าอายุของผู้ใดควรเรียกสถานใด เช่น เรียกว่า ปู่, ลุง, น้า เป็นต้น
๕. บัณฑูร = ในที่นี้ว่าเรียก
๖. พฤฒิภาพ = ความเจริญอายุ

[๔๑๑] ๑. ไพบูลย์ = ความเต็มเปี่ยม

๒. ธราดล = พื้นแผ่นดิน

๓. โจรจีด = โจรผู้ร้ายเบาบาง

๔. ทวารเย่าเปล่าลิ่มป้อง = ประตูเรือนไม่ต้องมีลิ่มกลอน

[๔๑๒] ๑. กรรมบถเบื้อง ทศางค์ = [ทรงถือ] กุศลกรรมบถมีองค์ ๑๐ คือ ธรรมชาติทางแห่งความดีมี ๑๐ ข้อ คือ

[๑.] กายกรรม กระทำด้วยกาย ๓ คือ

ก. ปาณาติปาตา เวรมณี เว้นทำสัตว์ที่มีชีวิตให้ตกล่วงไป

ข. อทินนาทานา เวรมณี เว้นถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้

ค. กาเมสุ มิจฉา จารา เวรมณี เว้นประพฤติผิดในกามทั้งหลาย

[๒.] วจีกรรม กระทำด้วยวาจา ๔ คือ

ก. มุสาวาทา เวรมณี เว้นพูดเท็จ

ข. ปิสุณาย วาจาย เวรมณี เว้นพูดส่อเสียด

ค. ผรุสาย วาจาย เวรมณี เว้นพูดหยาบ

ง. สัมผัปปลาปา เวรมณี เว้นจากการพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล

[๓.] มโนกรรม กระทำด้วยใจ ๓ คือ

ก. อนภิชฌา ไม่โลภอยากได้ของเขา

ข. อพยาบาท ไม่ปองร้ายอาฆาตเขา

ค. สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบด้วยตามทำนองคลองธรรม

๒. จักรพรรดิวัตรวิริยางค์ = ทรงมีความเพียรประพฤติจักรพรรดิวัตร [ดูอธิบายเนื้อเรื่องตอนที่ ๗]

๓. ยุกดีเยี่ยง = อย่างถูกต้อง

๔. ทวาทศ พจนพากย์ = ๑๒ ข้อ [หมายถึงจักรพรรดิวัตร]

[๔๑๓] ๑. ชุมชนบริรักษ์ ฯลฯ ใฝ่เผ้า = หมู่ชนที่ระวังรักษาพระองค์ และเสนาข้าเฝ้าทั้งหญิงชาย คือ บรรดาข้าราชบริพาร และทหารทั้งปวง

๒. บำราศ = ปราศจาก

[๔๑๔] ๑. บรรโลม = ประโลม, ปลอบ, เอาใจ

๒. ในขัตติยทุกขุน = ในพระราชาทุกพระองค์
๓. อำนวยรัตนวิบุล = พระราชทานแก้ว [ของมีค่า] อย่างพร้อมมูล
๔. นาเนก = นานาเอนก, ต่าง ๆ เป็นอันมาก
๕. มีอาทิราชหัย = เป็นต้นว่าม้าหลวง
๖. เห็จเพียงลมผัน = อันวิ่งเร็วดุจลมพัด
[๔๑๕] ๑. นราธิป ผู้เผ่าพงศ์ = พระราชวงศ์ผู้เป็นเชื้อสายพระราชา
๒. โดยเสด็จดำเนินคง คู่ไท้ = ผู้โดยเสด็จมาในราชตระกูลเป็นคู่กันนั้น
๓. มงคลยั่วยาน = ยานพาหนะอันเป็นมงคล
๔. พ่าห์ = พาหนะ
๕. ห่อนเว้นเป็นเฉลิม = พระราชทานเพิ่มเติมให้เนืองๆเป็นการสมเกียรติ
[๔๑๖] ๑. เผดิม = เริ่มแรก
๒. ชีพ่อพร้อม พราหมณ์ผอง = ชีพ่อพราหมณ์ทั้งปวง
๓. พัสตร์ [ส], วัตถ [บ] = ผ้า
๔. โภชน์ = ข้าว, ของกิน
๕. โหติกูณฑ์ = ภาชนะเครื่องบูชาไฟ [ตามลัทธิพราหมณ์] คำ โหติ แผลงจาก หุต หรือ หุติ—การบูชาไฟ กูณฑ์, กุณฑ์—ภาชนะมีรูปเป็นหม้อ
๖. นายกเย่าปูน = ทรงปูน คือ พระราชทานให้แก่นายเรือน [พ่อบ้าน, คหบดี,]
๗. สำรด = ลายขอบเลื่อครุย, ผ้าปักลายอย่างขอบเลื่อครุย, ใช้ลาดเอง
[๔๑๗] ๑. เจือแจงแจก = แจกจ่าย เจือจานให้
๒. ในนอกนิคมคาม = ทั้งในและนอกกรุง
๓. ภิยโย = ยิ่งขึ้นไป ใช้ว่าภิญโญก็มี
๔. เย็นเฉกพรหมฉัตรชั้น เชิดพ้าฟูฉาย = ร่มเย็น ดังฉัตรของพระพรหมเป็นชั้น ๆ อันนั้นเชิดอยู่บนฟ้ามีเงาร่มแผ่ไป
[๔๑๘] ๑. ทวยหลายลอยบาปร้าง = พวกทั้งหลายบาปให้สิ้นไปทั้งหลาย หมายถึง

พวกพราหมณ์ซึ่งมีการทำพิธีลอยบาปกล่าวคือ ผู้ลอยบาปต้องเดินประทักษิณ[เวียนขวา]รอบเมืองพาราณสี และเข้าบูชาตามเทวสถานต่างๆ ในระยะทางยาว ๑๘๐๐ เส้น เป็นเวลาราว ๒ วัน แล้วลงไปยังท่าน้ำอันศักดิ์สิทธิ์ แห่งใดแห่งหนึ่งที่ลงริมน้ำลอยสอนให้สวดมนต์ครั้นแล้วจึงลงในแม่น้ำคงคา กินน้ำดำหัวล้างบาปให้ลอยไปกับน้ำ แล้วจึงขึ้นไปรับพรต่อพราหมณ์เป็นเสร็จพิธี [จากคำอธิบายเรื่องลอยบาปของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ]

๒. รำงับราค = พวกที่ระงับความกำหนัดยินดี [หมายถึงพระสงฆ์]

๓. บริสุทธิ์ศีลสี่ = ศีลเพื่อความบริสุทธิ์ ๔ ที่เรียกว่า จตุปาริสุทธิศีล คือ :—

๑. ปาฏิโมกขสังวร สำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นข้อที่พระพุทธเจ้าห้ามทำ ความข้อที่พระองค์อนุญาต

๒. อินทรียสังวร สำรวมอินทรีย์หก คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ยินดียินร้ายในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องด้วยกาย รู้สึกด้วยใจ

๓. อาชีวปาริสุทธิ เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ไม่หลอกลวงเขาเลี้ยงชีพ

๔. ปัจจัยปัจเวกขณะ พิจารณาเสียก่อนจึงบริโภค ปัจจัยสี่คือจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ เภสัช ไม่บริโภคด้วยตัณหา

[๕๑๕] ๑. อภัยทาน = ให้ทานคือความพ้นอันตราย

๒. มวลมฤคปักษีพรรค์ = หมู่เนื้อและนก

๓. แผ่ก้าง = คือแผ่ลงหรือแผ่กั้น

๔. อย่าเริ่มอย่าริรัน = ไม่ให้รังแกเบียดเบียน

๕. ห้ามบ่ให้ใครมล้าง ล่วงพ้น ชนม์กษัย = ห้ามไม่ให้ใครทำลายชีวิตให้ตาย

[๔๒๐] ๑. ทาสภู = ข้าแผ่นดิน

๒. ขู = เลื่อนจาก โข—มาก

๓. เบญจาพิธไพรู โรยเริด ลงฤา = ทรงสอนให้ละเบญจพิธเวร คือ บาป ๕ อย่าง หมายความว่าถือศีล ๕

[๔๒๑] ๑. ชนใดใจขุ่นข้น ธนแคลน = ผู้ใดเดือดร้อนด้วยไร้ทรัพย์

๒. อาวรณ์ห่อนหวงแหน หายิ่ง ยากแฮ = ที่จะทรงเสียดายและหวงแหนนั้นหายาก

๓. ทวยธเรศ = หมู่ข้าแผ่นดิน, ชาวเมือง

๔. เสื่อมร้อนรอนเข็ญ = พ้นความเดือดร้อนสิ้นความลำบาก

[๔๒๒] ๑. ปวงเป็นบาพรต = บรรดาที่เป็นครูผู้ประพฤติพรต คือ สมณ-พราหมณ์ทั้งหลาย บา—ครู, พรต—การปฏิบัติตามลัทธิศาสนา

๒. พรหมจรรย์ = การบวชซึ่งละเว้นเมถุน

๓. มานะมละสบสรรพ์ สิ่งเก้า = ละทิ้งมานะคือความถือตัวทั้ง ๙ ข้อ ได้แก่การถือตนในทางที่ผิดต่าง ๆ เช่นคนเลวกว่าเขาก็ถือว่าเสมอกว่า เป็นต้น

๔. ขาดข้อกังขา = สิ้นข้อสงสัย

[๔๒๓] ๑. ภูวนายก = พระเจ้าแผ่นดิน

๒. ขจัดจากอธรรมราคี = ทรงกำจัดเสียซึ่งความกำหนัดอันเป็นทางชั่ว หมายความว่าทรงละการประพฤติผิดในกาม

๓. ราคฤดี, ราครติ = ความกำหนัด

๔. อคมนิยฐาน = ที่อันไม่ควรไป [เช่นสำนักหญิงแพศยาเป็นต้น]

๕. ห่างขวน = ไม่แสวงหา

[๔๒๔] ๑. ไป่ดลมหิจฉภาพ = ไม่ดุแก่ความอยากได้ คือความโลภ

๒. สารทรัพย์ = ทรัพย์ที่เป็นแก่นสาร

๓. แห่งบ่ให้เหตุพาล โอบอ้าง = ไม่พาดหาอุบายพาดเอาทางอ้อม

๔. พลการ = การทำด้วยกำลัง, การข่มเหง

๕. วิสมโลภ = ความโลภไม่สม่ำเสมอ คือที่เรียกว่า อภิชฌาวิสมโลภ ความโลภตุ่ม ๆ ตอน ๆ ด้วยอำนาจความเพ่งเล็ง คืออยากได้ไปทุกสิ่งไม่เลือกว่าทางใด และด้วยอาการอย่างไร

[๔๒๕] ๑. พิธีทวาทศพร้อง ฯลฯ ชื่อชี้ = แบบแผน ๑๒ ข้อ ดังอธิบายมานี้เรียกว่า จักรพรรดิวัตร

๒. กฤษฎาธิการ = การกระทำอันยิ่งใหญ่

๓. ขัตติเยศกี้ = กษัตริย์แต่ก่อน

[๔๒๖] ๑. สมมุติเทพ = เทวาโดยสมมุติ

๒. หวังอยู่คู่ธเรศไว้ ฟากฟ้า ดินเฉลิม = หวังจะให้ [คำสรรเสริญพระเกียรติ] นี้คงอยู่เป็นการเฉลิมพระเกียรติคู่ฟ้าและดิน

[๔๒๗] ๑. รจเรข = การเขียน

๒. เสมอทิพยมาลย์ผกา เก็บร้อย = เมื่อเก็บดอกไม้มาร้อยกรองเป็นมาลาทิพย์

๓. ฉลองบทรัช = ฉลองพระคุณละอองธุลีพระบาท

๔. ฉงาย = สงสัย, ไม่แน่ใจ

[๔๒๘] ๑. บรรยายกลกาพย์แสร้ง ฯลฯ รู้เรื่อง = ที่ได้บรรยายคำประพันธ์โดยเรียกชื่อว่า [ตะเลงพ่าย] ก็เพื่อให้สมกับลักษณะเรื่องราวที่ได้ยินได้ฟังมา

๒. ตะเลงพ่ายเพื่อตะเลงปราชัยศ พระเอย = ที่เรียกว่าตะเลงพ่ายก็เพราะเป็นเรื่องที่พวกมอญพ่ายแพ้พระองค์ [สมเด็จพระนเรศวร]

๓. เสนอทฤธ์ ฯลฯ กลางสมร = เสนอเรื่องที่พระราชาทั้งสองทรงชนช้างสู้กันกลางสมรภูมิ

[๔๒๙] ๑. อวยพรคณะปราชญ์พร้อมพิจารณ์ = ขออวยพรให้ปราชญ์ทั้งหลายพร้อมกันช่วยวิจารณ์

๒. ใดวิรุธบรรหารเหตุด้วย = สิ่งใดผิดจงชี้แจงให้ทราบด้วย คำ วิรุธ, พิรุธ—ผิด, วิปริต

๓. จงเฉลิมแหล่งพสุธา = จงประดับแผ่นดินอยู่
๔. หึง = ข้านาน
๕. มลายโลกอย่ามลายม้วย อรรถอันอัญขยม = แม้โลกจะทำลายไป ขอถ้อยคำของข้าพเจ้าจงอย่าทำลายสิ้นไปด้วย คำว่า อัญขยม เป็นภาษาเขมรแปลว่า ข้า, ข้าพเจ้า

[๔๓๐] ๑. โคลงบทนี้แต่งทำเป็นกระทู้ มีพระนามท่านผู้แต่งเป็นกระทู้เรียงตามลำดับบาทว่ากรมหมื่นนุชิตชิโนรส ศรีสุคต ขัตติยวงศ์
๒. เชื้อกวีวร = เชื้อสายกวีประเสริฐ
๓. มหิศร = ผู้เป็นใหญ่ยิ่ง
๔. เสกให้ = ทำให้, แต่งตั้งให้
๕. ผจงโอษฐ์ = บรรจงกล่าวไว้, ตั้งใจกล่าว

[๔๓๑] ๑. พระหลานตู ต่อบ้าง = พระหลานของเราช่วยต่อเติมบ้าง
๒. กบิษฐาขัตติยกุมาร = คือพระองค์เจ้ากบิษฐาขัตติยกุมาร [พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์]
๓. หน่อบพิตรเจ้าช้าง เผือก ผู้สามทรง = พระราชโอรสพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลที่สาม ทรงแต่ง

[๔๓๒] ๑. บรรจงเสาวเลขหลายคุงขวบฤๅ = ตั้งใจแต่งตลอดมาเป็นเวลานานแล้ว คำเสาวเลขแปลว่าการเขียนหนังสือดีในที่นี้ว่าการแต่ง
๒. ปางปิ่นธเรศอำรุงโลกเลี้ยง = เมื่อพระเจ้าแผ่นดิน [หมายถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓] ผู้ทรงบำรุงเลี้ยงโลก
๓. ทำนุกเชตุพนผดุงเผดิมติก = ทรงบำรุงปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนทรงเริ่มสร้างต่อขึ้น [คือแปลงกุฎีเป็นติก]

[๔๓๓] ๑. อำเภอพิริยภาพพ้อง ปรีชาเชี่ยวแฮ = ด้วยอำนาจความเพียรและความรอบรู้สามารถ
๒. สุขุมปัญญา = ปัญญาอันเฉียบแหลม
๓. คามภีร์พากย์สุภาษิต = คำสุภาษิตอันลึกซึ้ง คามภีร์ ก็คือคัมภีร์ แปลว่าลึกซึ้ง เช่น คัมภีรภาพ—ความลึกซึ้ง

ตำราต่างๆที่มีข้อความลึกซึ้งก็มักเรียกว่าคัมภีร์

๔. สบสิ่งสรรพศัพท์ รวบร้วม รวมเฉลย = ศัพท์ที่น่ารู้ทั้งหมดก็นำรวบรวมกล่าวไว้ รวบร้วม คือรวบรวมนั่นเอง แต่ในที่นี้ต้องการโท ทั้งละเลย

[๔๓๔] ๑. มละเลย = เอาธุระ [เรื่องนี้] แต่อย่างเดียว

๒. เอาธุรเดียว = สำเร็จ, แล้วเสร็จ

๓. สัมฤทธิ์ = ความหวัง, ความประสงค์

๔. มโนรถ = ไม่ทอดทิ้ง คือไม่ทิ้งค้างไว้

๕. บ่ร้าง = คือ ปัจจัย

๖. ปัจเยส = เพิ่มพูนให้ได้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า คำศรา-พก [ส.] คือสาวก [ม.]

๗. พูนศราพกพระ = ฝ่ายขวา

๘. หนปักษ์ทักษิณ = จอมเทวดาอันบริสุทธิ์ หมายถึงพระพุทธเจ้า

[๔๓๕] ๑. ปิ่นวิสุทธิเทพ = ผู้มีกำลัง ๑๐ เป็นพระนามพระพุทธเจ้า กำลัง ๑๐ นี้คือที่เรียกวันว่าทศพลญาณ ได้แก่ปัญญาเครื่องความรู้เป็นไปของสัตว์ทั้งปวง, รู้เหตุและผลของสิ่งต่าง ๆ เป็นต้น

๒. ทศพล = ซึ่งจะอุบัติมาถึงในภายหน้า

๓. อันอุบัติอนาคตผล = ญาณอันยิ่งด้วยปัญญา

๔. ปัญญาธิกญาณ = เห็น

๕. ยล = หมายถึง อริยสัจจ์ ๔ หรือที่เรียกว่า จตุรา-ริยสัจจ์ เป็นข้อธรรมสำคัญหมวดหนึ่งในพระพุทธศาสนามี ๔ ข้อ คือ ๑. ทุกข์ ๒. ทุกข สมุทัย—ที่เกิดแห่งทุกข์ ๓. ทุกขนิโรธ—ความดับทุกข์ ๔. มรรค—ทางแห่งความดับทุกข์

๖. สี่สัจ = อารมณ์ที่ทำให้เศร้าหมอง

๗. เกลส [ม.] กิเลส [ส.]

๘. ลามก = ชั่ว, เลวทราม

๙. เพ็ญแข = พระจันทร์เต็มดวง

[๔๓๖] ๑. แปลมุขเมือ = หันหน้าไป

๒. ห้องนฤพาน = พระนิพพาน, ความดับกิเลสและกองทุกข์

๓. จัตุเภทกันดาร = ทางดำบาก ๔ คือ เกิด, แก่, เจ็บ, ตาย [ชาติ, ชรา, พยาธิ, มรณะ]

๔. เบญจาพิธมวลมาร = มารทั้งปวง ๕ เหล่า ในทางพุทธศาสนาว่ามี๕ อย่าง เรียกว่า เบญจพิธมาร คือ ขันธมาร [ขันธ์ ๕ ได้แก่รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ], กิเลสมาร [เครื่องทำใจให้เศร้าหมอง], อภิสังขารมาร [กรรมที่ปรุงแต่ง], มัจจุมาร เช่นพระยาวสวัตดีมารที่มาผจญพระพุทธเจ้า

๕. มลายล่ง = ทำตายโต่ง

๖. วิมุตติลาภ = ลาภคือความหลุดพ้นจากกิเลส

[๔๓๗] ๑. ผิววงว่ายวัฏเว้ง วาริ โอฆฤา = ถ้ายัง ต้องเวียน ว่าย อยู่ใน ห้วง แห่ง วัฏสงสาร แล้วไซร้ คือ ถ้ายังต้องเวียนตายเวียนเกิดอยู่ในโลก คำวัฏ แปลว่า การหมุนเวียน, การเวียนว่ายตายเกิด, วาริโอฆ—ห้วงน้ำ ท่านเปรียบความว่าโลกเป็นห้วงน้ำอันใหญ่ แต่ไม่เห็นฝั่ง ที่ยังไม่ถึงพระนิพพานก็เท่ากับต้องเวียนอยู่ในห้วงน้ำนั้น

๒. โลกุตรโมลี = ยอดธรรมอันอยู่เหนือโลก, พระนิพพาน

๓. จงเจนจิตกวี = ขอให้เชี่ยวชาญในเชิงกวี

๔. เฉลียว = รู้เร็ว, ฉลาด

๕. ตราบล่วงบ่วงภพพ้น = จนกว่าจะล่วงพ้นบ่วงแห่งโลกไป

๖. เผ็ดจเสี้ยนเบียนสมร = ตัดขาดจากข้าศึกที่เบียดเบียนใจ

[๔๓๘] ๑. เกลาพากย์ = แต่งถ้อยคำ

๒. ตัววาย = ให้, ถวาย

๓. เมธา = นักปราชญ์, ผู้ฉลาด

[๔๓๕] ๑. วิตถาร [ม.] พิศดาร [ส.] = ละเอียด, กว้างขวาง

๒. ประลาตต้อนแตกสยาม = ต้อนกันแตกหนีไทยไป

บทอาขยานลิลิตตะเลงพ่าย

๓๐๑. นฤบาลบพิตรเผ้า
ผายสีหนาทกถา
ไพเราะราชสุภา—
เสนอบ่มีข้อข้อง

๓๐๒. อ้าไทภูธเรศหล้า
เผยพระยศยินเยง
สิบทิศทั่วลือละเวง
ไป่เริ่มรอฤทธิ์แผ้ว

๓๐๓. พระพี่พระผู้ผ่าน
ไป่ชอบเชษฐ์ยืนหยุด
เชิญราชร่วมคชยุทธ์
สิบกว่าสองเราไสร้

๓๐๔. หัสดีรณเรศอ้าง
นับอนาคตกาล
ขัตติยายุทธ์บรรหาร
คงแต่เผื่อพี่น้อง

๓๐๕. ไว้เป็นมหรสพซ้อง
สำหรับราชสำราญ
บำเทิงหฤทัยบาน
เสนอเนตรมนุษย์ตั้ง

ภูวนา ยกแฮ
ท่านพร้อง
ษิตสื่อ สารนา
ขุ่นแค้นคำไข
แหล่งตะเลง โลกฤๅ
ย่านแกล้ว
หวั่นเดช ท่านนา
เผื่อดกล้าแกลนหนี
ภพอุต ดมเอย
ร่มไม้
เผยอเกียรติ ไว้แฮ
สุดสิ้นฤามี
อวสาน นี่นา
ห่อนพ้อง
คชคู่ กันแฮ
ตราบฟ้าดินกษัย
สุขศานต์
เริ่มรั้ง
ประดิยุทธ์ นั้นนา
แต่หล้าเลอสรวง

๓๐๖. ปวงไท้เทเวศทั้ง พรหมาน
เชิญประชุมในสถาน ท่ัน
ชมชื่นคชรำบาญ ตูต่อ กันแฮ
ใครเชี่ยวใครชาญชั้ ชเยศอ้างอวยเฉลิม
๓๐๗. หวังเริ่มคุณเกียรติก้อง กลางรงค์
ยืนพระยศอยู่คง คู่หล้า
สงครามกษัตริย์ทรง ภพแผ่น สองฤๅ
สองราชรอนฤทธิ์ร้า เรืองรู้สรเสริญ
๓๐๘. ดำเนินพจนพากย์พร้อง พรรณนา
องค์อัครอุปราชา ท่านแจ้ง
กอบเกิดขัตติยมา นะนึก หาญเฮย
ขับคชเข้ายุทธ์แย้ง ด่วนด้วยโดยถวิล
๓๐๙. หัสดินปิ่นธเรศไท้ โททรง
คือสมิทธิมาตงค์ หนึ่งอ้าง
หนึ่งคือคิริเมขล์มง คลอาสน์ มารเอย
เศียรส่ายหงายงาคว้าง ไขว่แคว้งแทงโถม
๓๑๐. สองโจมสองจู่จ้วง บำรุ
สองขัตติยสองขอชู เชิดด้ำ
กระลึงกระลอกดู ไววอง นักนา
ควาญขับคชแข่งค้ำ เข่นเขี้ยวในสนาม
๓๑๑. งามสองสุริยราชล้ำ เลอพิศ นาพ่อ
พ่างพัชรินทรไพจิตร ศึกสร้าง
ฤๅรามเริ่มรณฤทธิ์ รบราพณ์ แลฤๅ
ทุกเทศทุกทิศอ้าง อื้นไท้ไป่เทียม
๓๑๒. ขุนเสียมสามรรถต้าน ขุนตะเลง
ขุนต่อขุนไป่เยง หย่อนห้าว
ยอหัตถ์เทิดลบองเลบง อังกุส ไกวแฮ
งามเร่งงามโทท้าว ท่านสู้ศึกสาร

๓๑๓. คชยานขัตติเยศเบื้อง ออกถวัลย์
โถมปะทะไป่ทัน เหยียบยั้ง
สารทรงราชรามัญ ลงล่าง แลนา
เสยส่ายท้ายทันต์ทั้ง คู่ค้ำคางเขิน

๓๑๔ ดำเนินหนุนถนัดได้ เชิงชิด
หน่อนเรนทรทิส ตกด้าว
เสด็จแสดงวราฤทธิ์ รำร่อน ขอแฮ
ฟอนฟาดแสงของ้าว อยู่เพี้ยงจักรผัน

๓๑๕ เบื้องนั้นนฤนาถผู้ สยามินทร์
เบี่ยงพระมาลาผิน ห่อนพ้อง
สัตราวุธอรินทร์ ฤๅถูก องค์เอย
เพราะพระหัตถ์หากป้อง ปัดด้วยขอทรง

๓๑๖ บัดมงคลพ่าห์ไท้ ทวารัติ
แว้งเหวี่ยงเบี่ยงเศียรสะบัด ตกใต้
อุกคลุกพลุกเงยงัด คอคช เศิกแฮ
เบนบ่ายหงายแหงนให้ ท่วงท้อทิถอย

๓๑๗ พลอยพล้ำเพลียกถ้าท่าน ในรณ
บัดราชฟาดแสงพล พ่ายพ้อน
พระเดชพระแสดงดล เผด็จคู่ เข็ญแฮ
ถนัดพระอังสาข้อน ขาดด้าวโดยขวา

๓๑๘ อุรารานร้าวแยก ยลสยบ
เอนพระองค์ลงทบ ท่าวดิ้น
เหนื่อคอคชซอนซบ สังเวช
วายชิวาตม์สุดสิ้น สู่ฟ้าเสวยสวรรค์

สามัคคีเภทคำฉันท์

ชื่อเรื่องและที่มาของเรื่อง "สามัคคีเภท" แปลว่า "การแตกสามัคคี" [เภท, ภิท=แตก, แยก, ทำลาย] ฉะนั้น "สามัคคีเภทคำฉันท์" จึงแปลได้ความว่า คำฉันท์แสดงโทษแห่งการแตกสามัคคี เรื่องนี้เป็นนิทานสุภาษิต ซึ่งในชั้นแรกพระสุคุณคณาภรณ์ วัดบวรนิเวศวิหาร ภายหลังดำรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ ได้แปลและเรียบเรียงจากภาษาบาลี โดยนัยอันมาในสุมังคลวิลาสินีอรรถกถา ทีฆนิกายมหาวรรค และได้นำลงพิมพ์ในหนังสือธรรมจักษุของมหามกุฏราชวิทยาลัย นายชิต บุรทัต เห็นว่าเป็นเรื่องที่มีคติอันดีและเหมาะที่จะนำมาแต่งเป็นคำประพันธ์ได้ จึงได้เริ่มลงมือแต่งคำฉันท์โดยอาศัยเค้าเรื่องนั้นเป็นหลัก แล้วเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๕๗ แต่เดิมผู้ประพันธ์ตั้งใจไว้ว่าจะนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อขอพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์โดยการตรวจและแก้ไข ตลอดจนพระราชทานคำนำต้นเรื่อง ดังที่ได้ทรงพระมหากรุณาแก่ผู้ที่ใฝ่ใจในทางวรรณคดีทั่วไปอยู่เนือง ๆ แต่ภายหลังมารู้สึกว่าตัวผู้ประพันธ์ยังมีวัยอันน้อย ไม่มีเหตุอันควรที่จะเข้าใกล้ชิดในราชสมาคม ทั้งอาจมีบางสิ่งบางอย่างที่จะเป็นการผิดพระราชนิยมก็เป็นได้ จึงได้ระงับความคิดเดิมนั้นไว้เสีย หาได้นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายไม่

ต่อมาสำนักงานหนังสือพิมพ์ได้จัดพิมพ์เรื่องนี้ขึ้นจำหน่ายเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๕๘ จำนวน ๕๐๐ เล่ม ปรากฏเป็นที่นิยมของผู้อ่านที่ทรงความรู้หลายท่าน ต่อมาใน พ.ศ.๒๔๗๑ กระทรวงศึกษาธิการอนุญาตให้ใช้หนังสือ "สามัคคีเภทคำฉันท์" นี้เป็นแบบเรียนในโรงเรียนได้ถึง พ.ศ. ๒๔๗๒ กระทรวงศึกษาธิการเห็นว่าหนังสือนี้เป็นแบบเรียนที่เหมาะที่จะใช้สอนในวิชากวีนิพนธ์ จึงได้ประกาศใช้เป็นแบบเรียนบังคับสำหรับชั้นมัธยมบริบูรณ์แต่นั้นมา จนถึงบัดนี้ได้ใช้เป็นแบบเรียนวิชาวรรณคดีไทยในชั้นเตรียมอุดมศึกษาและชั้นฝึกหัดครูตลอดมา

ประวัติย่อของผู้ประพันธ์ นายชิต บุรทัต ได้เข้ารับการศึกษาในเบื้องแรกในโรงเรียนวัดราชบพิธ สอบไล่ได้ชั้นประโยคมัธยม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ แล้วได้บรรพชาเป็นสามเณรในวัดนั้น ได้ศึกษาบาลีจากบิดา ซึ่งเป็นอาจารย์อยู่ในวัดราชบพิธ จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๐ จึงลาสิกขาบทไป

ประกอบอาชีพต่าง ๆ ตามโอกาสถึง พ.ศ. ๒๔๕๒ กลับเข้ามาบรรพชาเป็นสามเณรในวัดเทพศิรินทราวาส ต่อมาได้อุปสมบทในวัดบวรนิเวศวิหาร และได้ศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส แต่เข้าสอบได้เพียงชั้นนักธรรม หาเข้าสอบถึงชั้นเปรียญไม่ ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้ลาสิกขาบทไปดำเนินอาชีพเป็นนักประพันธ์ประจำคณะหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ

นายชิต บุรทัต เป็นผู้มีนิสัยชอบในการกวีนิพนธ์มาแต่ยังเยาว์วัย ประกอบทั้งมีบิดาเป็นผู้เชี่ยวชาญในทางอักษรสมัย จึงส่งเสริมให้เป็นผู้มีชื่อเสียงในเชิงประพันธ์ เป็นที่แพร่หลายในหมู่นักแต่งและนักอ่านหนังสือ บทประพันธ์ที่แต่งส่วนมากเป็นประเภท กาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ ซึ่งนำลงพิมพ์ในหนังสือรายเดือนรายปักษ์ต่าง ๆ เช่นคำถวายพระพรชัยมงคลในวันเฉลิมพระชนม์พรรษา และคำแสดงความยินดีในวาระดิถีอันเป็นมงคลต่าง ๆ รวมทั้งบทความที่เป็นสุภาษิตและคติธรรม เนื่องจากความสามารถในการแต่งคำประพันธ์ต่าง ๆ จึงมีโอกาสได้เฝ้าถวายตัวสมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และได้มีโอกาสเข้าร่วมในการแต่งฉันท์สมโภชพระมหาเศวตฉัตรในการพระราชพิธีฉัตรมงคล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ อันนับว่าเป็นเกียรติสูงที่ได้รับในขณะนั้น นายชิต บุรทัต ได้ดำเนินการประพันธ์ต่อมาตามนิสัยชอบจนถึงแก่กรรม ไม่ปรากฏว่าได้ประกอบอาชีพอย่างอื่น ทั้งมีนิสัยรักความอิสระชอบทำงานส่วนตัวมากกว่ารับราชการ นอกจากใช้นามจริงในการประพันธ์แล้ว บางโอกาสก็ชอบใช้นามปากกาว่า "เอกชน" บ้าง "แมวคราว" บ้าง "เจ้าเงาะ" บ้าง ปรากฏเป็นที่นิยมชมชอบของผู้อ่านอย่างแพร่หลาย

การแบ่งตอน เพื่อสะดวกแก่การศึกษาหนังสือเล่มนี้ จะขอแบ่งข้อความอธิบายออกเป็น ๗ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ คำสดุดีของผู้แต่ง [ตามความในศัททุลลวิกกีฬิตฉันท์]

ตอนที่ ๒ พระเจ้าอชาตศัตรู ทรงดำริจะยกกองทัพไปปราบแคว้นวัชชี [ตามความในวสันตดิลกฉันท์ และกาพย์ฉบัง]

ตอนที่ ๓ พระเจ้าอชาตศัตรู ทรงบัญชาให้วัสสการพราหมณ์ดำเนินอุบาย [ตามความในอุปชาติฉันท์ อินทวิเชียรฉันท์ และอินทรวิเชียรฉันท์]

ตอนที่ ๔ พราหมณ์วัสสการ เข้าไปดำเนินอุบายให้กษัตริย์ลิจฉวีแตกสามัคคีกัน [ตามความในวิชชุมมาลาฉันท์, อินทรวงศ์ฉันท์ และวังสัฏฐฉันท์]

ตอนที่ ๕ อุบายของพราหมณ์วัสสการ เป็นผลสำเร็จสมพระราชประสงค์ของพระเจ้าอชาตศัตรู [ตามความในมาลินีฉันท์, ภุชงคประยาตฉันท์, มาณวกฉันท์, อุเปนทรวิเชียรฉันท์, สัทราฉันท์, สาลินีฉันท์ และอุปัฏฐิตาฉันท์]

ตอนที่ ๖ พระเจ้าอชาตศัตรู ทรงยกทัพเข้าแคว้นวัชชี [ตามความในสุรางคนางค์, โตฏกฉันท์, ฉะบัง, กมลฉันท์, วิชชุมมาลาฉันท์, อินทรวิเชียรฉันท์, จิตรปทาฉันท์ และสัททุลล-วิกกีฬิตฉันท์]

ตอนที่ ๗ ข้อสุภาษิตของเรื่องและคำปรารภของผู้แต่ง [ตามความในอินทรวิเชียรฉันท์ และกาพย์ฉะบัง]

ตอนที่ ๑

คำสดุดีของผู้แต่ง

เนื้อความ ในตอนนี้เป็นตอนเริ่มเรื่องซึ่งผู้ประพันธ์ดำเนินตามลักษณะของการแต่งคำฉันท์ กล่าวคือ กล่าวคำนมัสการพระรัตนตรัย แล้วน้อมให้คุณแห่งพระคเณศ ผู้ซึ่งถือกันว่าเป็นพระเจ้าแห่งปัญญา กับกล่าวคำสรรเสริญพระบรมเดชานุภาพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว [รัชกาลที่ ๖] ว่าทรงเป็นประหนึ่งพระรามาวตารยังให้เกิดความสุขสมบูรณ์ทั่วทั้งพระราชอาณาจักร และถวายพระพรให้ทรงพระเจริญด้วยจตุรพิธพร ในตอนท้ายได้กล่าวถึงเหตุที่ได้พยายามแต่งเรื่องนี้ขึ้นว่า เพื่อประสงค์จะชี้แจงให้เห็นประโยชน์ของคำสอนภาษิตข้อนั้น และกล่าวออกตัวไว้ตามวิสัยกวีที่ถ่อมตัวว่า ถ้ามีข้อความผิดพลาดคลาดเคลื่อนก็หวังจะได้รับอภัยจากท่านผู้เชี่ยวชาญในกวีทั้งหลาย

อธิบายศัพท์และความที่ควรรู้ [๑] ฉันท์เริ่มแรก คือ สัททุลลวิกกีฬิตฉันท์ เมื่อเรียงคำเข้าคณะแล้วมีแผนที่ควรจำ โดยย่อดังนี้ [เครื่องหมาย ๐ คือ ครุ และเครื่องหมาย ฯ คือ ลหุ]

๐ ๐ ๐ ฯ ฯ ๐ ฯ ๐ ฯ ฯ ฯ ๐

๐ ๐ ฯ ๐ ๐ ฯ ๐

ตัวอย่าง พร้อมเบญจางคประดิษฐ์สถิตสดุดี

กายจิตวาจาใดๆ ทวาร

[๑] ๑. สุภมัสดุ = ความดีงาม [จงมี] เป็นคำที่ใช้กล่าวเริ่มต้นเพื่อให้เป็นสวัสดิมงคล เช่น เมื่อพระธรรมกถึกจะแสดงพระธรรมเทศนาท่านก็กล่าวคำนี้เมื่อเริ่มต้นบอกศักราช

๒. เบญจางคประดิษฐ์ = การกราบไหว้ด้วยตั้งอวัยวะทั้งห้าส่วนลงกับ

พัน คือ กราบเอาเข่าทั้งสอง มือทั้งสอง และศีรษะจดลงกับพื้น

๓. สฤษฎิ = ทำให้สำเร็จ, สร้าง

๔. สดุดี = คำชมเชย, คำสรรเสริญ

๕. วจี = คำพูด

๖. ไตรทวาร = ประตูสาม หมายเอากาย, วาจา, และใจ ทั้งบาทนี้หมายความว่า [ผู้แต่ง] ขอกล่าวคำสดุดีพร้อมทั้งแสดงความเคารพ พร้อมด้วยกาย, วาจา และใจ

๗. สุคต = ผู้ไปดี, ผู้บรรลุความดี เป็นพระนามพระพุทธเจ้า

๘. อนาวรญาณ = ความรู้อันปราศจากเครื่องกั้น คือ รู้ทั่ว

๙. มุนี = นักปราชญ์, ฤๅษี พระในที่นี้หมายถึงพระพุทธเจ้า

๑๐. สุนทรธรรม = ธรรมอันดีงาม หมายถึงพระธรรมของพระพุทธเจ้า

๑๑. คัมภิรวิธี = แบบแผนตำราอันลึกซึ้ง ในที่นี้หมายถึงคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑๒. ตรีปิฎก = แปลตามศัพท์ว่าตระกร้าสาม หมายถึงพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีสามหมวด ๆ หนึ่งเรียกว่า ปิฎกหนึ่ง คือ พระสูตร, พระวินัย, พระอภิธรรม ใช้ว่า ไตรปิฎกก็ได้

๑๓. พิสุทธ = หมดจด, สะอาด

๑๔. ดิลก = เลิศ, ยอด

๑๕. สัมพุทธสาวกนิกร = หมู่ [สงฆ์] ผู้ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

๑๖. พระคเณศ = ชื่อพระเจ้าแห่งปัญญาและอุปสรรค ตามเรื่องว่าเป็นโอรสพระอิศวรกับพระนางบรรพตี ในทางคติพราหมณ์นั้นถือว่าเป็นพระเจ้าสำคัญ

องค์หนึ่ง เขามักกล่าวอ้อนวอนเมื่อจะเริ่มทำกิจการต่าง ๆ โดยเฉพาะนักกวีนับถือว่าพระคเณศสามารถบันดาลให้เกิดปัญญาเฉียบแหลมในการประพันธ์ จึงมักกล่าวคำบูชาในเวลาเบิกหน้าเรื่องหนังสือ ตามตำรากล่าวว่าพระคเณศมีรูปอ้วนเตี้ยท้องพลุ้ยมีเศียรเป็นช้างแต่มีงาข้างเดียว ทรงเครื่องอาภรณ์สีแดง พระหัตถ์ถือบ่วงบาศและขอช้าง ทรงหนูเป็นพาหนะ ถือกันว่าเป็นพระเจ้าแห่งศิลปะวิทยาการทั้งหลายด้วย

๑๗. วิเศษศิลปธร = ผู้ทรงไว้ซึ่งศิลปะอันวิเศษ

๑๘. เวทางคบวรกวี = กวีผู้เด่นด้วยองค์แห่งพระเวทคือ ความรู้ คำเวทางค์แปลว่าส่วนแห่งความรู้ [เวท+องค์]

๑๙. วราภรณ์ = เครื่องประดับอันประเสริฐ

๒๐. สุนทรสุวาทิวิธาน = ผู้กล่าวดีอย่างไพเราะและเป็นผู้สร้าง [แห่งวิทยานั้น] คำว่าวิธาน แปลว่า การกระทำ, การสร้าง ในที่นี้หมายความว่าผู้สร้าง

๒๑. สรวมชีพ = ขอชีวิต คือ ขอจงให้ชีวิต หรือปกป้องชีวิต ใช้ขึ้นต้นคำกราบบังคมทูลพระเจ้าแผ่นดินอย่างเดียวกับคำว่า ขอเดชะ

๒๒. ประณาม = การน้อมไหว้

๒๓. บทมาลย์ = ระเบียบดอกไม้หมายถึงเท้า [ของผู้มีบุญญาธิการเช่นพระเจ้าแผ่นดิน]

๒๔. หมายโพธิสมภาร = หมายพึ่งพระบรมโพธิสมภาร คือ อยู่ในความคุ้มครองของท่านผู้เป็นใหญ่อันเป็นประหนึ่ง ร่มโพธิ์

๒๕. อัคร = เดิศ, ยอด

๒๖. จุฑาธิป = ผู้เป็นใหญ่เหนือหัว ในที่นี้หมายถึงพระบาท-

๒๗. พิสิฐ = วิเศษ, ประเสริฐ

๒๘. เถลิง = ขึ้น

๒๙. ถวัลย = ทรง, ครอง, เสวย

๓๐. อธิบดี = ผู้เป็นใหญ่, พระเจ้าแผ่นดิน

๓๑. รัฐ = แว่นแคว้น, บ้านเมือง

๓๒. ประชา = หมู่คน, ชาวเมือง

๓๓. ภูมิ = แผ่นดิน

๓๔. พิพัฒ = เจริญ, ยั่งยืน

๓๕. พิพิธผาสุก = ความสบายมีประการต่าง ๆ

๓๖. รามาวตาร = [ราม+อวตาร] หมายถึงพระนารายณ์ ซึ่งอวตารลงมา คือ แบ่งภาคลงมาเกิดในโลกมนุษย์เป็นพระรามจันทร์ คติศาสนาพราหมณ์ถือว่า เมื่อโลกเกิดยุคเข็ญเดือดร้อนด้วยพวกพาลทุจริตเบียดเบียน พระนารายณ์ก็อวตารลงมาปราบยุคเข็ญให้ราบคาบไป ดังที่มีเรื่องนารายณ์สิบปาง ซึ่งกล่าวถึงการที่พระนารายณ์อวตารลงมาในโลกรวม ๑๐ ครั้ง เป็นต้น ในที่นี้เปรียบความว่า การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ขึ้นเสวยราชย์เป็นเหตุให้แผ่นดินไทยมีความผาสุกสบาย ดังหนึ่งองค์พระนารายณ์อวตารลงมา

๓๗. ไวกูณฐ์ = เป็นชื่อพระนารายณ์ หรือที่ประดับของพระนารายณ์ ถ้าใช้เป็นกิริยาหมายถึงการที่พระนารายณ์เสด็จจากไวกูณฐ์ คือแบ่งภาคลงมาเกิดในมนุษย์โลก

๓๘. กิรติการ = การทำให้มีเกียรติเลื่องลือ

๓๙. สรวม = ขอ

๔๐. ศรีไตรรตนาธิคุณ = [ศรี + ไตร + รตน + อธิ + คุณ] คุณอันยิ่งใหญ่ คือ พระศรีรัตนตรัย [แก้วสามประการได้แก่ พระพุทธ, พระธรรม, พระสงฆ์]

๔๑. อดุล = ชั่งไม่ได้, ไม่มีอะไรเปรียบ

๔๒. ประสิทธิ์ = สำเร็จ, ปรากฏ

๔๓. โสตถิ = [ม.] สวัสดิ [ส.]—ความสะดวก, ความสุข, ความเจริญ, ความสวัสดิ์

๔๔. สุพร = พรอันดีงาม

๔๕. บวร = ประเสริฐ, เลิศ

๔๖. จตุรวิธ = สี่ประการ คำว่า วิธ, พิธแปลว่าชนิด, อย่าง

๔๗. รอบสำ = ทั่วทุกอย่าง

๔๘. สัมฤทธิ์ = สำเร็จ, แล้วเสร็จ

๔๙. นิรันดร์ = ไม่มีระหว่างคั่น, เสมอเป็นนิตย์

๕๐. เทียรฆ = ยาว, นาน, ยืน, ทีฆ [ม.], ทีรฆ [ส.]

๕๑. ดล ลุ = ถึง

๕๒. ศตวรรษ์ = ร้อยปี ในที่นี้การันต์ "ษ" เพราะต้องการให้อ่าน "วัน" เพื่อสัมผัสกับนิรันดร์

๕๓. ทำนุก = บำรุง

๕๔. พรรณะ = ผิวพรรณ

๕๕. พล = กำลัง ทั้งบาทนี้มีความหมายถึงถวายพระพรให้ทรงพระเจริญด้วย อายุ, วรรณ, สุขะ, พละ ซึ่งเรียกว่าจตุรพิธพรนั่นเอง

๕๖. กลี = ความชั่ว, ร้าย

๕๗. นิรผล = ความไร้ผล

๕๘. มล = ความมัวหมอง, มลทิน

๕๙. ยุคลบาท = เท้าทั้งสอง

๖๐. มนะ = ใจ

๖๑. เผือ = เรา

๖๒. พิริยะ, วิริยะ = ความบากบั่น, ความเพียร ความกล้าหาญ
๖๓. เจตน์ = ความตั้งใจ
๖๔. ลิขิต = รอยเขียน, หนังสือ ใช้เป็นกริยา หมายความว่า เขียน
๖๕. สามัคคีภิทโทษ = โทษแห่งการแตกสามัคคี คำ ภิท, เภท แปลว่า แตก, ทำลาย
๖๖. คติ = ทาง, แบบอย่าง
๖๗. บรรพ์ = ก่อน, ที่แรก, เบื้องต้น
๖๘. เลบง, เชลง = แต่ง, ทำ
๖๙. พจน = ถ้อยคำ, คำพูด
๗๐. ศาสนพากย์ = คำกล่าวในทางศาสนา
๗๑. สุภาษิต = คำกล่าวดี, คำสอน
๗๒. วิโรจน์ = รุ่งเรือง
๗๓. ปรีติ = คำเดียวกับปรีดิ์—ความอิ่มใจ, ความยินดี
๗๔. ประมวล = ประมวญ—รวบรวม
๗๕. นิติขบวน = ชั้นเชิง, แบบแผน
๗๖. โกวิทกวี = กวีผู้ชำนาญรอบรู้

ตอนที่ ๒

พระเจ้าอชาตศัตรู ทรงปรารภจะยกกองทัพไปตีแคว้นวัชชี

เนื้อเรื่อง ในครั้งโบราณกาลมีกษัตริย์พระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระเจ้าอชาตศัตรูเสวยราชสมบัติอยู่ในแคว้นมคธ อันมีนครราชคฤห์เป็นเมืองหลวง พระองค์ทรงตั้งมั่นในทศพิธราชธรรม มีพระทัยเมตตากรุณาแก่ไพร่ฟ้าประชาชนดังหนึ่งบุตรธิดา บ้านเมืองก็ราบคาบปราศจากข้าศึกศัตรู พระมหาปราสาทราชมณเฑียรแห่งพระองค์มีความงามวิจิตร ดุจเดือนชดอมหาวิมานพรหมมาตั้งไว้ พรั่งพร้อมด้วยนางสนมกำนัลอันมีรูปโฉมงดงาม แวดล้อมบำเรอพระยุคลบาท โดยรอบพระนครนั้นก็เรียงรายด้วยป้อมค่ายคูประตูหอรบอันมั่นคง อำมาตย์ข้าราชบริพาร

และไพร่พลหาญก็มีพร้อมพรั่ง ภายในเมืองมีแต่ความสมบูรณ์พูนสุข ประชาราษฎร์ได้รับความร่มเย็นสุขสบายทั่วกัน พระเจ้าอชาตศัตรูทรงมีอำมาตย์ที่สนิทคนหนึ่งมีนามว่าวัสสการพราหมณ์ เป็นผู้มีความเฉลียวฉลาดเชี่ยวชาญในศิลปศาสตร์นานาประการ เป็นผู้ที่ทรงเรียกปรึกษาในราชกิจต่าง ๆ อยู่เป็นเนืองนิตย์

ในกาลครั้งหนึ่งท้าวเธอทรงปรารภจะทรงแผ่พระราชอาณาเขตให้กว้างขวางออกไป ทรงคิดจะยกกองทัพไปรบปราบปรามแว่นแคว้นวัชชี อันมีพวกกษัตริย์ลิจฉวีปกครองอยู่โดยสามัคคีธรรม แต่ครั้นทรงดำริไปก็เกิดความลังเลในพระทัย เกรงว่าไม่สามารถจะเอาชนะแคว้นนั้นได้ ด้วยเหตุที่ได้ทรงทราบกิตติศัพท์เล่ืองลือมาว่าบรรดากษัตริย์ลิจฉวีซึ่งครอบครองแคว้นวัชชีอยู่นั้น ล้วนแล้วตั้งอยู่ในอปริหานิยธรรม คือ ธรรมอันเป็นไปเพื่อความเจริญ ๗ ประการ กล่าวคือ:—

๑. เมื่อมีราชกิจใด ๆ ก็มีประชุมปรึกษาหารือกันเป็นเนืองนิตย์

๒. เมื่อจะเริ่มประชุมกันหรือเลิกประชุมก็เป็นไปอย่างพร้อมเพรียงกัน และพร้อมกันกระทำกิจการอันควรกระทำอยู่เสมอ

๓. ถือมั่นตามจารีตประเพณีอันดีงาม ไม่เลิกถอนดัดแปลงเสีย

๔. ผู้ใดมีฐานะเป็นผู้ใหญ่ก็เชื่อถือทำตามคำสั่งและคำแนะนำสั่งสอนของผู้นั้น

๕. ไม่ประทุษร้ายข่มเหงแก่บุตรภริยาของกันและกันแต่อย่างใด

๖. ไม่ลบหลู่ดูหมิ่นต่อเจดีย์สถานที่สักการบูชาอันใด และกระทำการพลีกรรมบวงสรวงตามสมควร

๗. บรรดาพระอรหันต์ คือท่านผู้บรรลุธรรมวิเศษอันสูงสุด ที่พำนักอาศัยอยู่ในแคว้นวัชชี ก็คุ้มครองป้องกันให้เป็นสุขและปราศจากภัย

ข้อความอันเป็นแบบแผนทั้ง ๗ ประการนี้ เป็นสิ่งที่บรรดากษัตริย์ลิจฉวีปฏิบัติต่อกันเป็นสามัคคีธรรม พระเจ้าอชาตศัตรูทรงทราบเช่นนี้จึงทรงเห็นว่าจะเอาชนะโดยยกกองทัพไปรบเป็นศึกใหญ่นั้นย่อมไม่ได้ จึงทรงดำริเอาชนะด้วยอุบายในการที่จะทำลายเหตุแห่งความสามัคคีของกษัตริย์ลิจฉวีเสีย

อธิบายศัพท์และข้อความสำคัญที่ควรทราบ ฉันท์ที่ ๒ นี้คือ วสันตดิลกฉันท์ ขอทำแผนไว้ให้ดู เพื่อประโยชน์ในการสังเกตคำ ครุ ลหุ ในเวลาอ่านดังนี้:—

o o ๅ o ๅ ๅ ๅ o ๅ ๅ o ๅ o o

o o ๅ o ๅ ๅ ๅ o ๅ ๅ o ๅ o o

ตัวอย่าง	โบราณกาลบรมขัต	ติยรัชเกรี่ยงไกร
	ท้าวทรงพระนามอภิไธ	ยอชาตศัตรู

[๒] ๑. ขัตติยรัช, ขัตติยราช กษัตริยราช = หัวหน้าแห่งกษัตริย์, กษัตริย์ผู้เป็นใหญ่

๒. เกรี่ยงไกร = ยิ่ง, ใหญ่, มาก

๓. อภิไธย = ชื่อ

๔. อชาตศัตรู = ชื่อพระราชาผู้ครองแคว้น มคธ มีนครราชคฤห์เป็นเมืองหลวง

ประวัติเดิมของพระเจ้าอชาตศัตรู พระเจ้าอชาตศัตรูเป็นราชโอรสของพระเจ้าพิมพิสาร พระมารดานั้นสืบเชื้อสายจากวงศ์ลิจฉวี เมื่อทรงครรภ์อยู่นั้นโหรหลวงได้ทำนายว่าราชโอรสที่เกิดมาจะเป็นปิตุฆาต คือ ฆ่าพ่อ เป็นเหตุให้พระนางทรงหวั่นเกรงจึงพยายามเสวยยาเพื่อจะให้แท้งเสีย แต่ก็หาสำเร็จไม่ เมื่อประสูติราชโอรสแล้ว พระเจ้าพิมพิสารทรงตั้งพระนามราชกุมารว่า อชาตศัตรู แปลว่า ไม่ได้เกิดมาเป็นศัตรู ทั้งนี้เพื่อให้เป็นมงคลนามเป็นการลบล้างคำทำนายอันอัปมงคลของโหรนั้นเสีย เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูทรงเจริญวัยขึ้นก็ได้เข้าอบรมอยู่ในสำนักของพระเทวทัตต์ พระเทวทัตต์ผู้นี้เป็นโอรสท้าวสุปพุทธกษัตริย์ศากยราช เป็นเชษฐาพระนางพิมพายโสธรา พระชายาของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งยังไม่ได้ทรงผนวช เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสรู้แล้วศากยราชเป็นอันมากก็ได้ออกบวชตาม รวมทั้งพระเทวทัตต์ด้วย ต่างก็ได้สำเร็จมรรคผล เว้นแต่พระเทวทัตต์องค์เดียวที่ได้สำเร็จเพียงฌานชั้นต่ำ ไม่ค่อยมีใครเลื่อมใสจึงเป็นเหตุให้น้อยใจ จึงได้เสี้ยมสอนให้พระเจ้าอชาตศัตรูปลงพระชนม์พระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นพระราชบิดา เพื่อจะได้พระเจ้าอชาตศัตรูไว้เป็นกำลังคิดอ่านต่อไป โดยหวังว่าถ้าปล่อยละทิ้งไว้ ราชสมบัติอาจตกเป็นของผู้อื่นเสีย พระเจ้าอชาตศัตรูหลงเชื่อก็ทรงพยายามจะสังหารพระราชบิดาตามคำแนะนำ แต่ทำการไม่สำเร็จ ทหารยามจับตัวไว้ได้ พระเจ้าพิมพิสารก็ตรัสถามพระราชโอรสว่า ที่จะฆ่าพ่อนั้นด้วยมีประสงค์อันใด พระเจ้าอชาตศัตรูทูลตอบว่า เพราะอยากได้ราชสมบัติ พระเจ้าพิมพิสารทรงมีพระทัยรักใคร่ในราชโอรส ก็เลยมอบราชสมบัติให้ครอบครองตามความประสงค์ แต่พระเทวทัตต์ยังยุยงพระเจ้าอชาตศัตรูต่อไปอีกว่าจะละเว้นชีวิตพระราชบิดาไว้ไม่ได้ เพราะอาจจะกลับพระทัยเอาราชสมบัติไปให้ผู้อื่นเสียเมื่อใดก็ได้ แล้วแนะนำให้เอาพระเจ้าพิมพิสารไปขังตรุไว้และทรมานให้ได้รับความอดหยากจนถึงสิ้นพระชนม์ลง

ขณะนั้นพอดีเวลาที่พระมเหสีของพระเจ้าอชาตศัตรูประสูติราชโอรส เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูทรงทราบข่าวก็บังเกิดความยินดีซาบซ่านในพระทัย ความรู้สึกรักพระราชโอรสได้เกิดมีขึ้นในพระทัยเป็นครั้งแรก จึงทรงหวนคิดถึงพระราชบิดาที่พระองค์ให้ไปจำคุกไว้ ทรงระลึกว่าพระเจ้าพิมพิสารก็คงจะทรงมีความรักในพระองค์ผู้เป็นราชโอรสในทำนองเดียวกัน จึงมีรับสั่งให้ถอดออกจากการจำจอง แต่เมื่อทรงทราบว่าพระราชบิดาสิ้นพระชนม์เสียแล้ว ก็มีความเสียพระทัยยิ่งนัก รู้สึกพระองค์ว่าได้หลงกระทำความผิดโดยหลงเชื่อคำยุยงของพระเทวทัตต์ แต่นั้นมาก็เดือดร้อนด้วยแล้วทรงประกาศโทษของพระองค์ในที่ประชุมสงฆ์ ซึ่งมีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน ภายหลังพระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภกที่สำคัญพระองค์หนึ่ง และได้ทรงจัดการสังคายนาพระธรรมวินัย เพื่อตั้งเป็นแบบแผนเป็นครั้งแรกหลังจากที่พระพุทธเจ้านิพพานแล้ว

๕. มเหศวร = เจ้าโลก, เจ้าแผ่นดิน

๖. อภิเษก = การรดน้ำ, การแต่งตั้งโดยวิธีรดน้ำ เช่น พิธีขึ้นเสวยราชย์ของพระเจ้าแผ่นดิน เรียกว่า บรมราชาภิเษก

๗. ประสิทธิภาว = สำเร็จการแผ่นดิน, สิทธิขาดในราชการแผ่นดิน

๘. อาณา = อำนาจ

๙. ปวัตน์ = ความเป็นไป

๑๐. อาณาปวัตน์ = ยังอำนาจให้เป็นไป คือทรงพระราชอำนาจ

๑๑. บรรพ์ประเพณี = ตามแบบแผนแต่ก่อนความทั้งบทตั้งแต่ครองเขตขัณฑประเพณีมีความหมายว่าพระองค์ทรงครอบครองเขตแดนโดยได้อภิเษกเป็นราชา ทรงมีพระราชอำนาจสิทธิขาดในราชการแผ่นดินแต่พระองค์อย่างสมบูรณ์ คือปกครองอย่างสมบูรณาญาสิทธิราชย์ตามประเพณีกษัตริย์แต่ก่อน

๑๒. แคว้นมคธ = เป็นแคว้นใหญ่ในอินเดียแต่ครั้งพุทธกาล อยู่ทางตอนใต้พระพุทธเจ้าได้ทรงประดิษฐานพระศาสนาลง ณ ที่นี่ก่อน ในบัดนี้คือแถบพิหารใต้ [South Behar]

๑๓. ราชคฤห์ = นครหลวงแคว้นมคธ

๑๔. ราชวัต = หน้าที่และความประพฤติแห่งพระราชา

๑๕. วิธ = ชนิด, อย่าง

๑๖. สืบราชวัตวิธทวี = ยิ่งด้วยการสืบต่อตามราชวัต คือ ข้อที่เป็นความประพฤติแห่งราชา

๑๗. ทศธรรมจรรยา = หมายถึงธรรม ๑๐ ประการ อันเป็นข้อปฏิบัติแห่งราชา คือ

๑. ทานํ = ทรงบำเพ็ญทานแก่ชนทุกเหล่า

๒. สีลํ = ทรงรักษาศีลและใฝ่พระทัยในการกุศล

๓. ปริจฺจาคํ = ทรงสละราชทรัพย์ทำบุญ

๔. อาชฺชวํ = ทรงรักษาความสัตย์ซื่อทั้งกาย, วาจา, ใจ

๕. มทฺทวํ = ทรงมีพระทัยอ่อนโยนปรานีแก่ประชาราษฎร

๖. ตปํ = ทรงสำรวมพระทัย และเพียรรักษาศีล

๗. อโกธํ = ทรงมีความไม่มักโกรธและแผ่ไมตรีจิตไปทั่ว

๘. อวิหึสญฺจ = ไม่ทรงก่อภัยเบียดเบียนแก่ผู้ใด

๙. ขนฺติญฺจ = ทรงมีความอดกลั้นละกิเลส แสวงหาความสุขในธรรม

๑๐. อวิโรธนํ = ทรงประพฤติมิให้ผิดครองธรรมและแบบธรรมเนียม

๑๘. เลื่องหล้า = โลกเลื่องลือ

๑๙. คุณภาพ = คุณความดี

๒๐. กรุณ = คือกรุณานั่นเอง ความเอ็นดู, สงสาร

๒๑. อาทร = เออเพื่อ, เอาใจใส่

๒๒. ปราศ = ไม่มี, พ้นไป

๒๓. ริปู = ข้าศึก

๒๔. โสตถิภาพ = ความสวัสดี, ความเจริญ, ประเสริฐ

๒๕. ภัทร = ดี, เจริญ, ประเสริฐ

๒๖. อำพน = งาม

๒๗. มนทิร = บ้าน, ที่อยู่, เรือน แผลงใช้ว่ามนเฑียรโดยมาก

๒๘. นิวาสน์, นิเวสน์ = ที่อยู่, บ้าน, วัง ในที่นี้ใช้คำว่า สุนิวาสน์

แปลว่า พระราชวังเท่านั้น คำ สุ ที่เป็นอุปสรรค เติมเข้ามาเพราะต้องการลหุ

๒๙. วโรพาร์ [วร+อุพาร์] = ยิ่งใหญ่, โอ่โถง

๓๐. อัพภันตร = ภายใน

๓๑. ไพจิตร = งาม

๓๒. พาหิรภาค = ส่วนภายนอก

๓๓. ดุสิต = ชื่อสวรรค์ชั้น ๔ มีท้าวสันดุสิต เป็นผู้ครอบครอง ถือกันว่า เป็นชั้นสำคัญในการมาพระสวรรค์ทั้ง ๖ ชั้นนั้น เพราะเป็นที่อยู่แห่งพระโพธิสัตว์ และพระพุทธบิดามารดา ในที่นี้เปรียบความว่า พระราชมนเทียร ของพระเจ้าอชาตศัตรู นั้นมีความงามวิจิตรพิสดาร ดังเอาสวรรค์มาตั้งในโลก

๓๔. รังสฤษฎ์ = สร้าง, ทำ

๓๕. พรรณ = สี

๓๖. ช่อพ้า = ชื่อตัวไม้เครื่องบนปราสาทที่วางอยู่บนใบระกา รูปเหมือนหัวนาคชูขึ้นบนท้องฟ้า

๓๗. ตระการ = งาม คำนี้มีความหมายได้หลายอย่าง คล้ายคำว่า สุนทร เช่น ตระการตา—งามตา, ตระการโสต—เพราะหู, ตระการรส—รสอร่อย

๓๘. กล = เช่น, ดังหนึ่ง

๓๙. ทิฆัมพร = ท้องฟ้า

๔๐. บราลี [อ่านว่าบะราลี] = ชื่อเครื่องประดับยอกไก่ปราสาทมียอดแหลมสูง

๔๑. พิลาส = งาม

๔๒. ศุภ = ดี, งาม, ประเสริฐ

๔๓. จรูญ = รุ่งเรือง, งาม

๔๔. นภศูล [นภ—ศูล] = หลาวในฟ้า คือยอดปราสาทหรือเจดีย์ที่แหลมตรงขึ้นไปในท้องฟ้า

๔๕. ประภัสสร = สีเลื่อมพรายเหมือนแสงอาทิตย์แรกขึ้น
๔๖. หางหงส์ = เครื่องประดับหลังคาปราสาท ส่วนที่อยู่ใต้ร่อพ้าลงมาแลดูคล้ายหางนาค
๔๗. ผจง = ทำโดยประณีต, ตั้งใจทำ
๔๘. นภาลัย = ท้องฟ้า
๔๙. ตระหง่าน = สูง, เด่น
๕๐. จตุรมุข = มุขทั้งสี่ด้าน
๕๑. กาญจน์ = กนก—ทอง
๕๒. ไพฑูรย์, ไพฑูรย์ = พลอยสีเขียว สีน้ำเป็นรุ้งกลอกไปมา
๕๓. ปัฏ = ผืน, แผ่น
๕๔. บานปัฏพระบัญชร = บานหน้าต่าง
๕๕. ฉลุ = สลัก, แต้ม
๕๖. เฉลา = งาม
๕๗. ดารกะ = ดาว
๕๘. ประกาย = ดาว [จากคำว่าผกาย]
๕๙. ระกะ = ดาษดื่น
๖๐. มลังเมลือง = สุกใส, รุ่งเรือง
๖๑. ชิว = ชีวิต
๖๒. นรสิงห = รูปครึ่งสิงห์ครึ่งคน ในเรื่องนารายณ์สิบปางปรากฏว่าพระนารายณ์อวตาร ลงมาเป็นนรสิงห์ในปางที่ ๔
๖๓. ลำยอง = สวย, งาม
๖๔. ภุชงค์ = งู, นาค
๖๕. วิย = ราวกับ, เหมือนหนึ่ง
๖๖. กระแหนะ = แกะ
๖๗. กระหนก = ลายเครือเถา
๖๘. ผกา = ดอกไม้
๖๙. บุษปวัลลิ = เถาดอกไม้

๗๐. ราชอาสน = แท่นที่ประทับของพระราชา
๗๑. ประเทือง = ทำให้ดีขึ้น, งาม
๗๒. วรมัญจ = เตียง, ที่นอนอันประเสริฐ
๗๓. บรรจถรณ์ = เครื่องลาด, เครื่องปู, ที่นอน
๗๔. ประทีป = โคมไฟ
๗๕. อุบะ = ดอกไม้ทำเป็นพวงสำหรับห้อย
๗๖. ประทิน = เครื่องหอม
๗๗. เอมอร = งามน่าชื่นใจ
๗๘. กระแจะ = แป้งหอม
๗๙. ทิพย์สุมาลัย = ดอกไม้วิเศษ
๘๐. คณนา = นับ, กำหนด
๘๑. สิริ = งาม
๘๒. สรรพางค์ = ทั้งตัว, ทั่วตัว
๘๓. พรรณ = ผิวพรรณ
๘๔. ประไพ = งาม
๘๕. พิมพ = แบบ
๘๖. อัปสร = นางฟ้า
๘๗. กลพิมพอัปสร = เหมือนเช่นนางฟ้า, แบบเดียวกับนางฟ้า
๘๘. จรูงรมย = ยั่ว, ชักจูงให้ชื่นชมยินดี
๘๙. บาทบริจาริกากร = หมู่หญิงบำเรอเท้า, เมีย
๙๐. บันพรรค = แบ่งพวก
๙๑. บทบวร = เท้าประเสริฐหมายถึงพระเจ้าอชาตศัตรูนั่นเอง
๙๒. นิวัทธ = เนื่องกัน, เสมอ, เนือง ๆ รวมความทั้งบทหมายความว่าเรียงรายไปด้วยหมู่นางบำเรอที่ปรนปรือให้ทรงมีความรื่นรมย์ ต่างแบ่งพวกกันเป็นเวรคอยพิทักษ์ แวดล้อมพระองค์ต่อเนื่องกันไปเสมอ
๙๓. เล่ห์ = ในที่นี้ แปลว่า ดังหนึ่ง, เหมือน

๙๔. สิเนรุ = เขาพระสุเมรุ

๙๕. ปราการ = กำแพง ความทั้งบทนี้หมายความว่าโดยรอบพระนครนั้นมีกำแพงอันมั่นคงห้อมล้อมดังหนึ่งเขาพระสุเมรุตั้งห้อมล้อมอยู่เป็นกำแพง ฉะนั้น

๙๖. มหันต์ = ใหญ่, มาก

๙๗. ถัมภ = หลัก, เสา

๙๘. โคปุร = เสาค่าย, เสาเขื่อน

๙๙. นางจรัล = เสาระเบียง

๑๐๐. ชลคู = ในที่นี้หมายถึงคูเมือง

๑๐๑. พารา = เมือง, คำนี้ออกจากศัพท์พาราณสี แล้วเรียกอื่น ๆ ตัดสั้นลงเหลือพารา และเลยหมายถึงเมืองทั่วไป

๑๐๒. ธุช = ธง

๑๐๓. ระราย = เรียงราย

๑๐๔. มารุต = ลม

๑๐๕. มลาย = แตก, ตาย, ทำลาย

๑๐๖. ประลาด = หนีไป

๑๐๗. สะพรึบ = พร้อม

๑๐๘. พหลรณ = กองทัพที่จะทำการรบ

๑๐๙. พยุห = กองทัพ, ขบวนทัพ

๑๑๐. วุฒิเสวกากร = หมู่ข้าราชการผู้ใหญ่ในราชสำนัก คำว่า "เสวก" แปลว่า รับใช้, ผู้อยู่ใกล้ชิด, บริวาร

๑๑๑. เนื่องแน่นขนัด ฯลฯ กุญชร = หมายความว่า เนืองแน่นไปด้วยม้าและช้างอันเป็นสัตว์พาหนะ

๑๑๒. สมรรถ = กล้าหาญ, เชี่ยวชาญ, สามารถ

๑๑๓. สุรสมร = กล้าหาญ, เข้มแข็งในการรบ

๑๑๔. เพิก = เลิก, ถอน

๑๑๕. ภินท์ = แตก, ทำลาย

๑๑๖. ยินยล = ได้ฟังได้เห็น

๑๑๗. ไผท = แผ่นดิน

๑๑๘. ระบุ = พูดถึง

๑๑๙. บุรินทรรัตน์ = เมืองแก้ว, หมายถึงเมืองราชคฤห์นั่นเอง ที่จริง คำว่า บุรินทร แปลว่า ผู้เป็นใหญ่ในเมือง โดยอนุโลม

๑๒๐. อนันตคณนา = นับเป็นจำนวนมาก

๑๒๑. นร = คน

๑๒๒. คลาคระไล = คือคลาไคลนั่นเอง, เดินไป

๑๒๓. มหุสสวะ = [ม] มหรสพ—การรื่นเริง, การเล่น

๑๒๔. ดุริยศัพท = เสียงเครื่องดนตรี

๑๒๕. บรรสาน = แผดงจากประสาน

๑๒๖. สรนินาท = สร [เสียง]+นินาท [ความกึกก้อง, การบันลือ] เสียงดังกึกก้องบันลือ

๑๒๗. เภรี = กลอง

๑๒๘. เสนาะฤดี = เพราะจับใจ คำว่า ฤดี มาจากศัพท์ว่ารติ—ความรัก, ความยินดี หมายถึงใจก็มี

๑๒๙. เทียบทิพย์ = เทียบได้กับ [เมือง] ทิพย์ คือ เมืองสวรรค์

๑๓๐. เลอ = เหนือ, บน, งาม

๑๓๑. สุราลัย = ที่อยู่ของเทวดา, สวรรค์

๑๓๒. สมบุรณ = คือ สมบูรณ์, มาก

๑๓๓. ไพบุล = คือ ไพบูล เต็มเปี่ยมบริบูรณ์

๑๓๔. มวลประการมาน = มีประการทั้งปวง คือ ทุกประการ

คำประพันธ์ที่ ๓ ในตำรับต่อไปเป็นชนิดกาพย์ฉบัง ซึ่งท่านนิยมแต่งควบไปกับคำฉันท์ที่เป็นเรื่องยาว ๆ นอกจากกาพย์ฉบังก็มียานี และสุรางคนางค์ ซึ่งใช้แต่งสลับกับฉันท์ไว้เช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพราะถือว่ากาพย์เหล่านี้มีรูปโครงคล้ายฉันท์ เป็นแต่ไม่บังคับครุลหุเท่านั้น

[๓] ๑. ปุโรหิตาจารย์ = ตำแหน่งพราหมณ์ที่เป็นผู้สอนธรรมธรรมแก่พระราชา

๒. กลเวท = ชั้นเชิงวิชาความรู้

๓. โกวิท = รอบรู้ชำนาญ

๔. จินต์ = นึก, คิด

๕. ศิลปศาสตร์ = ความรู้ในศิลปะทั้งปวง, ทั้งบทมีความหมายว่ามีความรู้, ความคิดเชี่ยวชาญในศิลปศาสตร์ทั่วทั้งปวงอย่างชัดเจน

๖. ราชวัลลภ = คนสนิทของพระราชา

๗. ภูมิบาล = ผู้ปกครองแผ่นดิน, พระราชา

๘. ให้ราบปราบเพื่อ ฯลฯ วัชชี = หมายความว่า ปราบปรามให้ราบเรียบ เพื่อทำให้แผ่นดินแผ่ไพศาลไปกระทั่งแคว้นวัชชี

๙. กรีธา = เคลื่อน, ขนไป

๑๐. ประยุทธ์ = รบ, ต่อสู้

๑๑. มนัส = ใจ

๑๒. แปรเกรง = กลับเกิดความเกรง [ว่าจะเอาชนะไม่ได้]

๑๓. เชวง = รุ่งเรือง, โด่งดัง

๑๔. พะว้าพะวัง = ห่วงหน้าห่วงหลัง

๑๕. เสาวนศัพท์ = เสียงที่ได้ยิน

๑๖. สำเนา = เรื่อง, ความ

๑๗. ระเบ็งระบือ = เลื่องลือ

๑๘. ลือชา = ปรากฏโด่งดัง

๑๙. บดีสีมา = ผู้เป็นใหญ่ในเขตแดน

๒๐. เกษตร = ชายแดน

การปกครองของแคว้นวัชชี แคว้นนี้ตั้งอยู่ทางฝั่งน้ำคงคาตอนเหนือ มีนครหลวงชื่อว่าเวสาลีหรือไพสาลีที่เรียกชื่อในชั้นหลังว่า Behar การปกครองของแคว้นนี้ในขณะนั้นมิใช่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่เป็นการปกครองโดยมีกษัตริย์หลายพระองค์ ซึ่งแต่ละพระองค์ก็มีอำนาจในแคว้นภาคใดภาคหนึ่ง แต่เมื่อมีราชกิจใด ๆ ก็นำมาประชุมปรึกษาหารือกันในราชสภา

เดียวกัน เพื่อวางแผนการณ์ปฏิบัติร่วมกันโดยความสามัคคี การปกครองเช่นนี้คล้ายกับแบบที่เรียกตามภาษาฝรั่ง Dominion ว่ากษัตริย์ทุกองค์มีพระนามว่า กษัตริย์ลิจฉวีเหมือนกัน

๒๑. อปริหานิยธรรม = ธรรมไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม หมายถึงว่าผู้ใด ปฏิบัติแล้ว ย่อมมีแต่ ความเจริญ ฝ่ายเดียว [ดูคำอธิบายในเนื้อเรื่อง]

๒๒. ธำรง = ทรงไว้

๒๓. กร้าว = แข็งกระด้าง

๒๔. ร้าวฉาน = แตกร้าว, ชุ่นเคือง

๒๕. หานิย์ = [หาน—ความเสื่อม+อนิย—ควร น่า พึง] ใช้เหตุแห่งหานิย์ หมายความว่าไม่ใช่เหตุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม

๒๖. สัมมาจาริต = [สัมมา—ดี, ชอบ จาริต—ประเพณี ความประพฤติ] — ความประพฤติตามประเพณีที่ดีที่ชอบ

๒๗. แจงโอวาท = ชี้แจงตักเตือนสั่งสอน

๒๘. ศาสน์ = คำสอน, การสอน

๒๙. ปรารภ = คิด, ดำริ

๓๐. ประทุษ = เบียดเบียน, ทำร้าย

๓๑. เจดีย์ = ที่เคารพนับถือ, ที่สำหรับบูชา, ปูชนียสถาน

๓๒. มิย่ำยำเยง = มิความย่ำเกรงอ่อนน้อมไม่เหยียบย่ำดูหมิ่น

๓๓. บวงสรวงพลี = การเซ่นไหว้, บนบาน

๓๔. พระอรหันต์ = ท่านผู้สำเร็จธรรมวิเศษสูงสุดในพระพุทธศาสนา

๓๕. สัปดพิธ = เจ็ดอย่าง

๓๖. นิติ = แบบแผน

๓๗. นริศ = พระราชา

๓๘. สปตพิธนิติคติ ฯลฯ ลิจฉวี = หมายความว่า ข้อความอันเป็นแบบแผนทั้ง ๗ ประการนั้น คือผู้เป็นสามัคคีธรรมเสมอในบรรดาพระราชาลิจฉวี

๓๙. มูลความ = เรื่องที่เป็นต้นเหตุ [แห่งความมั่งคง]

ตอนที่ ๓

พระเจ้าอชาตศัตรู ทรงนัดหมายให้พราหมณ์วัสสการดำเนินอุบาย

เนื้อเรื่อง พระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงปรึกษาความคิดนี้กับพราหมณ์วัสสการ เพื่อถามความเห็นควรจะกระทำอย่างไร จึงจะได้แคว้นวัชชีสมประสงค์ ฝ่ายพราหมณ์วัสสการครองหาอุบายอยู่ไม่ช้าก็เห็นแจ้งในวิธีดำเนินการโดยตลอด จึงกราบทูลให้พระเจ้าอชาตศัตรูทรงทราบตามความคิดของตน ครั้นแล้วพระเจ้าอชาตศัตรูก็ทรงนัดแนะกับพราหมณ์ ในอันที่จะดำเนินอุบายไว้พร้อมเสร็จ

ครั้นถึงเวลาเสด็จออกว่าราชการ ณ ท้องพระโรง บรรดาเสนาอำมาตย์ทั้งปวงต่างก็พากันมาเฝ้าอยู่อย่างพร้อมเพรียง เพื่อฟังกระแสรับสั่งในการปฏิบัติราชการ พระเจ้าอชาตศัตรูจึงมีรับสั่งเป็นเชิงปรึกษากับอำมาตย์ทั้งปวงว่า พระองค์ทรงคิดจะยกกองทัพไปรบปราบปรามแคว้นวัชชี ใครจะมีข้อคัดค้านพระราชดำริอย่างไรบ้าง ทันใดนั้นพราหมณ์วัสสการก็เริ่มดำเนินตามอุบายที่ได้นัดหมายไว้กับพระเจ้าอชาตศัตรูแล้ว กล่าวคือทำเป็นกราบทูลคัดค้านว่า พระราชดำริในเรื่องนี้หาเป็นการสมควรไม่ ขอให้ทรงพิจารณาดูให้ดี อันการที่จะยกทัพไปรบกษัตริย์ลิจฉวีนั้น เห็นว่าไม่สามารถจะได้ชัยชนะ กลับจะต้องพ่ายแพ้เสียอีก เพราะบรรดากษัตริย์ลิจฉวีแต่ละองค์ต่างมีความผูกพันธ์เป็นมิตรอย่างมั่นคง ทั้งยังเชี่ยวชาญอาจหาญในการรบด้วย อีกประการหนึ่ง ถ้าฝ่ายเขาประพฤติเป็นพาลเบียดเบียนฝ่ายเราก่อน เมื่อประทุษร้ายตอบก็ควรอยู่ แต่นี่ไม่มีเรื่องผิดพ้องหมองใจอย่างใดเลย เราจะทำร้ายเขาเป็นการผิดธรรม จะถูกติเตียนว่ามีเจตนาร้ายต่อเขาควรจะทรงยั้งไว้เพื่อเห็นแก่มิตรภาพและความสงบสุข

พระเจ้าอชาตศัตรูทรงฟังพราหมณ์ทูลอันเป็นการบังอาจขัดขืนพระราชโองการดังนั้น ก็แสร้งทำเป็นทรงพระพิโรธอย่างร้ายแรง มีรับสั่งว่าพราหมณ์วัสสการเป็นคนชาติชั่ว การศึกยังมิทันมาถึงและจะดีร้ายประการใดก็ยังมองไม่เห็น แต่พราหมณ์ยังบังอาจแสดงความอวดรู้ออกมา ยังมิทันไรก็คิดหมิ่นพระบรมเดชานุภาพเสียแล้ว ที่คัดค้านก็เพราะเกรงว่าภัยจะมาถึงตัว จะพลอยตายไปด้วย สมควรจะลงโทษประหารชีวิตเสีย หากแต่ทรงเห็นว่าได้รับราชการมีความชอบมาเป็นเวลานาน จึงละเว้นชีวิตให้ แล้วมีรับสั่งให้นายประตูนำตัวไปลงโทษตามบทพระอัยการ คือให้เฆี่ยนหลังแล้วโกนผมและขับไล่ไปเสีย มิให้อยู่ในพระราชอาณาเขตอีกต่อไป พราหมณ์วัสสการก็ยอมทนรับโทษอย่างอาจหาญ ถึงกับสลบเพราะถูกโบยหลัง ก่อให้เกิดความสังเวทนา

แก่ผู้ที่ได้พบเห็นยิ่งนัก ครั้นแล้วก็ถูกโกนผมและเนรเทศออกจากบ้านเมืองตามบทพระอัยการ พราหมณ์ก็ออกเดินทางมุ่งตรงไปยังแคว้นวัชชี อันเป็นถิ่นของกษัตริย์ลิจฉวี

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้ ฉันท์ในลำดับที่ ๔ คือ อุปชาติฉันท์ มีแผนการเรียงคำ ดังนี้:—

	ฯ ๐ ฯ ๐ ๐	ฯ ฯ ๐ ฯ ๐ ๐
	๐ ๐ ฯ ๐ ๐	ฯ ฯ ๐ ฯ ๐ ๐
	๐ ๐ ฯ ๐ ๐	ฯ ฯ ๐ ฯ ๐ ๐
	ฯ ๐ ฯ ๐ ๐	ฯ ฯ ๐ ฯ ๐ ๐
ตัวอย่าง	บรมกษัตริย์ปรา	รภการปราบปราม
	กับวัสสการพราหมณ์	พฤฒิเอกอาจารย์
	ปรึกษาอุบายคำ	ริกระทำโฉนการ
	จะสมนิยมภาร	ธุระปรารถนาเรา

ควรสังเกตว่าฉันท์ชนิดนี้ค่อนข้างจะมีลักษณะแปลกกว่าชนิดอื่น กล่าวคือ การวางคำครุและลหุในวรรคหน้าของบทแรกกับบทต่อไปไม่เหมือนกัน ในบทแรกหน้าบาทเอกนั้นคำลหุวางอยู่เป็นคำที่ ๓ และที่ ๓ ในวรรคหน้าของบาทโทมีลหุคำเดียวตกไปอยู่คำที่ ๓ ส่วนในบทถัดไปนั้นกลับกับบทแรก กล่าวคือ เอาบาทโทวรรคหน้าบทแรกขึ้นก่อน และบาทเอกกลับไปเป็นบาทโท สลับกันไปดังนี้เป็นคู่ ๆ จนจบ ส่วนวรรคหลังนั้นวางครุลหุเป็นแบบเดียวกันตลอด

[๔] ๑. พฤฒิ = ผู้ใหญ่, เจริญ, ฉลาด, ชำนาญ

๒. ภาร = ธุระ

๓. ทิช = พราหมณ์

๔. วาทิน = อย่างเดียวกับวาที ตามศัพท์แปลว่าผู้พูด, ผู้ชี้แจง ใช้หมายความว่าคำพูดก็มี

๕. ภูมินทร์ = พระเจ้าแผ่นดิน

๖. เผดียจ = ตัด, ขาด, กำจัด เผดียจมูลสมัครไมตรี หมายความว่าตัดต้นรากคือความพร้อมเพรียงและมิตรภาพนั่นเอง

๗. เสนาธิบดี = เสนาผู้ใหญ่

๘. มุขพรรคอมาตย์ = พวกอำมาตย์ที่เป็นหัวหน้า

๙. ฐานันดร = ลำดับตำแหน่งยศบรรดาศักดิ์
๑๐. ประกาศิต = คำสั่ง
๑๑. ราชสมภาร = ในที่นี้หมายถึงพระเจ้าอชาตศัตรู คำเต็มคือ บพิตรพระราชสมภาร มักเป็นคำพระสงฆ์ใช้เรียกพระเจ้าแผ่นดิน
๑๒. พจนารถ = เนื้อความของคำพูดใช้หมายทั่วไปว่า คำพูดโดยมาก
๑๓. ประภาษ = ตรัส, บอก, พูด
๑๔. สกล, สากล = ทั่วไป, ทั้งปวง
๑๕. ไกร = กล้า, ยิ่ง, มาก
๑๖. เสนาบดี = คือ เสนาบดี นั่นเอง ในที่นี้ใช้ บดี เพราะต้องการรดหุตามข้อบังคับฉันท์
๑๗. มนตรี = ขุนนางที่ปรึกษา
๑๘. พจ, วจี = คำพูด, ถ้อยคำ
๑๙. อดิศูร = ผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่, พระราชา
๒๐. นราศัย = ที่อาศัยของคน, พระราชา
๒๑. นยาธิบาย = ข้อความชี้แจงอ้างอิง
๒๒. วจนัตถ = คำเดียวกับ พจนารถ [วจน+อตฺถ] และ [พจน+อตฺถ]
๒๓. ปรารภ = ริเริ่ม, รำพึง
๒๔. ถ่อง = ชัดเจน, แน่แท้
๒๕. ชนบท = แว่นแคว้น, อาณาจักร
๒๖. พากย = คือ พากย์นั่นเอง, คำพูด, ภาษา
๒๗. มิตรพันธ = การผูกมิตร
๒๘. ยรรยง = กล้าหาญ
๒๙. ปราชัย = พ่ายแพ้
๓๐. มน = ใจ
๓๑. พยากรณ์ = การทาย, ทำนาย

๓๒. คลอนแคลน = ไม่มั่นคง

๓๓. ทุษ = โทษ, การทำร้าย

๓๔. บเบื่นธรรม = ล่วงความผิด

๓๕. วาท = คำพูด

๓๖. วิรุธ = ผิด, วิปริต

คำฉันท์ในลำดับที่ ๕ คือ อิทิสังฉันท์ มีแผนการวางครุลหุดังนี้:—

o ๅ o ๅ o ๅ o ๅ o

ๅ o ๅ o ๅ o ๅ o ๅ o o

ตัวอย่าง ภูบดีสดับอุปายะตาม

ณ วาทะวัสสการพราหม ณ บังอาจ

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๕] ๑. ภูบดี = ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน, พระราชา ในที่นี้ต้องอ่าน ภูบะดี เพื่อให้ถูกตามลักษณะฉันท์

๒. อุปายะ = อุบาย

๓. ตาล = เกิดขึ้น

๔. พิโรธ = โกรธ, เคือง

๕. สีหนาท = เสียงร้องของราชสีห์ หมายถึงเสียงของพระเจ้าแผ่นดิน เปรียบความเป็นเสียงที่ทรงอำนาจที่เกรงกลัวแก่ผู้ได้ฟัง

๖. ทุทาส = ทาสชั่ว, หมายความว่าชั่วอย่างทาส, เลวอย่างทาส—สฤล—หยาบคาย, ต่ำช้า

๗. กลกะ = ราวกับ, เหมือน

๘. กากะ = นกกา

๙. ขมังธนู = พรานผู้ใช้ธนู

๑๐. ธวัชริปุ = ของของข้าศึก

๑๑. พ่ายเพราะภัยพะตัว = คือยอมแพ้เพราะมีภัยมาถึงตัว
๑๒. ชิพิต = ชีวิต
๑๓. ประดิษฐ์ประดอย = ตกแต่งให้งามขึ้น ในที่นี้หมายความว่าแกล้งประดิษฐ์ถ้อยคำขึ้นมากล่าว
๑๔. ประเด็น = ข้อความที่สำคัญ
๑๕. วิจาระ = ไตร่ตรอง, พิจารณา
๑๖. ฉนำ = ปีฉนำสมัยนาน–เป็นเวลานานปี
๑๗. ชิวาตม์ = วิญญาณอันเป็นอยู่คือชีวิตนั่นเอง
๑๘. นคราภิบาล [นคร+อภิบาล] = ผู้ปกครองดูแลชาวเมือง
๑๙. สภาบดี = ผู้เป็นใหญ่ในชุมนุม คือผู้ปกครองดูแลชาวเมืองที่เรียกว่ากรมเมือง หรือกรมพระนครบาล
๒๐. ราชบุรุษ = คนของพระราชาหรือข้าราชการ
๒๑. กรุณ = คือ กรุณา, เอ็นดู, สงสาร
๒๒. กรรมกรณ = เครื่องสำหรับลงอาญา เช่นเครื่องจองจำเป็นต้น
๒๓. บทพระอัยการ = กฎหมายอาชญาแผ่นดิน ทั้งหมดนี้มีความหมายว่าให้พิพากษาลงโทษตามบทพระอัยการ คือลงโทษตามกฎหมายอาชญาแผ่นดิน แล้วให้โกนหัวเสียการที่ให้โกนผมนั้นมีธรรมเนียมถือกันมาแต่โบราณว่าเป็นอัปมงคล และเป็นเครื่องหมายแสดงว่าตัวผู้ถูกลงโทษเช่นนั้น เป็นคนต่ำช้าเลวทรามอย่างยิ่ง
๒๔. คามนิคม = บ้านเมือง
๒๕. นิยม = กำหนด ทั้งบทนี้หมายความว่าให้ไล่ไปเสีย มิให้อาศัยอยู่เมืองใด ๆ ภายในเขตแดน [แคว้นมคธ]
๒๖. มหาสีมา = เขตแดนใหญ่
๒๗. สวามิภักดิ์ = จงรักต่อเจ้า

๒๘. อมิตรลิจฉวี = กษัตริย์ลิจฉวีเป็นศัตรู
๒๙. พระราชชูร = กิจชูระของพระราชา
๓๐. นิวัติ = กลับ
๓๑. สุขาภิมัณฑ์ = เครื่องประดับยิ่ง คือความสุข
๓๒. มหาคาร = เรือนใหญ่
๓๓. สุขาภิมัณฑ์มหาคาร = หมายถึงพระมหาปราสาทอันเป็นเครื่องประดับยิ่งด้วยความสุข

คำฉันท์ในอันดับที่ ๖ คือ อินทรวิเชียรฉันท์ ควรสังเกตว่าฉันท์ชนิดนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับกาพย์ยานี ต่างกันก็แต่ว่ากาพย์ไม่บังคับ ครุ ลหุ ส่วนฉันท์นั้นมีบังคับ ครุ ลหุ แผนเรียงคำของอินทรวิเชียรฉันท์ คือ

o o ๅ o o ๅ ๅ o ๅ o o
o o ๅ o o ๅ ๅ o ๅ o o

ตัวอย่าง ควรเพื่อจะสมเพช ภยเวทนาการ
ด้วยท่านพฤฒาจารย์ พะกระทบประสบทัณฑ์

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๖] ๑. เวทนาการ = อาการเจ็บปวด, ความทรมาน
๒. พฤฒาจารย์ = ครูผู้เฒ่า, ครูเจริญ ในที่นี้หมายถึงพราหมณ์วัสสการ
๓. พะ = ถูกกระทบ
๔. ทันฑ์ = โทษ
๕. กตัญญู = รู้บุญคุณที่ท่านทำแล้วแก่ตน
๖. กตเวทิตา = การตอบคุณท่าน
๗. นร = คน
๘. หยั่งชอบ = หย่อนลงในความดี คือ ยึดมั่นในความดี

๙. ทุเรส = ลำบาก
๑๐. ขรการณ์ = เหตุหนัก
๑๑. พะพาน = พบ, ปะ, ถึง
๑๒. ถวิล = นึกคิด
๑๓. สฤษฎ์ = ทำแล้วเสร็จ
๑๔. ประทักษ์ = ชำนัน, แข็งขัน
๑๕. ราชมัล = เจ้าพนักงานผู้มีหน้าที่ทำโทษคน, ผู้มีหน้าที่เฆี่ยนคนที่ต้องพระราชอาญา
๑๖. พล = กำลัง, แรง
๑๗. โบย = เฆี่ยน, ตี
๑๘. บง = มอง, ดู
๑๙. สรีร์ = ร่างกาย, ตัว
๒๐. รัว = ลั่น, ระริกระรัว, ลั่นรัว
๒๑. เพ่งผาด = ดูเผิน ๆ แต่ในที่นี้หมายความว่ามองดูเท่านั้น
๒๒. ระกะ = มาก, เกลื่อน
๒๓. ร่อย = รอยบิ่น, รอยแตก
๒๔. สยบกาย = ซบกายลง
๒๕. สิร = หัว, ศีรษะ
๒๖. คา = เครื่องจำคอนักโทษ
๒๗. สาหส = ร้ายแรง ในที่นี้ต้องแยกอ่าน สาหสะ เพราะต้องการคำสองคำแรกในวรรคหลัง
๒๘. โทมน = ความเศร้าใจ, ความเป็นทุกข์ใจ
๒๙. ประทังตน = ทรงตนไว้
๓๐. กลบกกร = ผู้กระทำการโกนหัว, ช่างตัดผม
๓๑. สิริเปล่า = หมายความว่าสิ้นความงาม, เสียสง่าราศี
๓๒. มลัก = เห็นผิดลักจะหลาบจำ หมายความว่าใครเห็นก็จะได้หลาบจำไม่เอาเป็นเยี่ยงอย่าง

๓๓. กัลปน = ในที่นี้ใช้เป็นนาม หมายความว่า การตัด, การโกนผม

๓๔. ปัพพาชนียกรรม = กรรมอันสงฆ์พึงขับไล่ คำนี้ใช้สำหรับภิกษุผู้กระทำผิดและต้องโทษ ถูกขับไล่ให้ไปอยู่ในสำนักอื่น ในที่นี้หมายถึงการเนรเทศให้ออกไปอยู่นอกเขตแดน

๓๕. ทิชาจารย์ = ครูผู้เป็นพราหมณ์หมายถึงวัตรการพราหมณ์

๓๖. สรศัพท์ = เสียง ใช้ ซ้อนศัพท์ อย่าง เดียวกันกับ นัยเนตร คำ สรกับศัพท์ แปลเหมือนกันว่าเสียง

๓๗. สันทน์ = การพูด, สนทนา, สรศัพท์ประสาสันทน์ ทั้งวรรคนี้หมายความว่า เสียงพูดกันตามแต่จะพูดกันไปต่าง ๆ

๓๘. กมล = ใจ

๓๙. อุระข้อน = ทุบอก, ตีอก, ร้องไห้

๔๐. พิไรพรรณน์ = คือพิไรพรรณ, บ่นพร่ำรำพัน

๔๑. พิสัยฉันกุธเกลียด = ด้วยวิสัยที่มีความโกรธและเกลียดชัง คำว่ากุธ, โกธ แปลว่าขุ่นเคือง, โกรธ

๔๒. บางหมู่กรุณามี ณ หทัยก็ให้ของ = บางพวกมีความกรุณาอยู่ในใจก็ให้ของ [แก่พราหมณ์]

๔๓. เสกลเล่ห์ = แกล้งทำเล่ห์กลอุบาย

๔๔. ปลงอาตม์ = ยอมตน

๔๕. นิวาส = จากไป

๔๖. ราชคฤห์ฐาน = คือ เมืองราชคฤห์นั่นเอง คำว่า ฐาน [ม] สถาน [ส] แปลว่าที่ตั้ง, ตำแหน่ง, หลักแหล่ง

๔๗. เทศ = ประเทศ, บ้านเมือง, ถิ่นที่

๔๘. บุร = เมือง

ตอนที่ ๔

พราหมณ์วัสสการเข้าไปดำเนินอุบายให้กษัตริย์ลิจฉวีแตกสามัคคีกัน

เนื้อเรื่อง ฝ่ายพราหมณ์วัสสการก็ออกเดินทางจากนครราชคฤห์ รอนแรมมาแต่ผู้เดียว เป็นเวลาหลายวันจึงมาถึงเมืองเวสาลี นครหลวงแห่งแคว้นวัชชี และเริ่มทำตัวให้รู้จักชอบพอกับชาวเมืองนั้น พวกชาวเมืองเวสาลีเห็นร่างกายของพราหมณ์เป็นแผลมีรอยถูกเฆี่ยนตี ประกอบกับได้ฟังเรื่องราวที่พราหมณ์วัสสการเล่าให้ฟังก็เชื่อว่าเป็นความจริง จึงให้พักอาศัยอยู่ด้วย เพราะมีความสงสาร ความทราบถึงกษัตริย์ลิจฉวีทั้งปวงก็มีรับสั่งให้ตีกลองนัดหมาย ให้บรรดากษัตริย์แห่งวัชชีทุกพระองค์มาประชุมปรึกษาในเรื่องนี้ว่า ควรจะรับพราหมณ์ผู้นี้ไว้หรือขับไล่ไปเสีย ที่ประชุมมีความเห็นพ้องต้องกันว่าแคว้นมคธนั้นเป็นศัตรูของแคว้นวัชชี เพราะพราหมณ์ที่มานี้อาจมีเล่ห์กลอย่างหนึ่งอย่างใดที่จะคิดร้ายเป็นไส้ศึกก็ได้ ทางที่ดีควรเรียกตัวเข้ามาไต่สวนปากคำดู เพื่อพิจารณาว่าควรจะทำอย่างไรต่อไป แล้วจึงสั่งการภายหลัง

เมื่อพราหมณ์วัสสการเข้ามาเฝ้ากษัตริย์ลิจฉวีตามรับสั่ง ก็ทูลให้ทรงทราบถึงเหตุที่ตนถูกเนรเทศจากบ้านเมืองมา พร้อมทั้งแสดงกิริยาวาจาอย่างอ่อนหวานและแนบเนียนให้ทรงเห็นความทุกข์ร้อนที่ตนได้รับ แล้วทูลว่าตนได้ทราบข่าวเลื่องลือว่ากษัตริย์ลิจฉวีเป็นผู้ทรงคุณธรรมอย่างแท้จริง จึงหวังพึ่งพระบรมโพธิสมภารจนกว่าจะสิ้นชีวิต การที่ตนได้รับราชภัยจากพระอชาตศัตรูก็เพราะทูลคัดค้านมิให้ทรงยกทัพมารุกรานแคว้นวัชชี ด้วยเห็นว่าแคว้นนี้ทรงกำลังเข้มแข็ง การที่ไพร่พลของแคว้นมคธจะยกมารบก็เท่ากับแมลงเม่าบินเข้ากองไฟ ย่อมจะต้องประสบความหายนะโดยแท้ แต่พระเจ้าอชาตศัตรูมิได้ทรงเชื่อฟังกลับลงพระอาชญาแก่ตนอย่างร้ายแรงเห็นปานฉะนี้

บรรดากษัตริย์ลิจฉวี ทรงได้ฟังคำบรรยายความทุกข์ร้อน ประกอบทั้งร่างกายฟกช้ำมีรอยถูกเฆี่ยนตี ก็ทรงเชื่อฟังคำของพราหมณ์วัสสการโดยมิได้ระแวงสงสัยแม้แต่น้อย จึงรับสั่งว่าอันโทษผิดของพราหมณ์ดูก็ไม่ร้ายแรงอะไร พระเจ้าอชาตศัตรูไม่น่าจะทรงพิโรธเกรี้ยวกราดถึงเช่นนั้นแล้วก็พร้อมกันลงมติให้รับพราหมณ์วัสสการไว้ และโดยที่เห็นว่าพราหมณ์เป็นผู้ทรงความรู้ชำนาญในศิลปศาสตร์ทั้งปวง จึงแต่งตั้งให้เป็นอำมาตย์ผู้พิจารณายรรถคดี และแต่งตั้งให้เป็นพระอาจารย์สั่งสอนศิลปวิทยาแก่บรรดาราชกุมารของกษัตริย์ลิจฉวีทั้งหลายอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้ คำนี้ที่ในอันดับที่ ๒ นี้คือ วัชชุมมาดาณัตติ ซึ่งนับ

ว่าเป็นฉันท์ที่มีลักษณะแปลกกว่าชนิดอื่น กล่าวคือ ไม่มีคำลหุเลย คำที่เรียงเข้าคณะล้วนเป็นคำครุทั้งสิ้น นับว่าสะดวกแก่การอ่านโดยที่ไม่ต้องกังวลในการจดจำตำแหน่งของลหุ

๑. เถื่อน = ป่า
๒. ถั่นล่วง = ล่วงเลยไป
๓. เวสาลี = ชื่อเมืองหลวงของแคว้นวัชชี ในบัดนี้เรียกว่า Behar
๔. เชิงชิดชอบเชื่อง = ทำตัวให้สนิทชิดชอบคุ้นเคย
๕. ฉันท์ = ความรักใคร่, ความพอใจ
๖. อัชฌาสัย [ม] อัธยาศัย [ส] = ความนิยม, อารมณ์, นิสัย
๗. เอกอาจารย์ = ครูผู้เยี่ยมยอด
๘. ทุพพล = มีกำลังน้อย, อ่อนแอ
๙. กำจาย = แผดงจากชจาย, กระจาย
๑๐. แจ้งร้าว = รุแพร่งพรายออกไป
๑๑. ขานไข = กล่าวชี้แจง
๑๒. สาสน์ = ในที่นี้แปลว่าข่าว
๑๓. สัญญาอาณัติ = เครื่องหมายที่กำหนดนัดหมายกันไว้
๑๔. ฆาต = ตี รวมความทั้งสองวรรคนี้ว่า ให้ตกลงจัดเป็นสัญญาณนัดหมายกัน
๑๕. อาณา = อำนาจ, การปกครอง, เขตแดน
๑๖. อารัมภ์พจน์ = คำปรารภ, คำเริ่มต้น
๑๗. เปาโรหิต = ปุโรหิต, พราหมณ์ผู้สอนอรรถธรรมแก่กษัตริย์, พราหมณ์ผู้เป็นอำมาตย์ที่ปรึกษาของกษัตริย์
๑๘. มาคธเขตไกร = แคว้นมคธอันยิ่งใหญ่
๑๙. ชัดศัตรู = เป็นศัตรูอย่างแน่แท้
๒๐. แต้มคู = ชั้นเชิง, เล่ห์เหลี่ยม
๒๑. มาด = มุ่งไว้, คาดไว้
๒๒. มูลารัมภ์ [มูล + อารัมภ] = เริ่มเหตุ, เริ่มต้น

๒๓. ไส้ศึก = ข้าศึกที่แอบแฝงอยู่ในสำนักคน เพื่อสืบเหตุการณ์ให้แก่ปรปักษ์

๒๔. สนธิ = การติดต่อ, สนธิสาย หมายถึงการติดต่อให้ข้าศึก

๒๕. ผิดแยกแผกยล = แตเห็นผิดแปลก

๒๖. ยากหยั่ง = ยากที่จะรู้ถึง

คำฉันท์ในอันดับที่ ๘ คือ อินทรวงศ์มีแผนการเรียงคำครุลหุดังนี้ :—

ตัวอย่าง

ราชาประชุมดำ	ริกระทำประการะดัง
ดำรัสตระบัดยัง	วจนัตถ์ปวัตติพลัน
๐ ๐ ฯ ๐ ๐	ฯ ฯ ๐ ฯ ๐ ฯ ๐
๐ ๐ ฯ ๐ ๐	ฯ ฯ ๐ ฯ ๐ ฯ ๐

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๘] ๑. ตระบัด = ทันใด

๒. ปวัตติ = ความเป็นไป

๓. ยังวจนัตถ์ปวัตติพลัน = ยังถ้อยคำให้เป็นไปโดยพลัน คือมีคำสั่งในทันที

๔. ราชภัฏโปริส = บุรุษผู้เป็นบ่าวพระราชา คือข้าราชการ คำว่าภัฏ แปลว่า ทหาร หรือบ่าว โปริส คือบุรุษ

๕. บุระ = เมือง

๖. เนรเทศ = ให้ออกไปจากประเทศ ขับไล่ออกไปจากถิ่น

๗. จรัล = ไป, เดินไป

๘. ประกาศิต = คำสั่ง

๙. จรดุจประกาศิต = ไปตามคำประกาศสั่ง [ของกษัตริย์ฉะนั้น]

๑๐. พระราชฐาน = ที่ประทับของพระราชา

๑๑. ราชสภาบดี = กษัตริย์ผู้เป็นใหญ่ในที่ประชุม

๑๒. นยปุจฉนิย์คดี = ข้อความอันเป็นคำถาม

๑๓. เยี่ยใด = ทำไฉน

๑๔. ดูกร = เป็นคำร้องเรียก เตือนให้ผู้ฟังรู้ตัว ในทางไวยากรณ์จัดเป็น บุรพบทนำหน้าคำร้องเรียก

๑๕. กลี = ความชั่วร้าย

๑๖. ทุรเหตุ = เหตุชั่ว

๑๗. อะดัก = ลำบาก, เดือดร้อน

๑๘. ดาล = เกิดขึ้น

๑๙. ขร = หนัก, ร้าย

๒๐. คณนาอนันต์ประมาณ = นับเป็นจำนวนมากมาย

๒๑. ต้องทัณฑบรรพาชนีย์ = ต้องถูกขับไล่

๒๒. ทาร = เมีย

๒๓. รหัส = เหตุลับ, ความลับ

๒๔. อนุมาน = ความคาดหมาย, การไตร่ตรอง

๒๕. ครัน = มาก, หลาย

๒๖. อชาตสัตตุ = คือ อชาตศัตรูนั่นเอง ในที่นี้ต้องการลหุ จึงใช้รูปศัพท์บาลีว่า สัตตุ

๒๗. ภูมิ = แผ่นดิน

๒๘. ต่างเราจะเอาภูมิณกันและกันประสงค์ = หมายความว่า เราต่างก็มีความประสงค์จะเอาแผ่นดินของกันและกัน

๒๙. ปลงมนะ = ตกลงใจ

๓๐. ระคาง = หมาง, หมางใจ

๓๑. มธุรทูล = ทูลอย่างอ่อนหวาน, ทูลด้วยคำไพเราะ

๓๒. อภิยาจน์ = การขอร้องอย่างยิ่ง, การวิงวอนอย่างยิ่ง

คำฉันท์ในอันดับที่ ๙ คือ วสันตดิลกฉันท์ [ดูแผนการเรียงคำครุลหุข้างต้น] ข้อความในฉันท์นี้เป็นถ้อยคำของวัสสการพราหมณ์ที่ทูลแก่กษัตริย์ลิจฉวี

[๙] ๑. พระจอมจุฬมกุฎ = พระผู้เป็นจอมมงกุฎเหนือหัว คือ พระราชา

๒. ระบุ = พูดถึง, กล่าวถึง

๓. ระบาย = ขยายออก, แพร่หลาย

๔. ตระบะ = ความเพียร, เครื่องเผาผลาญกิเลส, ความละความชั่ว

๕. เบิก = เบิด, ขยาย

๖. ระบือ = เลื่องลือ

๗. บุญย์ [ส.], บุญ [ม.] = ความดี, กุศล

๘. ทยาลุ = มีความเอ็นดู, มีความสงสาร

๙. สุภกรรม = การกระทำที่ดีงาม

๑๐. สุนทร = ดี, งาม

๑๑. พิบูล = เต็มพร้อม

๑๒. สรรเสริญเจริญพระคุณ ฯลฯ พิบูลงาม = หมายว่า ย่อมเป็นที่สรรเสริญเยินยอในพระคุณอันดีงามอย่างเต็มเปี่ยม

๑๓. มหรรณพนที = ห้วงน้ำอันใหญ่

๑๔. ทะนุ = บำรุง, เชิดชู

๑๕. อุทก = น้ำ

๑๖. นร = คน

๑๗. หทย = ใจ

๑๘. ระอุผ่าว = ร้อนวาบ

๑๙. อุณหมุญจนะ = การพ้นไปซึ่งความร้อน ยังอุณหมุญจนะยังความร้อนให้สิ้นสูญย์ไป

๒๐. ปีติ = ความยินดี, ความอิ่มใจ

๒๑. กษณะ = ขณะ, เวลา

๒๒. ประณุท = ระงับ, บรรเทา

๒๓. ภยมุข = ช่องทางแห่งภัย

๒๔. ประมวล = รวบรวม, ทั้งปวง

๒๕. อาดุรณแด = เดือดร้อนในใจ

๒๖. สรณะ = ที่พึ่ง, ที่อาศัย
๒๗. อนุสร = ระลึก, คำนึงถึง ความทั้งหมดนี้หมายว่าจะคิดหาที่พึ่งที่ไหนก็มองไม่เห็นมี
๒๘. ขจร = ฟุ้งไป
๒๙. กิรติ = คำเล่าลือ, คำสรรเสริญ
๓๐. เอกอัครกษัตริย์ = กษัตริย์ผู้เลิศยอด
๓๑. สุขุม = ละเอียด, ประณีต
๓๒. เพิ่ญ = เต็ม
๓๓. พึ่งอภิโพธิสมภาร = พึ่งท่านผู้เป็นใหญ่ดังหนึ่งร่มโพธิอันยิ่งใหญ่คือ อยู่ในความคุ้มครองของท่าน [พระราชา]
๓๔. ปราณ = ลมหายใจ, ชีวิต
๓๕. นิจกาล = ทุกเวลา, เสมอ
๓๖. ปรารมภ์ = รำพึง, ดำริ
๓๗. เจตน์ = ความตั้งใจ
๓๘. กักขฬ = หยาบคาย, กระด้าง
๓๙. ภูว, ไผท = แผ่นดิน
๔๐. ทุมนัส, โทมนัส = ความเสียใจ, ความเศร้าใจ
๔๑. พ้องราชภัย = ได้รับภัยจากพระราชา, ถูกลงพระราชอาญา
๔๒. ทุรพล = มีกำลังน้อย, อ่อนแอ
๔๓. ข้ายุคล [บาท] = ข้าพระบาททั้งคู่, ข้าทูลละอองธุลีพระบาท
๔๔. มูลิก = คนรับใช้, ผู้อยู่ใต้บังคับ ทั้งบทนี้มีความหมายว่า เดิมนั้น คือพระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงปรึกษากับข้ายุคล (คือวัสสการพราหมณ์) และมุขมนตรีทั้งปวง
๔๕. ยาตรพยุห์พหลยุทธ = ยกกองทัพใหญ่ไปรบ
๔๖. ประทุษ = ทำร้าย, เบียดเบียน
๔๗. นิยมนิรประโยชน์ = กำหนดเอาในสิ่งที่ไร้ประโยชน์
๔๘. อสัตย์ = ความไม่จริง, ความไม่ซื่อตรง

๔๙. ระบิล = เรื่อง, ความ
๕๐. วัชชิบวร ฯลฯ เข้มแข็ง = แคว้นวัชชีอันเลิศทั้งปวง ล้วนมีความเข้มแข็ง
๕๑. รัพล = กระบวนทหาร, กองทหาร
๕๒. สกล = ทั่ว, ทั้งปวง
๕๓. พิริย = คนกล้า, นักรบ, ทหาร
๕๔. รณการ = การรบ
๕๕. มาคธไผท = แผ่นดินมคธ, แคว้นมคธ
๕๖. รัฐนิกร = หมู่ชาวเมือง
๕๗. พละ = กำลังแรง
๕๘. สมร = การสงคราม
๕๙. อินทโคปกะ = แมลงเม่า
๖๐. มุหะ = หลง, โง่, ความทั้งหมดนี้มีว่าดังหนึ่งแมลงเม่าบินเข้ากองไฟ และหิ่งห้อยจะแข่งกับแสงอาทิตย์ ฉันเล่าจะไม่น่าตาย
๖๑. หายนะ = ความเสื่อม, ความทรุดโทรม
๖๒. บัดดล = ประเดี๋ยวถึง, ทันใด
๖๓. บดินทร = เจ้าผู้เป็นใหญ่, พระเจ้าแผ่นดิน
๖๔. ธ = ท่าน, เธอ เป็นคำใช้แทนชื่อบุคคลชั้นสูง เช่น พระราชา เป็นต้น
๖๕. พิโรธ = โกรธ, เคือง
๖๖. พิธทารุณ = อย่างดุร้าย
๖๗. ไป่ควรเฉลยนยแถลง = ไม่ควรจะเล่าแจ้งข้อความ (เพราะพระองค์ทรงเห็นอยู่แล้ว)
๖๘. ประมูล = เพิ่ม, เติม
๖๙. ประมวล = รวบรวม
๗๐. กลประเด็น = ข้อความเป็นอุบาย
๗๑. นิรสาร = ไม่เป็นแก่นสาร, ไม่มีประโยชน์
๗๒. ทุผล = ผลชั่ว

๗๓. อดุล = ชั่งไม่ได้, ไม่มีที่เปรียบ

๗๔. สีตล = หนาว, เย็น

๗๕. คุณมัย = แล้วไปด้วยคุณความดี ทั้งบทนี้หมายความว่า ผู้ที่จะรับผ่อนปรนผลอันชั่วร้าย ดังได้ไม่เห็นมีนอกจากพระองค์ (กษัตริย์ติจฉี) ผู้แล้วไปด้วยคุณ คือ ความเมตตาอันเย็นหาที่เปรียบมิได้

๗๖. สรณีย = ควรเป็นที่พึ่ง

๗๗. สุขพิสัย = ขอบเขตแห่งความสุข

๗๘. อนุสนธิอาสัญ = สืบเนื่องไปจนตาย

๗๙. แม่นปอง = มุ่งหมายอย่างแท้จริง

๘๐ สนอง = ตอบ

๘๑. วรคุณ = คุณอันประเสริฐ

๘๒. ธิมหากรุณ = คือธิมหาการุณย์, ความกรุณาอันยิ่งใหญ่

๘๓. ตราบสลายกาล = จนถึงเวลาตาย

๘๔. บทมาลย์ = ระเบียบดอกไม้คือเท้า

๘๕. ข้าพระบทมาลย์ = ข้าพระบาท

๘๖. อภัพ, อาภัพ = ตกอับ, วาสนาน้อย

คำฉันท์ในลำดับที่ ๑๐ วังสัฏฐฉันท์ มีการเรียงคำเข้าคณะดังนี้ :—

ฯ ๐ ฯ ๐ ๐ ฯ ฯ ๐ ฯ ๐ ฯ ๐

ตัวอย่าง ประชุมกษัตริย์รา ชสภาสถิตะนึง

ตะเนณทุกข์ริง อุระอัดประหวัดประวิง

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๑๐] ๑. ราชสภา = ที่ประชุมกษัตริย์

๒. ทุกข์ริงอุระ = ความทุกข์ที่รัดรึงอยู่ในอก

๓. อัดประหวัดประวิง = เรื่องราวที่เป็นไปอย่างหนักหน่วงใจ, เรื่องที่หนักหน่วงใจอยู่

๔. ระกำ = ความลำบาก, ความทุกข์

๕. พาหิรกาย = ร่างกายภายนอก

๖ ฉงาย = สงสัย

๗. คุรุ = ครู

๘. นิยาม = กำหนด ผิดดั่งว่านิยาม—ถ้าเป็นดังกล่าวจริง

๙. จุฬภู = เจ้าแผ่นดิน

๑๐. กุธกราด = โกรธเกรี้ยวกราด

๑๑. พะนอ = เอาใจ, ถนอม

๑๒. วินิจ, วิจารณ์ = การไตร่ตรอง, ไคร่ครวญ

๑๓. พะพ้อง ฯลฯ จะปาน = ไม่น่าจะต้องถูกลงโทษถึงปานนั้น

๑๔. นิเทสการ = การเนรเทศจากถิ่นที่อยู่

๑๕. ทวิวิธ = สองอย่าง, สองสถาน

๑๖. ทวิวิธลุทัณฑทวน = เป็นการต้องโทษทบถึงสองสถาน

๑๗. อุปการ = การอุดหนุนช่วยเหลือ

๑๘. สุธรรม์ = ธรรมอันดี

๑๙. มลโทษ = ความผิดอันมัวหมอง

๒๐. ขนบ = แบบอย่าง

๒๑. ข้าธุรราชกิจ = ข้าราชการ

๒๒. ทิชงค์ = พราหมณ์

๒๓. อัญชลี, อัญชลี = การน้อมไหว้

๒๔. ปุจฉานย = ข้อความที่เป็นคำถาม

๒๕. ฐานันดร = ลำดับตำแหน่งยศถาบรรดาศักดิ์

๒๖. ปูน = ให้, ปั้น ความทั้งสองบทตั้งแต่ และมีพระปุจฉา ฯลฯ เบื้องบุราณมา หมายความว่า กษัตริย์ถึงจะมีรับสั่งถามว่า เมื่อยังรับราชการอยู่กับพระเจ้าอยู่หัวนั้นมีตำแหน่งยศถา-

บรรดาศักดิ์เป็นอะไร จะแต่งตั้งให้เป็นดังเช่นแต่ก่อน

๒๗. สถิต = อยู่

๒๘. ศักดิ์ = อำนาจ ในที่นี้หมายถึงตำแหน่งหน้าที่ในทางราชการ

๒๙. นิยมอมาตย์ฐานะพิจารณาคดี = มีกำหนดอยู่ในตำแหน่งอมาตย์พิจารณาถ้อยความ

๓๐. พินิจทธารี = ผู้ทรงไว้ซึ่งการตัดสิน

๓๑. ดุลกิจ = กระทำกิจให้เที่ยงตรงดังคันชั่ง ทั้งบทนี้หมายความเพียงว่า ตั้งให้เป็นอำมาตย์ผู้พิจารณาพิพากษาคดีเท่านั้นเอง

๓๒. กษัตริย์เกษตรลิจฉวี = กษัตริย์แห่งเขตลิจฉวี

๓๓. สิทธิพระราชทาน = ทรงให้สิทธิ์คือความสำเร็จ หมายความว่าทรงแต่งตั้ง, มอบหมาย

๓๔. สถาปนา = การแต่งตั้ง

๓๕. ธุโรปถัมภ์ = ผู้ช่วยทำธุระ คือผู้มีหน้าที่ในราชการ ทั้งบทนี้มีความหมายว่า พระราชทานตำแหน่งตั้งให้มียศราชการ

๓๖. พฤฒิ = ผู้ใหญ่, ผู้ชำนาญ

๓๗. พิชา = แผลงจากวิชา

๓๘. ชำนิ = เชี่ยวชาญ, จัดเจน

๓๙. ศิลปศาสตร์ = ความรู้ในทางศิลปะทั้งปวง

๔๐. คัมภีรเพท = ความอันลึกซึ้ง

๔๑. พิศาล = กว้างขวาง

๔๒. ดำแหน่ง = คือตำแหน่งนั่นเอง แผลง ต เป็น ด

๔๓. นิพัทธ = เสมอ, เนืองๆ

๔๔. เอาภาร = เอาธุระ, กระทำการงาน

๔๕. อนุสิฐ = สอน, ชี้แจง

ตอนที่ ๕

อุบายของพราหมณ์วัสสการเป็นผลสำเร็จสมความประสงค์

เนื้อเรื่อง เมื่อพราหมณ์วัสสการได้รับตำแหน่งเป็นผู้พิพากษาอรรถคดีแห่งพระราชกุมารของกษัตริย์ลิจฉวีแล้ว ก็พยายามทำหน้าที่ด้วยความเพียรอย่างยิ่ง จะพิจารณาพิพากษาคดีใดก็เป็นไปอย่างเที่ยงตรงปราศจากเสี่ยงซึ่งอคติทั้งปวง เมื่อเวลาสั่งสอนวิชาการแก่บรรดาราชกุมารทั้งปวงก็เอาใจใส่สอนให้ด้วยความเต็มใจ เพราะหวังว่าจะถนอมพระทัยของกษัตริย์ลิจฉวีให้นิยมตน มิให้มีความระแวงสงสัยได้ ผลที่ได้รับก็คือบรรดากษัตริย์ลิจฉวีทุกพระองค์ต่างก็ทรงไว้พระทัย มิได้มีความระแวงสงสัยแต่ประการใด

ฝ่ายพราหมณ์วัสสการเมื่อเห็นว่าเป็นโอกาสเหมาะก็เริ่มดำเนินอุบายของตน วันหนึ่งขณะที่บรรดาราชกุมารทั้งปวงพากันศึกษาวิชาตามปกติ พราหมณ์ก็แกล้งเชิญราชกุมารองค์หนึ่งเข้าไปในห้องสองต่อสอง แล้วถามข้อความอันมิใช่เป็นเรื่องลับอย่างใดเลยว่า "อันธรรมดาผู้ที่ไถนาเขาย่อมนำโคคู่หนึ่งมาเทียมไถใช่หรือไม่" กุมารองค์นั้นก็ตอบตามคำพราหมณ์ว่าใช่ ครั้นถามเท่านั้นแล้วก็ออกไปสอนวิชาการต่อไปตามปกติ เมื่อเลิกเรียนแล้วบรรดาราชกุมารอื่น ๆ ต่างก็มีความสงสัย จึงพากันซักไซ้รุกุมารองค์ที่พราหมณ์เรียกไปถามว่า ท่านครูเรียกไปถามว่ากระไร กุมารองค์นั้นก็ตอบไปตามความจริงทุกประการ แต่กุมารเหล่านั้นหาเชื่อถือไม่ ต่างพากันกล่าวว่าไม่น่าเชื่อว่าพระอาจารย์ของเราจะพูดในเรื่องที่ไร้สาระเช่นนั้น ถึงแม้จะพูดจริง เหตุใดจึงต้องเรียกเข้าไปพูดในที่ลับด้วยเล่า ชะรอยจะคิดอ่านกันเป็นเรื่องลับอะไรสักอย่างแล้วช่วยกันปิดบังไว้ เมื่อพากันเข้าใจในทำนองนี้แล้ว กุมารทั้งปวงก็เกิดกินแหนงแคลงใจกุมารองค์นั้น มิตรภาพอันเคยมีมาพลันก็เสื่อมสิ้นไป

ต่อมาภายหลัง พราหมณ์วัสสการก็ดำเนินอุบายทำนองนอก คือ เชิญกุมารอีกองค์หนึ่งเข้าไปในห้องอันลับแล้วถามข้อความอันเป็นเรื่องธรรมดาว่า "ขอประทานอภัยเถิด อย่าหาว่าอาจารย์ดูหมิ่น วันนี้พระองค์เสวยข้าวกับอะไร และเป็นที่พอพระทัยไหม" กุมารองค์นั้นก็ตอบให้พราหมณ์ทราบทุกประการ แล้วก็พากันไปยังที่ศึกษาวิชาการตามปกติ บรรดากุมารอื่น ๆ ก็เกิดความสงสัยทำนองเดียวกับคราวที่แล้วมา เมื่อได้รับคำตอบตามความจริงก็กลับไม่เชื่อ กลับพากันเกลียดชังกุมารองค์นั้นยิ่งขึ้น คราวนี้ต่างก็แยกคณะไม่รักใคร่กลมเกลียวกันเหมือนแต่ก่อน

ต่างมีความขุ่นเคืองเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก ฝ่ายพราหมณ์วัสสการก็ดำเนินอุบายทำนองนี้เรื่อยไป คุดแต่จะมีโอกาสเมื่อใด บางทีก็พูดยุยงกุมารบางองค์ว่า "นี่แน่ท่าน ครูได้ยินเขาพูดกันว่าท่านเป็นผู้ยากจนนักหรือ ขอให้บอกตามจริงเถอะ ในที่นี้มีแต่เราสองคนเท่านั้น" บางครั้งก็พูดว่า "ครูได้ยินเขาเล่าลือกันว่าท่านนะมีร่างกายพิการผิดปรกติจริงหรือ ถ้าไม่ขัดข้องก็ควรบอกให้ครูทราบบ้าง" ฝ่ายกุมารที่ได้ฟังคำถามของพราหมณ์ ต่างก็มีความสงสัยยิ่งนัก เพราะคิดว่าถ้าไม่มีเหตุผลแล้วพระอาจารย์คงไม่ถามเช่นนั้น เมื่อซักถามหาตัวผู้บอกพราหมณ์ก็แกล้งชักกุมารองค์นั้นองค์นี้ว่าเป็นผู้บอกจึงเป็นเหตุให้เกิดการต่อว่าต่อขานกันขึ้น ดังนี้แล้วความโกรธอันประกอบด้วยทิษฐิมานะก็เกิดมีขึ้นอย่างแรงกล้าจนถึงวิวาทกันเสมอมา ส่วนราชกุมารที่พราหมณ์มิได้เรียกหาก็เคยมีความกินแหนงแคลงใจอื่น ๆ อีกด้วย มิตรภาพที่มีอยู่ในระหว่างกันก็สิ้นไป และต่างก็ทนงตนว่าชนกของตนมีกำลังอำนาจมาก ยิ่งเป็นเหตุให้ความฮึกเหิมไม่เกรงกลัวกันยิ่งเพิ่มทวีขึ้น กุมารทั้งหลายต่างนำความขึ้นกราบทูลพระบิดาของตน ความแตกร้าวก็เคยลามปามไปถึงหมู่ชนกของราชกุมารเหล่านั้นทีละน้อย ๆ ประกอบทั้งพราหมณ์คอยหาโอกาสยุยงส่งเสริมให้เกิดความแตกร้าวเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ จนเวลาล่วงไปสามปีสามัคคีธรรมในระหว่างกษัตริย์ทั้งปวงก็ถูกทำลายลงสิ้น การแตกร้าวและความเสื่อมเสียก็เกิดขึ้น ต่างองค์ต่างระแวงสงสัยซึ่งกันและกันตามวิสัยของผู้ที่โกรธเคืองกัน

ฝ่ายพราหมณ์เมื่อเห็นอุบายของตนสำเร็จผลเช่นนั้นก็มีความยินดี จึงให้ตีกลองเป็นสัญญาเชิญประชุมดังที่ได้เคยปฏิบัติมาแต่ก่อน บรรดากษัตริย์ทั้งปวงต่างก็เพิกเฉยเสียไม่ไปยังที่ประชุมแม้แต่สักองค์เดียว ต่างรับสั่งด้วยถ้อยคำว่า "จะเรียกเราประชุมทำไม เราไม่ใช่เป็นผู้ใหญ่ ผู้ใดที่เป็นใหญ่และเป็นผู้ยากก็จงเข้าประชุมเถิด" วัสสการพราหมณ์จึงถอยส่งคนสนิทไปยังแคว้นมคธ นำหนังสือลับขึ้นทูลพระเจ้าอชาตศัตรูว่าบัดนี้กษัตริย์ทั้งปวงแตกสามัคคีกันสิ้นแล้ว ขอเชิญพระองค์เสด็จยกทัพมาโดยเร็วเถิด

คำฉันท์ในลำดับที่ ๑๑ คือ มาลินีฉันท์ มีแผนการเรียงครุลหุดังนี้ :—

ฯ ฯ ฯ ฯ ฯ ฯ ๐ ๐ ๐ ฯ ๐ ๐

ฯ ๐ ๐

ตัวอย่าง กษณะทวิชะรับฐา นันตร์และที่วา

จกาจารย์

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๑๑] ๑. วาจกาจารย์ = อาจารย์ผู้บอก คือ ครูผู้สอนศิลปวิทยา

๒. นิรอลสะ = ไม่มีความเกียจคร้าน [นิร—ไม่มี+อลสะ—ความเกียจคร้าน]

๓. พิริโยพาร = [พิริยะ+โอพาร]—ความเพียรอย่างยิ่ง

๔. พินิฉยะ = คือวินิจฉัยนั่นเอง ในที่ต้องการลหุจำนวนมากจึงใช้พินิฉยะ

๕. ธรรมนูญ = กฎหมายว่าด้วยระเบียบ และข้อบังคับการชำระความของศาล

๖. มนะ = คือมานะความถือตนว่าดี, ความเย่อหยิ่ง

๗. อคติสี่ = ความลำเอียงสี่ประการได้แก่ ก. ฉันทาคติ [ฉันท+อคติ] ความลำเอียงเพราะรักใคร่กัน ข. โทสาคติ [โทส+อคติ] —ความลำเอียงเพราะโกรธ ค. ภยาคติ [ภย+อคติ] ความลำเอียงเพราะกลัวภัย ง. โมหาคติ [โมห+อคติ] ความลำเอียงเพราะความหลง

๘. ยุกติบาฐบูรณ์ = เปี่ยมด้วยข้อความอันยุติธรรม คำว่ายุกติ—พอดี, ถูกต้อง บาฐ—ข้อความ, เรื่องราว บูรณ์—เต็มพร้อม

๙. สมย = คือสมัยนั่นเอง ในที่ต้องการลหุจึงแยกพยางค์เป็นสมย

๑๐. ปริอาทร = เออเฟอรอบคอบ

๑๑. วิชากร = บรรดาวิชา, วิชาต่าง ๆ

๑๒. วิรุธะ = ผิด, วิปริต

๑๓. ปกรณวิธี = [ปกรณ์—แบบแผน + วิธี — ทำนองความประพฤติ] รวมแปลว่าท่าทางถูกแบบแผน, วิธีที่ถูกต้อง

๑๔. นิรสงสัย = ไม่มีความสงสัย

๑๕. คณะขัตติยะ = หมู่กษัตริย์

คำฉันท์ในลำดับที่ ๑๒ คือ ภุชงคประยาตฉันท์ มีลักษณะเรียงคำดังนี้ :—

ฯ ๐ ๐ ฯ ๐ ๐ ฯ ๐ ๐ ฯ ๐ ๐

ฯ ๐ ๐ ฯ ๐ ๐ ฯ ๐ ๐ ฯ ๐ ๐

ตัวอย่าง ทิชงค์ชาติฉลาดยล คะเนกลคนึงกาล

กษัตย์ดิจฉวีวาร ระวังเหือดระแวงหาย

[๑๒] ๑. วาร = คราว, เวลา

๒. ระวังเหือดระแวงหาย = หมดสิ้นความระวังระแวง

๓. เสกสรร = เลือกทำหรือพูดขึ้นเอง

๔. ปวัตติ = ให้เป็นไป

๕. วัญจโนบาย = [วัญจน+อุบาย] อุบายหลอกลวง

๖. มล้าง = ล้างผลาญ, ทำลาย

๗. พิเฉท = การตัดขาด ทั้งบาทนี้มีความหมายว่าทำลาย เสียซึ่งเหตุ แห่งความพร้อมเพรียง ต่อ เนื่องกัน ให้ขาดไป

๘. สโมสร = ประชุมกัน, รวมกัน

๙. ฉันท์สนิท = เหมือนเช่นว่าสนิทสนมกัน

๑๐. รโหฐาน = ที่เงียบ, ที่ลับ

๑๑. กถา = ถ้อยคำ, เรื่องราว

๑๒. ปุจฉา = คำถาม

๑๓. ประเทียบ = เทียม

๑๔. รับอรรถออือ = คือรับว่าถูกต้องตามคำของพราหมณ์

๑๕. กสิก = ผู้ไถนา, ชาวนา

๑๖. นิวัต = กลับ

๑๗. ประศาสน์ = การแนะนำ, การสอน

๑๘. สาร = หนังสือ

๑๙. อุรส = คือโอรสนั่นเอง ในที่นี้ต้องการลหุจึงใช้อุรส
๒๐. กุมารราช = คือราชกุมาร ในที่นี้ต้องการสัมผัสและลหุ ตามลักษณะของฉันท์จึงใช้เช่นนี้
๒๑. สำเรา = พวกเรา
๒๒. สารวากย์ = คำพูดที่เป็นสาระ, คำพูดที่จริง
๒๓. เลา = ข้อความ
๒๔. เฉลยพจน์ = พูดตาม
๒๕. เลาวภาพ = สุภาพ, ความดี, ความเรียบร้อย ในที่นี้หมายความที่พูดด้วยถ้อยคำอย่างดี
๒๖. นิรผล = ปราศจากผล
๒๗. มุสาวาท = การพูดเท็จ, คำเท็จ
๒๘. พจี, วจี = คำพูด
๒๙. ไถลแแสร้งแถลงสาร = แกล้งไถลพูดเป็นอย่างอื่น
๓๐. สอดคล้อง = เห็นพ้องด้วย
๓๑. แคลง = กินแหนง, หมางใจ
๓๒. วิวาทการณ์ = เหตุทะเลาะวิวาท
๓๓. อุบัติ = เกิดขึ้น
๓๔. พิพิธ = ต่าง ๆ
๓๕. พันธไมตรี = ความผูกพันธ์รักใคร่กัน
๓๖. มลาย = เสีย, ทำลาย
๓๗. ปลาด = หนีไป, สิ้นไป
๓๘. ปลง = ตละ, ละทิ้ง

คำฉันท์ในลำดับที่ ๑๓ คือมาณวกฉันท์ มีแผนการเรียงคำเข้าลักษณะดังนี้ :—

	๐ ๅ ๅ ๐	๐ ๅ ๅ ๐
	๐ ๅ ๅ ๐	๐ ๅ ๅ ๐
ตัวอย่าง	ด่วงฤประมาณ	กาลอนุกรม
	หนึ่ง ณ นิยม	ท่านทวิชงค์

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๑๓] ๑. อนุกรม = ตามลำดับ, กาลอนุกรม เวลาล่วงไปตามลำดับ

๒. นิยม = กำหนด

๓. ทวิชงค์ [ทวิช+องค์] = พราหมณ์

๔. อนุสิฏฐิ์ = สอนชี้แจง

๕. วิทยะยง = วิชาอันงาม, วิชาดี

๖. เอกกุมาร = กุมารองค์หนึ่ง

๗. รหุฐาน = คือ รโหฐาน แต่ในที่นี้ต้องการสหุ จึงใช้ รหุฐาน

๘. ภัตต์ = ข้าว, อาหาร

๙. ทิน = วัน

๑๐. วาทะประเทือง = พูดรู้กันดีแล้ว

๑๑. เรื่องสิประทัง = เรื่องก็เข้าใจกันดีแล้ว

๑๒. อาคม = มา

๑๓. สิกขสภา = ที่ประชุมกันเล่าเรียน, ห้องเรียน

๑๔. อนุศาสน์ = การสอน, การชี้แจง

๑๕. ถามนยะมาน = มีข้อความถาม, ถามเป็นความว่า

๑๖. พฤฒิอาจารย์ = ครูเฒ่า หมายถึงวัสสการพราหมณ์

๑๗. นฤสาร = ไม่มีแก่นสาร, ไม่มีประโยชน์

คำฉันท์ในลำดับที่ ๑๔ คือ อุเปนทรวิเชียรฉันท์ มีแบบการเรียงคำเข้าคณะ ดังนี้;—

ฯ ๐ ฯ ๐ ๐ ฯ ฯ ๐ ฯ ๐ ๐

ฯ ๐ ฯ ๐ ๐ ฯ ฯ ๐ ฯ ๐ ๐

ตัวอย่าง ทิชงค์เจาะจงเจตน์ กดห์เหตุยุยงเสริม

กระหน่ำและซ้ำเติม นฤพัทธก่อการณ์

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๑๔] ๑. กลห์เหตุ = เหตุแห่งการทะเลาะวิวาท

๒. นฤพัทธ, นิพัทธ = เสมอ, เนื่อง ๆ

๓. ทินวารนานนาน = ค่อนวัน ๆ วันก็ทำครั้งหนึ่ง

๔. นัยเสาะแสดง = ข้อความที่เพ้นมากล่าว, คิดหาเรื่องมาพูด

๕. ยุบล, ระบิล = ข้อความ, เรื่องราว

๖. สารพัตร = ทุกอย่าง

๗. ทลิททภาวะ = ความยากจน

๘. ยากยล = ยากที่จะเห็นได้

๙. ระบือ = เลื่องลือ

๑๐. สารพัน = ทั้งหมด, ทั้งปวง

๑๑. พิกลกายะ = มีร่างกายผิดแปลก

๑๒. ลำเค็ญ = ลำบาก, ขัดข้อง

๑๓. เสาวนะ = การฟัง ในที่นี้ใช้เป็นคำกริยาว่าฟัง

๑๔. กระทู้ = หัวข้อ, ข้อความ

๑๕. คำมิควรการณ์ = คำที่มิควรแก่เหตุ ทั้งบทนี้มีความหมายว่าถ้าไม่มีเหตุผลแล้วครูท่านจะถามทำไม

๑๖. กาลเฉพาะอยู่กะกันสอง = เวลาที่อยู่ด้วยกันเฉพาะสองต่อสอง

๑๗. วู่วาม = ฉุกละหุก ในที่นี้หมายถึงอาการโกรธที่เกิดขึ้นโดยรวดเร็ว

๑๘. ประเดี๋ = ทุ่มเท

๑๙. ต่อพิษทุรทิฏฐิมาน = ต่อเนื่องมาซึ่งพิษร้ายคือความถือตนในทางที่ผิด

๒๐. สืบสนธิพิพาท = สืบต่อมาจนวิวาทกัน

๒๑. ประดา = บรรดา ความทั้งบทตั้งแต่ "และฝ่ายกุมารผู้ ๆ ๆ ทิชงค์เชิญ" หมายความว่าฝ่ายกุมารที่พราหมณ์มิได้เรียกหาไปพูดด้วย ก็เกิด

กินแหนงแคลงใจ ในบรรดากุมารที่พราหมณ์เชิญไปพุดนั้น

๒๒. มิตรจิตเมิน = ความรักใคร่ปรานี ปรานอมฐานเพื่อน ก็ห่างเหิน

๒๓. พละล้น = มีกำลังมากยิ่ง

๒๔. กระเหิม = กำเริบ, ได้ใจ

คำฉันท์ในลำดับ ๑๕ คือ สัทราฉันท์ มีแผนการเรียงคำเข้าคณะดังนี้ :–

ตัวอย่าง

๐ ๐ ๐ ๐ ๗ ๐ ๐	๗ ๗ ๗ ๗ ๗ ๗ ๐
๐ ๗ ๐ ๐	๗ ๗ ๐ ๐
ลำดับนั้นวัสสการพราหมณ์	จักยุศิษยตาม
แต่อุบายงาม	ฉงนงำ

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๑๕] ๑. ฉงนงำ = บีดบังให้สงสัย หมายถึงอุบายที่พราหมณ์วัสสการทำซึ่งมีลักษณะซ่อนเงื่อน ทำให้เป็นที่สนเท่ห์

๒. ดำริณวิรุธ = คิดในข้อที่ผิด คือเข้าใจผิด

๓. สำคัญประดุจคำ ธ เสกสรร = คิดเชื่อตามคำที่พราหมณ์แสร้งยกขึ้นมากล่าว, หลงเชื่อถ้อยคำ

๔. ปิยะสหฉันท์ = ความรักร่วมกัน

๕. สมัครพันธ์ = ความพร้อมเพรียงผูกพันกัน

๖. อาดูร = เดือดร้อน, ความทั้งปวงมีว่าไม่เหือดเลยสักองค์ที่จะมิละเสียซึ่งความรักร่วมกัน ความพร้อมเพรียงผูกพันกันก็ขาดลงเป็นเหตุให้เดือดร้อน

๗. อดิศูร = ผู้เป็นใหญ่

๘. ปวัตต์ = ข้อความที่เป็นไป

๙. กร้าว = แข็ง, กระด้าง
๑๐. วรบิดร = บิดาประเสริฐ หมายถึงกษัตริย์ดิจฉ์
๑๑. ดนัย = ลูกชาย
๑๒. นฤวิเคราะหเสาะสน = ปราศจากความพิจารณาคิดค้น ทั้งบทนี้มีความหมายว่า ด้วยเหตุที่กษัตริย์ดิจฉ์มีความพันเพื่อน เชื่อถ้อยคำโอรสของตนมิได้พิจารณาไต่สวน ให้ลักชังว่าความหมองหมางอันเกิดขึ้นเพราะเหตุใด
๑๓. กษณะตริเหมาะไฉน = ในเมื่อเห็นว่ามีโอกาสเหมาะอย่างไร
๑๔. ปริยาย = โดยทางอ้อม, ด้วยประการต่าง ๆ
๑๕. วัญจโนบาย = อุบายการลวง
๑๖. สหกรณ = การกระทำร่วมกัน
๑๗. มิตรภิทนะ = การแตกมิตร
๑๘. หายน์ = ความเสื่อม, ความทรุดโทรม

คำฉันท์ในลำดับที่ ๑๖ คือ สาลินีฉันท์ มีลักษณะเรียงคำเข้าคณะ ดังนี้:—

o o o o o ฯ o o ฯ o o
o o o o o ฯ o o ฯ o o

ตัวอย่าง
พราหมณ์ครุ่นตังเกต ตระหนักเหตุณัตครัน
ราชาวัชชีสรร พะจักสู่พินาศสม

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๑๖] ๑. สัมฤทธิ์ = สำเร็จ
๒. มนารมณ์ [มน+อารมณ์] = ความนึกคิด
๓. ปรากรม [ส] ปรักกมะ [ม] = ความเพียร, ความบากบั่น
๔. อุตสาห = ความบากบั่น ความอดทน
๕. ขัตติยมณฑล = เขตแห่งกษัตริย์ในเขตวัชชีนั้น

๖. สภาคาร = สถานที่ประชุม
๗. ไม่เอาภาร = ไม่เอาธุระ, ไม่เอาใจใส่
๘. ทำเนา = ตามที่, ช่างเถิด

คำฉันท์ในลำดับที่ ๑๗ คือ อุปัฏฐิตาฉันท์ มีลักษณะการเรียงคำเข้าคณะ มีดังนี้:—

	๐ ๐ ๗ ๗ ๐	๗ ๗ ๐ ๗ ๐ ๐
	๐ ๐ ๗ ๗ ๐	๗ ๗ ๐ ๗ ๐ ๐
ตัวอย่าง	เห็นเชิงพิเคราะห์ช่อง	ชนะคล่องประสบสม
	พราหมณ์เวทอุดม	ช ก็ถอบแถลงการณ์

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๑๗] ๑. พราหมณ์เวทอุดม = พราหมณ์ผู้ยิ่งด้วยความรู้ หมายถึงวัสสการพราหมณ์
๒. วัลลภชน = คนสนิท, คนใช้ใกล้ชิด
๓. คมคล = ไปถึง
๔. อภิเผ้า = ผู้เป็นผมยิ่งใหญ่หมายถึงพระเจ้าอชาตศัตรู
๕. ลักษณสาสน์ = หนังสือชี้แจงข่าว
๖. ไกวล, ไกวัล = ทั้งหมด, ทั้งสิ้น
๗. วัชชีบุระไกวล = เมืองทั้งปวงในแคว้นวัชชี
๘. กรีธา = ยก, เคลื่อน ความทั้งบทในตอนท้ายนี้มีความหมายว่า ขอเชิญใต้ฝ่าพระบาท [พระเจ้าอชาตศัตรู] เสด็จยกทัพมารบโดยเร็วเถิด

กอนที่ ๖

พระเจ้าอชาตสัตรูยกทัพเข้าแคว้นวัชชี

เนื้อเรื่อง ฝ่ายพระเจ้าอชาตศัตรูเมื่อได้ทรงทราบข่าวที่วัสสการพราหมณ์แจ้งมานั้น ก็มี

ความดีพระทัยเป็นที่ยิ่งจึงรับรับสั่งให้จัดเตรียมกองทัพ สะเบียงอาหารและเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ไว้พร้อมเสร็จ ครั้นได้ฤกษ์ก็เสด็จยกทัพอันพรั่งพร้อมด้วยจตุรงคเสนา เคลื่อนพลออกจากนครราชคฤห์มุ่งตรงมายังแคว้นวัชชี พระองค์มีรับสั่งให้เดินทัพมาอย่างเรียบ ๆ ไม่รีบร้อนเพื่อถนอมกำลังไพร่พลทั้งปวง กองทัพของพระเจ้าอชาตศัตรูยกมาถึงฝั่งแม่น้ำตรงฟากนครเวสาลี ให้หยุดตั้งทัพณ ที่นั้นแล้วเตรียมการจะเข้าไปสู่เวสาลีต่อไป

ข่าวกองทัพของพระเจ้าอชาตศัตรูยกมาแพร่สะพัดไปในหมู่ชาวเมืองเวสาลี เป็นที่เกรงกลัวทั่วไป ต่างพากันหลบหนีเข้าซุกซ่อนตามบ้านเรือนไปตาม ๆ กัน พวกหัวหน้าราษฎรพยายามห้ามปรามเท่าใดก็ไม่สำเร็จ จึงปรึกษาหารือกันถึงการจะป้องกันไพร่พลของแคว้นมคธมิให้ข้ามมาได้ จึงให้ตีกลองสัญญาณแจ้งข่าวศึกให้กษัตริย์ลิจฉวีเข้าบัญชาการป้องกันเมือง แต่บรรดากษัตริย์ลิจฉวีต่างพากันเฉยเมยเสียสิ้น ไม่มีผู้ใดมาเข้าประชุมปรึกษาหารือกันแม้แต่ผู้เดียว

ฝ่ายพระเจ้าอชาตศัตรูทรงสังเกตเห็นแคว้นวัชชีมีอาการสงบนิ่งเฉยเหมือนหนึ่งเมืองร้างก็เข้าพระทัยว่าถูกอุบายของพราหมณ์วัสสการแน่แล้ว จึงมีรับสั่งให้รีบทำแพสำหรับใช้ข้ามแม่น้ำเข้าสู่เมืองของข้าศึก ในกันรุ่งขึ้นก็ยกทัพข้ามขึ้นฝั่งได้สิ้น พวกชาวเมืองเวสาลีพากันตกใจเป็นอันมาก ฝ่ายอำมาตย์มุขมนตรีทั้งปวงมีความเห็นว่าควรต้านทานรักษาเมืองไว้ก่อน ทั้งนี้ต้องรอฟังพระดำริของกษัตริย์ลิจฉวีว่าจะจัดทำประการใด จึงให้ตีกลองสัญญาณเรียกประชุมอีกครั้งหนึ่ง แต่ก็หามีกษัตริย์องค์ใดไปเข้าประชุมไม่ แม้แต่ประตูเมืองก็ไม่มีใครจะปิด กองทัพของมคธก็ยกเข้านครเวสาลีได้โดยไม่มีผู้ใดต่อสู้ขัดขวางแต่อย่างใดเลย เป็นอันว่าพระเจ้าอชาตศัตรูได้แคว้นวัชชีทั้งแคว้นมาไว้ในพระราชอำนาจ โดยไม่ต้องเปลืองแรงไพร่พลในการรบแม้แต่น้อย เมื่อจัดการบ้านเมืองเรียบร้อยแล้ว พระองค์ก็เสด็จยกทัพกลับนครราชคฤห์

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

คำฉันท์ในอันดับที่ ๑๘ นี้คือ สุรางคนางค์ฉันท์ ชนิดนี้ให้ถือข้อบังคับของกาพย์สุรางคนางค์เป็นหลัก เป็นแต่เพิ่มบังคับครุหุ้นเท่านั้น ตำแหน่ง ของคำครุหุ้มดังนี้ :—

	ฯ o ฯ o	ฯ o ฯ o
	ฯ o ฯ o	ฯ o ฯ o
	ฯ o ฯ o	ฯ o ฯ o
	ฯ o ฯ o	
ตัวอย่าง	บพิตรอชา	ตสัตตุรา
	ชรัฐไกร	สดับณสาสน์
	พระราชหทัย	ชปรีดิใด
	บเปรียบบปาน	

๑. อชาตสัตตุ = ก็ออชาตศัตรูนั่นเอง ในที่นี้ต้องการลดหุเพื่อให้ตรงตามลักษณะฉันท์ จึงใช้ศัพท์บาลีว่าสัตตุ

๒. ราชรัฐไกร = พระราชาแห่งแคว้นอันใหญ่ยิ่ง

๓. สาสน์ = ในที่นี้หมายถึงข่าว

๔. ประภาษ = ตรัส, บอก, พูด

๕. มุขอมาตย์บดีประธาน = อำมาตย์เป็นใหญ่ในหมู่

๖. สกนธ์ [ส], ขันธ์ [ม] = พวก, หมู่, กอง

๗. สมรรถ = กล้าหาญ, แข็งแรง, เชี่ยวชาญ

๘. ประดังประดา = คับคั่งเรียงราย

๙. สะพรึบสะพรั่ง = พรั่งพร้อม

๑๐. นิกาย = หมู่, เหล่า, กอง

๑๑. พโลปการ = [พล + อุปการ] การอุดหนุนกำลัง

๑๒. สัตถภัณฑ์ = เครื่องอาวุธ, เครื่องใช้ในการรบ คำว่า สัตถ [ม] ศัสตร [ส]—อาวุธ ทั้งบทนี้มีความหมายว่าเกณฑ์ เรียกระดมเครื่องศัสตราอาวุธและสิ่งเครื่องใช้ในการรบทั้งปวง

๑๓. กระเกริก = กึกก้อง, สนั่น

๑๔. กระกรู = วิ่งไปพร้อมกัน

๑๕. มนาภิรมย์ = ใจยินดี

๑๖. จุฬภู = จอมแผ่นดิน, พระราชา
๑๗. พิชัย = ความชนะ
๑๘. ประยุทธ์ = รบ, ต่อสู้
๑๙. ละคร้านไฉน = จะละทิ้งความเกียจคร้านอย่างไรได้
๒๐. บุรุษสมัญ = ผู้มีชื่อว่าชาย, ผู้มีชื่อว่าถูกผู้ชาย
๒๑. ประหัฐ = ร่าเริง, ยินดี
๒๒. คระไล = ไป

คำฉันท์ในอันดับที่ ๑๙ คือ โตฎกฉันท์ มีลักษณะเรียงคำลหุครุดังนี้ :—

ฯ ฯ ๐ ฯ ฯ ๐ ฯ ฯ ๐ ฯ ฯ ๐
ฯ ฯ ๐ ฯ ฯ ๐ ฯ ฯ ๐ ฯ ฯ ๐

ตัวอย่าง ประลุฤกษมุหุต ทินอุตตมไกร
รณรงควิชัย ะดิถีศุภยาม

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๑๙] ๑. ประลุ, บรรลุ = ถึง
๒. ฤกษ์ = ดาวหรือเวลาที่เหมาะเป็นชัยมงคล
๓. มุหุต = ครู่, เวลา, ขณะ
๔. ทินอุตตมไกร = วันอันอุดมยิ่ง, วันดีเดิศ
๕. รณรงควิชัย = การรบเพื่อเอาชัยชนะ
๖. ดิถี = วันนับขึ้นแรมตามจันทรคติ
๗. ศุภยาม = เวลาอันดีงาม รวมทั้งบทหมายความว่า ครั้นถึงวันอันเป็นฤกษ์งามยามดีในการออกรบชิงชัย
๘. โกวิท = ชำนาญ, รอบรู้
๙. นิติไสยพิธี = แบบอย่างพิธีไสย คือลัทธิพราหมณ์
๑๐. ทะนุเพื่ออภิมง ฯลฯ เผดียงศัสกร = หมายความว่า กระทำเพื่ออุดหนุนส่งเสริมให้เพิ่มพูนมงคลอันยิ่งใหญ่ และความสุขความ

เจริญในการยกกองทัพไปกำจัดข้าศึก

๑๑. บุรพัณหสมัย = เวลาเช้า

๑๒. ระวิ, ระวี, ระพี = พระอาทิตย์

๑๓. นฤนาถ = ที่พึ่งของคน, พระราชา

๑๔. อธิศร = ผู้เป็นเจ้าใหญ่, พระราชา

๑๕. สระสนาน = อาบน้ำ, สรงน้ำ

๑๖. อภิมัณฑ์ = เครื่องประดับอย่างยิ่ง ความทั้งบทนี้หมายความว่า ทรงประดับวรกายงามยิ่งทุกประการกำหนดเหมือนดังกษัตริย์แต่ก่อนทรงเครื่องเมื่อเวลาออกรบ

๑๗. รถยา = ถนนใหญ่, ทางหลวง

๑๘. บทคลา = เดินทางเท้า, เดินไป

๑๙. อนุกรม = ตามลำดับ

๒๐. ฐิต [ม], สถิต [ส] = ยืนอยู่, ตั้งอยู่ ทั้งบาทนี้หมายความว่าเดชะประทับบนเกยชัย ทอดพระเนตรดูหมู่ไพร่พลทั้งปวง

[๒๐] ๑. เนมิตก์, นิมิตก์ = เครื่องหมาย, ลางบอกเหตุ

๒. เชษฐ์ = ผู้ใหญ่กว่า, ผู้เจริญกว่า

๓. วิทยุตดร = ยิ่งด้วยความรู้

๔. เนมิตก์เชษฐวิทยุตดร = ผู้ยิ่งด้วยความรู้เป็นใหญ่ในการทำนายนิมิตก์ หมายถึงพราหมณ์ผู้เป็นหัวหน้าในกรมโหร-หลวงมักเรียกว่าพระโหราราชครู

๕. บวรมุหุต = เวลาอันประเสริฐ

๖. อุดดม, อุดม = สูงสุด, ยิ่งเลิศ

๗. ผล = ถึง

๘. ฆาต = ตี

๙. ชัยมงคล = มงคลคือความชนะ

๑๐. อินทเภรี = กลองใหญ่, กลองสำหรับใช้ตีในการพระราชพิธี
๑๑. คาบ, ลา = หน, ครั้ง
๑๒. มโหระทึก = เครื่องประโคมชนิดหนึ่งทำด้วยโลหะ, กลองหน้าเดียว
๑๓. ดุริย, ดุริยางค์ = เครื่องดีดสีตีเป่า, เครื่องดนตรี
๑๔. นี่ = ตัดจากนี่นั่น แปลว่า อิงนี้, อิกทิก
๑๕. ภูมิบาล = ผู้ปกครองแผ่นดิน, พระราชา
๑๖. เถลิง = ขึ้น, ขึ้
๑๗. ควรขัตติยยาน = ควรเป็นพาหนะของกษัตริย์
๑๘. ยรรยง = งาม
๑๙. พาหนาสน์ [พาหน+อาสน์] = ในทันหมายถึงช้างพระที่นั่ง
๒๐. สหัสนัยน์ = พระอินทร์
๒๑. กูบ = ประทุนหลังช้าง
๒๒. บรรเจิด = งาม
๒๓. เฉิดฉัน = งามเพริดพริ้ง
๒๔. โอภาส = ส่วาง, สุกใส, รุ่งเรือง
๒๕. อัครภัณฑ์ = เครื่องแต่งอันเลิศ
๒๖. ปิลันธน์ = เครื่องประดับ
๒๗. ลำยอง = งาม
๒๘. ข่ายกรอง = ข่ายที่ถักเป็นตารางแหคลุมหัวช้าง มักเรียกกันว่าผ้าปกกะพอง
๒๙. ก่อง = งาม
๓๐. สกาว = ขาว, สะอาด
๓๑. สรรถกล = เลือกทำ, เลือกแต่ง
๓๒. พลุก = งาช้าง
๓๓. วลัย = กำไล ในทันหมายถึงปลอกงาช้าง
๓๔. เลอยล = แลดูงาม

๓๕. พัสตร์ = ผ้า
๓๖. รัตคน = ด้ายคาดท้องช้าง, รัดประคนก็เรียก
๓๗. ขนอง = หลัง
๓๘. ทันต์ = พัน ในที่นี้หมายถึงงาช้าง
๓๙. อังกุส = ขอสับช้าง
๔๐. ยัง = อยู่
๔๑. ควาญ = คนประจำท้ายช้าง
๔๒. ดำรี = ช้าง
๔๓. บุรพประเพณี = ประเพณีแต่ก่อน
๔๔. พยูหบาตรยาตรา = ไปเป็นกระบวนทัพ
๔๕. จาตุรังคิกแสนย์เสนา = พลรบในกองทัพสี่เหล่า คือ พลช้าง, พลม้า พลรถ, พลเดินเท้า อย่างที่เรียกว่าจตุรงคเสนานั่นเอง
๔๖. คชชินชาญ = ช้างที่เคยชินเชี่ยวชาญ [ในการรบ]
๔๗. กำแหง = แข็ง
๔๘. เพรียก = เรียกร้อง เพรียกเรียกมัน คือ ร้องเรียกมัน, ร้องด้วยอาการตกมัน
๔๙. คำรน = ร้อง, คำราม
๕๐. เครื่องอลังการ = เครื่องตบแต่ง, เครื่องประดับ
๕๑. นายขอ = นายผู้ถือขอ [คอยสับช้าง]
๕๒. กรี = ช้าง
๕๓. พลหัย = พลม้า
๕๔. พิศเห็นเช่นเหิน = ดูราวกับเหาะ คือวิ่งเร็ว
๕๕. หาว = ฟ้า, อากาศ
๕๖. เลิง = ตัดจากละเลิง, คนอง
๕๗. ฝ้ายแซม = ม้าสีฝ้าย [เทา] ม้าสีแซมเป็นสีต่าง ๆ
๕๘. กระเลียว = ม้าที่มีขนหลังดำเป็นทางยาวแต่หัวตลอดหาง
๕๙. พรรณ = สี

๖๐. โสภา = งาม
๖๑. อัศวาภรณ์ = เครื่องแต่งม้า, เครื่องประดับม้า
๖๒. ตาบ = แผ่นติดหน้าม้าเป็นเครื่องประดับให้สวยงามรูปคล้ายใบโพธิ์
๖๓. วรรณเด่น = สีเด่น
๖๔. ดำกล, ถกล = สร้าง, ทำ
๖๕. ขลุม = เครื่องผูกปากม้ามีเหล็กผ่าปากและห่วงสำหรับยึดสายบังเหียน
๖๖. กรวม = กรอบ, สวม
๖๗. กนก = ทอง
๖๘. แนม = แซม
๖๙. เกลา = ทำให้เกลี้ยง, ขัดถูให้เรียบร้อย, ทำให้ได้รูป
๗๐. สายถือ = บังเหียน, สายสำหรับผู้ขี่ม้า ใช้ดึงม้าให้หันเหไปตามความต้องการ
๗๑. สายง่อง = สายโยงคางม้ากับสายรัดที่ใต้ท้องม้าเพื่อมิให้หน้าม้าแหงนเกินควร
๗๒. สายเหา = สายยึดอานคล้องไปใต้หางม้า
๗๓. พนัง = แผ่นหนังบีดข้างม้า
๗๔. โกลน = ที่วางเท้าของผู้ขี่เป็นเหล็กรูปครึ่งวงกลมมีสายห้อยลงไปจากอาน
๗๕. ขุนอัศว์ = นายม้า
๗๖. ดุรงควิธีโรมรณ = การรบแบบใช้ม้า
๗๗. คลาคล่ำ = ไปเบียดหมู่ ๆ
๗๘. บทจร = เดินเท้า
๗๙. เอนกคะแนนคณนา = นับเป็นจำนวนมากมาย
๘๐. ยันต์ = รอยที่เขียนเป็นเส้นไขว้กันไปมา เพื่อลงคาถาอาคมตามแบบไสยศาสตร์
๘๑. ว่านยา = รากไม้ชนิดหนึ่งใช้ทำยาแก้โรค หรือบาง

ชนิดถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์มีอำนาจในทางบัดเบ่า
อันตรายต่าง ๆ

๘๒. อาคม = คาถา
๘๓. ประสิทธิ = สำเร็จ, ปรากฏ
๘๔. ขลัง = แรง, ศักดิ์สิทธิ์
๘๕. แหล่ = มากมาย
๘๖. แอก = ไม้ที่พาดบนคอสัตว์พาหนะที่ลากเกวียนหรือไถ
๘๗. ดุม = ส่วนกลางของล้อมีรูสำหรับสอดเพลา
๘๘. กง = วงล้อ
๘๙. ชวยธง = ธงปลิวสะบัดน้อย ๆ
๙๐. ชวนบง = ชวนดู, ชวนชม
๙๑. สยอง = เสียว, กลัว
๙๒. เยงยล = แลดูน่ากลัวเกรง
๙๓. พลนิกายสกล = หมู่ไพร่พลทั้งปวง
๙๔. สถล = ที่บก, ที่ดอน
๙๕. อุคโฆส = กึกก้อง
๙๖. เสียงโกลนเตือนพนัง = เสียงโกลนที่กระทบแผ่นหนัง
๙๗. สังคีต = ดนตรี
๙๘. พาทย์ = เครื่องประโคม
๙๙. กัมปนาท = เสียงบันลือ, เสียงหวั่นไหว
๑๐๐. ผงคลี = ฝุ่นละเอียด, ละออง
๑๐๑. เชียง = เมือง

คำฉันท์ในลำดับที่ ๑๕ คือ กมลฉันท์ มีแผนการเรียงคำเข้าคณะดังนี้ :—

ฯ ฯ o ฯ o o ฯ ฯ o ฯ o o
ฯ ฯ o ฯ o o ฯ ฯ o ฯ o o

ตัวอย่าง
อนุมัคคกริชา พลคลาดละคล่ำไป
ณระหว่างวนาลัย ละเลาะทุ่งและนาเนิน

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๒๑] ๑. อนุมัคค อนุมัคคกริยา = ตามทาง, ยกไปตามทาง, เคลื่อนไปตามทาง
๒. วนาลัย = ที่อยู่คือป่า
๓. ละเลาะ = ตัดเถาะ
๔. อนุจร = ไป, ไปตามทาง
๕. สิงขร = ภูเขา
๖. ปถ = ทาง
๗. เถิน = ดอน, เบื้นเนิน, สูง
๘. มัชฌันติก = เวลาเที่ยงวัน
๙. ระวิ = พระอาทิตย์
๑๐. สาหัส = ร้ายแรง, ความตลอดทั้งบทนี้ว่า ในเวลาเที่ยงวันแดดร้อนจัด ไพร่พลมีความอ่อนเปลี้ยก็ไม่เร่งให้เดิน เพราะต้องการให้เบื้นที่สุขสำราญแล้วจึงเดินต่อไป
๑๑. สุริยงค์ = พระอาทิตย์
๑๒. นิทระ, นิทรา = นอน
๑๓. บุรพัณหเพลา, บุรพพัณห = เวลาเบื้องต้นแห่งวัน, เวลาเช้า
๑๔. วนารัญ = ป่า
๑๕. ปถานุกรม = ตามลำดับทาง [ปถ + อนุกรม] ทั้งบทนี้มีความหมายว่า เมื่อเวลารุ่งเช้ามาถึงก็ขับต้อนไพล่พลให้เดินไปในป่าตามลำดับทาง
๑๖. ระอิดระอา = เบื่อหน่าย
๑๗. มนะ = ใจ
๑๘. วินท = ผ่อนผัน, บรรเทา
๑๙. เต็มผล = เต็มกำลัง ความทั้งหมดนี้หมายความว่า [ไพร่พล] ก็จะมีใจจงรักภักดีพร้อมเพรียงกันรบชิงชัย

๒๐. รณภูมิ = ที่รบ. สนามรบ

๒๑. วนันดร [วน + อันดร] = ระหว่างป่า

๒๒. ระรอนระแรม = คือรอนแรมนั่นเอง

๒๓. นที = แม่น้ำ

๒๔. ติรติตถ = ฝั่งท่าน้ำ [ติร, ติร—ฝั่ง + ติตถ—ท่า]

๒๕. พยูห์ขันธ์ = กองทัพ

๒๖. วิสาลิธานี = เมืองเวสาลี

[๒๒] [วิชชุมมาลาฉันท์] ๑ ชาวคาม = ชาวบ้าน, ชาวตำบล

๒. ล่าลาด = ด่าถอย

๓. พัน = ตำแหน่งข้าราชการครั้งโบราณ ในที่นี้หมายถึงหัวหน้าราษฎรในเขตต่าง ๆ

๔. ขุนด่าน = นายด่าน

๕. ภิรุก = ขลาด, กลัว

๖. ปราศอาจหาญ = ปราศจากความกล้าหาญ

๗. มาน = คือ มานะ, ความถือตนว่าเด่น

๘. ภูมิศ = เป็นผู้ใหญ่ในแผ่นดิน, พระราชา

๙. บ่ชุมนุมสมาน = ไม่ประชุมร่วมกัน

[๓๒] ๑. ขัตติยรัชธำรง = กษัตริย์ผู้ทรงไว้ซึ่งราชสมบัติ กษัตริย์ผู้ทรงราชย์ ในที่นี้หมายถึงพระเจ้าอชาตศัตรู

๒. นคเรศ [นคร + อิศ] = เมือง

๓. เศิก = ข้าศึก

๔. แกลน = กลัว, เกรง ความในบทนี้และบทต่อไปหมายความว่าชาววัชชีทำอาการเฉยเมยเหมือนไม่รู้สึกกลัวเกรง หรือคิดที่จะรบต่อสู้เพื่อระงับภัยแต่อย่างใดเลย คงนิ่งสงบอยู่ประหนึ่งว่าเมืองนั้นเป็นเมืองร้าง

๕. สงสย = คือสงสัยนั่นเอง ในที่นี้ต้องการคำจึงใช้สงสย

๖. ภินท์ = แตก, ทำลาย
๗. พัทธ = ผูก, เนื่อง
๘. สามัคคิยพรรค = ความพร้อมเพรียงเป็นพวกเดียวกัน
๙. อนัตถ์ภัย = ภัยอันไม่มีประโยชน์ [อนัตถ = ความเหตุไหด, ความไม่มีประโยชน์] ทั้งบทนี้หมายความว่า ความพร้อมเพรียงเนื่องเป็นพวกเดียวกัน ในบรรดาพระราชาดิจฉาได้ถึงอาการแตกทำลายลง และถึงคราวที่จะต้องประสพอันหาประโยชน์มิได้ [คือประสพความฉิบหาย]
๑๐. ลูกช่างประดา ฯลฯ มิร้านรานกัน = หมายความว่าบรรดาเด็กทารก ขว้างลูกช่างให้หมุนเล่นเป็นการสนุกฉันใด วัสสการพราหมณ์ ก็ทำกลอบายยุแหย่ให้กษัตริย์ดิจฉีบันป่วนแตกร้าวกันทั้งหมดฉันนั้น
๑๑. ทแกล้ว = ผู้กล้า, ทหาร
๑๒. อุพุมป์เวฬุ = แพทำด้วยไม้ไผ่
๑๓. บร = ฝ่ายอื่น, ข้าศึก
๑๔. บัณฑูร = คำสั่ง
๑๕. บดีศร = ผู้เป็นเจ้าใหญ่, พระราชา
๑๖. ภาโรปกรณ์ = การทำธุระอันหนัก
๑๗. ทิวรุ่ง = วันรุ่งขึ้น
๑๘. สฤษฎ์ = ทำสำเร็จ
๑๙. พยุหาธิทัพขันธ์ = [พยุห + อธิ + ทัพ + ขันธ์] กองทัพอันยิ่งใหญ่
๒๐. พ่วงแพ = แพ
๒๑. เวสาลิบุเรศ = เมืองเวสาลี

ฉันท์ในลำดับที่ ๒๔ คือจิตรปทาฉันท์ จะสังเกตตำแหน่งของคำครุลหุดังนี้ :—

o ๅ ๅ o ๅ ๅ o o
o ๅ ๅ o ๅ ๅ o o

	๐ ๅ ๅ ๐	ๅ ๅ ๐ ๐
	๐ ๅ ๅ ๐	ๅ ๅ ๐ ๐
ตัวอย่าง	นาครชา	นิวิส์ส์
	เห็นริปุ่ม	พดมากมาย
	ข้ามติรชด	ก็ลุพ้นหมาย
	มุ่งจะทลาย	พระนครคน

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๒๔] ๑. นาคร = ชาวเมือง

๒. ธานิ = คือชานั่นเอง ในที่นี้ต้องการลหุจึงใช้ธานิ

๓. ติรชล = ฝั่งน้ำ

๔. มนะ = ใจ

๕. ทั่วบุรคาม = ทั่วทุกตำบลในเมือง, ทั่วทั้งเมือง

๖. จลาจล = วุ่นวายปั่นป่วน

๗. อลวน = วุ่นวายสับสน

๘. อลเวง = กึกก้อง, ดังสนั่น ในที่นี้จะใช้เป็นสร้อยบทของอลวนมากกว่า

๙. มนตรี = ขุนนางผู้ใหญ่

๑๐. ตรอมมนะ = ตรอมใจ

๑๑. ภิรุเภกทภัย = ภัยอันเกิดออกเพราะความหวาดกลัว

๑๒. อาทรปราศรัย = พูดกันด้วยความเอื้อเฟื้อ, ปรึกษาหารือกันด้วยความเอาใจใส่

๑๓. บริบาล = รักษา, ดูแล

๑๔. ขัตติยราชสภา = ที่ประชุมกษัตริย์

๑๕. โดยนยดำรัส = ตามข้อความที่รับสั่ง, ตามพระกระแสรับสั่ง

๑๖. เสวก = ผู้รับใช้, ผู้อยู่ใกล้ชิด

๑๗. อาณัติ = ข้อบังคับที่ได้หมายกันไว้, สัญญาณที่กำหนดรู้กัน

๑๘. ศัพทอุโฆษ = เสียงกึกก้อง
๑๙. ประลุโสต = [ได้ยิน] ถึงหู
๒๐. ท้าวลิจฉวิด้าว = เจ้าแผ่นดินลิจฉวี, กษัตริย์ลิจฉวี
๒๑. อินัง = เอาใจใส่ เอาเป็นธุระ
๒๒. สภาคาร = สถานที่ประชุม
๒๓. พระทวารบุร = ประตูเมือง
๒๔. นร = คน

ฉันท์ในลำดับที่ ๒๕ คือ สัททุลลวิกกีฬิตฉันท์ ดูแผนที่อธิบายไว้ข้างต้นด้วย

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

๑. มาครราษฎร์, มคธรัฐ = แคว้นมคธ
๒. ยาตรพยุหกรีธา = ยกกระบวนทัพเคลื่อนไป
๓. นรนิกร = หมู่คน, ฝูงชน
๔. ชเนนทร์ = ผู้เป็นใหญ่ในหมู่ชน
๕. คุรุ = ครู
๖. ทิช = พราหมณ์
๗. ไทยมคธ = ผู้เป็นใหญ่แห่งแคว้นมคธ, พระราชาแห่งแคว้นมคธ หมายถึงพระเจ้าอชาตศัตรู
๘. รัฐชนบท = แว่นแคว้นหมู่บ้าน
๙. ไป่พักต้อง ฯลฯ ประยุทธ์ = มิพักต้องกะเกณฑ์ระดมพวกไพร่พลให้เปลืองแรงเพราะการรบเลย
๑๐. อุดมเขต = เขตอันยิ่งเลิศ
๑๑. ยุกติ = เหมาะ, พอดี, สมควร
๑๒. ภาษิต = คำกล่าวที่มีคติควรฟัง
๑๓. ลิขิต = เขียน
๑๔. ปรุงโสต = ตกแต่งหู, ประดับประดาการฟัง
๑๕. คติ = ทางดำเนิน
๑๖. สุนทราภรณ์ = เครื่องประดับอันงาม [สุนทร + อาภรณ์]

ตอนที่ ๑๗

การที่พระเจ้าอชาตศัตรูได้แว่นแคว้นวัชชีโดยง่ายดาย และบรรดากษัตริย์ลิจฉวีต้องได้รับภัยพิบัติเช่นนั้น ก็เพราะแตกคณะโดยถือทิษฐิมานะและมีโทษอันแรงกล้า ขาดพิจารณาญาณ หลงเชื่อถ้อยคำราชโอรสแห่งตน จนถึงต้องเสียบ้านเมือง เสื่อมยศศักดิ์ชื่อเสียง ส่วนพราหมณ์วัสสการนั้นควรจะชมว่าสามารถดำเนินอุบายอย่างสนิทแนบเนียนมาก

นักปราชญ์ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นจึงสรรเสริญความสามัคคีว่า เป็นสิ่งที่อาจอำนวยผลให้มีความสุขและนำความดีงามมาสู่คณะ ชนหมู่ใดขาดความสามัคคีก็ย่อมเป็นการตัดเสียซึ่งผลอันเป็นคุณที่จะมาถึงตน ความพร้อมเพรียงเป็นสิ่งอันประเสริฐ ผู้ที่มีกิจเกี่ยวข้องกับคนหมู่มากพึงไม่เห็นแก่ตัว ควรแสประโยชน์ของผู้อื่นบ้าง และรักษาความเป็นมิตรต่อกันให้มั่นคง ละเสียซึ่งทิษฐิมานะ เมื่อได้รับผลอะไรมาก็แบ่งปันกันตามส่วน และควรละความริษยาอันเป็นเครื่องบั่นทอนไมตรี

ชนหมู่ใดมีความสามัคคีกันเสมอก็จะประสพความสบาย ได้รับประโยชน์เพิ่มพูนในกิจการของตน ไม่มีใครสามารถทำลายล้างได้ ทั้งนี้ไม่เฉพาะแต่คนหรือสัตว์ทุกชนิดเท่านั้น แม้กิ่งไม้เมื่อมัดเข้าเป็นกำแล้วหักก็หาทำได้ยากไม่

หมู่ชนใดขาดไมตรีต่อกันจะทำสิ่งใดก็ไม่พร้อมเพรียงกัน ย่อมไม่ได้รับความสุขความเจริญ แม้ภัยพิบัติซึ่งไม่พึงปรารถนาก็จะต้องมาสู่จนได้ ถ้าในหมู่ใดมีความสามัคคีธรรมอยู่แล้วก็ควรบำเพ็ญให้ยิ่งขึ้นไป ถ้ายังไม่มีก็ทำให้มีขึ้นเสียจึงจะประสพความสุข

ในตอนท้ายผู้ประพันธ์ได้แจ้งชื่อของตน และแสดงความประสงค์ว่าแต่งไว้เป็นการเฉลิมพระนครประหนึ่งพิทยาภรณ์อันประเสริฐ กับมีข้อถ่อมตนว่ามีวัยน้อยและความรู้น้อย อันเป็นเป็นวิสัยของกวีที่จะต้องกล่าวเช่นนั้น ในที่สุดได้อำนวยพรให้ผลอันเป็นที่พึงพอใจทั้งปวงมีมาถึงผู้อ่านโดยทั่วกัน

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรรู้

[๒๖] ๑. ภูบดี = เจ้าแผ่นดิน, พระราชา

๒. พิบัติ = ความฉิบหาย

๓. บีฑะ, บีฑา = เบียดเบียน, รบกวน
๔. อนัตถ์พินาศ = ความฉิบหายอันหาประโยชน์มิได้ ความบหัมิว่า พวกกษัตริย์ถึงจะต้องถึงซึ่งความพินาศฉิบหายอันไร้สาระเบียดเบียนเช่นนั้
๕. เหี้ยม = เหตุ
๖. สาหสโทษ = โทษร้ายแรง
๗. ภินทน = การแตก, การทำลาย
๘. ญาณ = ความรู้, ปัญญา
๙. พิจารณ์ = การไตร่ตรอง
๑๐. มลัก = เห็น
๑๑. ตริมลักประจักษ์ = ตรองเห็นจริง, ตรองให้เห็นเท็จจริง
๑๒. เชื่ออรรถยุบลเอารส = เชื่อถ้อยคำของลูก
๑๓. มากเมื่อ = มากไปด้วย
๑๔. โมหะ = ความหลง
๑๕. หายนภาวะ = ความเสื่อมเสีย, ความทรุดโทรม
๑๖. อาดูร = เดือดร้อน
๑๗. เสื่อมนาน = เสียชื่อ
๑๘. พุทธาทิบัณฑิต [พุทธ+อาทิ+บัณฑิต]
= นักปราชญ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น
๑๙. สมัครภาพ = ความพร้อมเพรียง
๒๐. สาธุสมัครภาพผล = ผลแห่งความพร้อมเพรียงอันดี
๒๑. ผาสุกภาวะ = ความผาสุก
๒๒. บนิราศ = ไม่จากไปคือคงอยู่เสมอ
๒๓. สามัคคยพรรคสโมสร = ความพร้อมเพรียงเป็นพวกเดียวกัน
๒๔. ไปปราศ = จากไป, พ้นไป
๒๕. นิราศรอน = ตัดจากไป
๒๖. คุณไร้ไฉนดล = ไฉนคุณความดีจะมีมาถึงได้

๒๗. พึงหมายสมัครเป็นมุขเป็นประธานเอา = พึงหมายเอาความพร้อมเพรียงเป็นต้นเป็นประธาน

๒๘. เอาธุร = เอาธุระ

๒๙. ยั้งทิฐิมานหย่อน = ยับยั้งลดหย่อนความถือตนว่าเดิศ

๓๐. ทมะ = การข่มใจ

๓๑. จองอาริ = มุ่งแสดงความอาริ

๓๒. หมองมนะ = มัวหมองใจ

๓๓. ลาภผลสกลบรรลุ = ลาภทั้งปวงที่ได้มา

๓๔. สุประพฤติ = ประพฤติดี

๓๕. สงวนพรรค์ = รักษาหมู่คณะ, รักษาชื่อเสียงแห่งหมู่คณะ

๓๖. รอริษยา = ละทิ้งความอิจฉา

๓๗. อุปเฉทไมตรี = ขับไล่ตัดไมตรี

๓๘. นิพัทธ = เสมอ, เนื่อง ๆ

๓๙. นิรวิวาท = ปราศจากการทะเลาะวิวาท

๔๐. เกษมสันต์ = ชื่นชมยินดี

๔๑. หิตะ = ประโยชน์ หิตกอบทวีการ — การอันเป็นประโยชน์ก็จะเกิดผลทวีขึ้น

๔๒. ฝูงนร = ฝูงชน

๔๓. พลหักกีเต็มทน = หักเต็มกำลังก็เหลือที่จะหักได้

๔๔. ลี = หลบ, หาย สูญ

๔๕. อุบัติบรรลุ = บังเกิดมีมาถึง

๔๖. ภยันตราย = อันตรายที่น่ากลัว

๔๗. กลี = ชั่ว, ร้าย

๔๘. แม้ปราศนิยมปรีติประสงค์ก็คงสม = แม้จะไม่มีความนิยมยินดียากได้ ก็คงต้องได้ประสพ

๔๙. สามัคคิปรารมภ์ = คิดอ่านสามัคคีกัน

๕๐. ภิยโย = ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

๕๑. สุขาลัย [สุข+อาลัย] = ที่อยู่คือความสุข

[๒๗] ๑. พรรณน์ = คือพรรณนา
๒. ฉันทพากย์ = การแต่งฉันท์
๓. นามสฤษฎิ์ = นามผู้ทำ, นามผู้แต่ง
๔. เชลง = แต่ง, ผูก
๕. กถาณบูรพ์ = เรื่องราวแต่ก่อน, เรื่องราวในครั้งก่อน
๖. มูล = ต้นเหตุ, เค้าเดิม
๗. นามกร = ชื่อ
๘. เฉลิม, เสริม = เพิ่ม, เติม
๙. ทิพยภรณ์ = เครื่องประดับคือความรู้
๑๐. เชาวน์ = เร็ว, เชี่ยว, ไว
๑๑. จำเนียร = นาน, ช้า
๑๒. อุตสาหพจน์พรรณนา = พยายามแต่งถ้อยคำ
๑๓. สัมฤทธิ์ = สำเร็จ, ความทั้งบทหมายว่าได้พยายามแต่งมาเป็นเวลานาน จึงสำเร็จลงดังความประสงค์
๑๔. บรรณ = หนังสือ
๑๕. สถิตเสถียร = ตั้งมั่น
๑๖. เทียรฆกาล = เวลาอันนาน, เวลายั่งยืนนาน
๑๗. ประสาทพร = กล่าวคำให้พรโดยยินดี
๑๘. อิฏฐผล = ผลเป็นที่พอใจ

ภาคผนวก

อุปนิสัยตัวสำคัญในเรื่อง

ผู้ที่อ่านหนังสือเรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์นี้จะสังเกตได้ว่า ในเรื่องนี้มีผู้ที่เป็นตัวสำคัญอยู่เพียงสองคือ วัสสการพราหมณ์ กับ กษัตริย์ลิจฉวี ซึ่งตามเรื่องราวเราย่อมอ่านอุปนิสัยได้อย่างชัดเจน

พราหมณ์วัสสการ เป็นมหาอำมาตย์คนสนิทของพระเจ้าอชาตศัตรู ปรากฏว่าเป็นผู้ที่มีความรอบรู้เฉลียวฉลาดยิ่งนัก สมตามคำที่กล่าว

"กลเวทโกวิทจินต์ ตำแหง่แจ้งศัตร ปศาสตร์ก็จบสรรพ์" พราหมณ์ผู้นั้นได้ทูลแนะนำพระเจ้าอชาตศัตรูถึงกลอุบายที่จะปราบปรามแคว้นวัชชี พระเจ้าอชาตศัตรูจึงทรงกระทำตามอุบายนั้นจนได้บรรลุผลสำเร็จอย่างงาม แม้อุบายในขั้นแรกทำให้พราหมณ์วัสสการต้องรับโทษถึงถูกเฆี่ยนหลังจนสลบ ซึ่งเป็นการแน่นอนว่าการเฆี่ยนนั้นต้องทำกันจริง ๆ จะทำอุบายเฆี่ยนเบา ๆ หรือจะเสแสร้งทำอย่างอื่นย่อมไม่ได้ มิฉะนั้นอุบายอันเป็นความลับก็ไม่สัมฤทธิ์ผล มีหนำซ้ำยังต้องถูกโกนผมซึ่งถือกันว่าเป็นสิ่งอัปมงคลอย่างยิ่งในเวลานั้นอีกด้วย ถ้าเป็นผู้อื่นมิใช่พราหมณ์วัสสการผู้มีความรักชาติ รักพระราชาของตนอย่างยอดเยี่ยมแล้วคงจะทนไม่ได้ แต่พราหมณ์สามารถยอมสละเลือดเนื้อแม้ชีวิต เพื่ออุทิศเป็นชาติพลีโดยมิปริปากเลย เช่นนี้จึงสมควรได้รับความสรรเสริญอย่างแท้จริง สมกับถ้อยคำที่กล่าวว่า

"โดยเด็มกตัญญู กตเวทิตาครัน
ใหญ่ยิ่งและยากอัน นรอื่นจะอาจทน ฯลฯ"
"ยากที่จะมีใคร หฤทัยประทักษ์เหมือน
กัดฟันบ่ฟันเพื่อน สละชีวิตสะกดเอา"

อุบายนั้นที่สองหลังจากที่ได้ไปถึงเมืองเวสาลีแล้วนั้น ก็เป็นข้อที่น่าชมเชยอย่างยิ่งเหมือนกัน การที่เข้าไปทำตัวให้สนิทชิดชอบกับชาวเมือง จนถึงได้เป็นอำมาตย์ผู้พิจารณาพิพากษาอรรถคดีของกษัตริย์ลิจฉวีนั้นเป็นกิจที่ยากเย็นมิใช่น้อย อีกทั้งใช้อุบายยุยงบรรดาโอรสแห่งกษัตริย์ลิจฉวีให้แตกแยกหมู่คณะกัน ก่อให้เกิดการแตกร้าวไปถึงบรรดาพระชนกของราชกุมารเหล่านั้นก็ยิ่งเป็นสิ่งที่ทำยากขึ้นไปอีก คนธรรมดาที่ไม่มีความรอบรู้สามารถ ไม่เข้าใจพูดจาแสดงกิริยาอาการให้เหมาะสมปราศจากความไตร่ตรองอันรอบคอบ คงไม่สามารถทำการได้สำเร็จเป็นแน่ อุบายคงจะต้องแตกออกเป็นที่ประจักษ์เสียก่อนที่จะสำเร็จผลเป็นแน่แท้ แต่คุณสมบัติดังกล่าวข้างต้นนั้นมีอยู่ในตัววัสสการพราหมณ์อย่างบริบูรณ์ อีกทั้งเป็นผู้มีความเพียรอย่างแรงกล้าในการที่ต้องดำเนินอุบายนี้อยู่ถึงสามปีจึงสำเร็จ และพยายามดำเนินการที่ละขั้นเป็นระยะ ๆ อย่างระมัดระวังอีกด้วย สมตามที่กล่าวไว้ในเรื่องว่า

"นิรอดสะประกอบภาร พิริโยพาร
และเต็มใจ"

และ "เพราะปกรณวิธีมี เดหะดับนี
รสงสัย"

ความสำเร็จของพราหมณ์ย่อมได้ผลบริบูรณ์ "ไม่เหลือเลยสักพระองค์อัน มิละบียะสหณันท์ ชาตสมัครพันธ์ ก็อาดูร"

กษัตริย์ลิจฉวี เป็นตัวอย่างของคติอันดีที่ควรจะยึดถือเป็นหลัก คือแต่แรกต่างก็มีความพร้อมเพรียงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยตั้งมั่นใน

"อปริหานิยธรรมจำรง ทั้งนั้นมั่นคง มิโกรธมิกล้าวร้าวฉาน"

ซึ่งทุก ๆ ข้อของธรรมอันนี้ ย่อมก่อให้เกิดความเจริญมั่นคงแก่หมู่คณะของตน จนบ้านเมืองมีความเข้มแข็ง ศัตรูคร้ามกลัวไม่สามารถทำอันตรายได้จน

"อชาตศัตรูภูมิ สดับสรรพคดี ดั่งนั้นก็ครั่นคร้ามขาม"

แต่มาภายหลังต้องแตกสามัคคีกันสิ้น จนต้องประสบความพินาศเสียบ้านเมืองเสื่อมศักดิ์ศรีเสียง เพราะอุบายของวัสสการพราหมณ์ อันการที่บรรดาโอรสของกษัตริย์หลงเชื่อคำพราหมณ์ยุยง จนเกิดการแตกร้าวโกรธเคืองกันก็เพราะอยู่ในวัยเยาว์เด็ก ย่อมไม่มีวิจารณญาณที่จะไตร่ตรองให้รอบคอบได้ เมื่อถูกผู้ที่มีไหวพริบมากด้วยเล่ห์กลเช่นพราหมณ์วัสสการ ทำอุบายแหย่ให้บาดหมางกันก็ย่อมตกหลุมอุบายนั้นโดยง่าย แต่บรรดากษัตริย์ที่เป็นชนกของกุมารเหล่านั้น ย่อมเป็นผู้ควรแก่การติเตียนเป็นอย่างมาก ในฐานที่เป็นผู้ใหญ่มีภาระกิจสำคัญในการบริหารบ้านเมือง และรักษาความปลอดภัยของประเทศชาติ กลับกระทำตนเป็นคนประมาทหูเบาหลงเชื่อคำโอรสของตนอย่างง่ายดายปราศจากความพินิจพิจารณาให้เห็นเท็จและจริงดังข้อความที่กล่าวว่า

"พันเผือเชื่อนัดนัดคน นฤวิเคราะห์เสาะสืบ
จะหมองมด เพราะหมายใด"

เมื่อศึกมาติดเมือง แม้บรรดาอำมาตย์มนตรีและหัวหน้าราษฎรจะตีกลองสัญญาณให้ดังสักเพียงไร กษัตริย์ลิจฉวีก็หาเอาพระทัยใส่ไม่ คงยึดมั่นในมานะทิฐิอันเป็นโทษร้ายนั้นอยู่เสมอ กลับรับสั่งอย่างไร้สติว่า

"ส่วนเราเล่าใช่ เป็นใหญ่ยังมี
ใจอย่างผู้ภี รุกปราศอาจกล้า"

เมื่อไม่มีใครอำนวยการต่อสู้ป้องกันบ้านเมือง แม้แต่ประตูเมืองก็ไม่มีใครปิด ก็ไม่ประหลาดอะไรที่กองทัพของพระเจ้าอชาตศัตรู จะไม่ยกเข้าไปในเมืองโดยง่ายดาย และไม่ต้องเปลืองกำลังรี้พลแม้แต่น้อย

เรื่องนี้เป็นอุทาหรณ์อย่างดีแสดงโทษของการแตกสามัคคีมีผู้นิยมนำไปเป็นตัวอย่างในเชิงสาธกโวหาร แสดงคุณของความพร้อมเพรียงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และโทษของการแตกแยกหมู่

คณะอยู่เนือง ๆ ในหนังสือบทละครเรื่องพระร่วง พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๖ มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวไว้

คณะใดศัตรูผู้ฉลาด หมายมาตรทำลายให้เร็วรี่
ก็ยุแยกให้แตกสามัคคี เช่นกษัตริย์ลิจฉวีวงศ์โบราณ
พราหมณ์ผู้เดียวรับใช้ไปยุแหย่ สาระแนยุญาติให้แตกฉาน
จนเวลาศัตรูจู่ไปราญ มัวเกี่ยงกันเสียการเสียนคร

ดังนี้จึงเป็นการสมควรที่หมู่ชนที่หวังความเจริญ ให้เกิดมีแก่หมู่คณะของตน พึงยึดมั่นในสามัคคีธรรมอยู่เนืองนิตย์ สมตามพุทธภาษิตว่า "สงฺเฆ ตฺวํ สมคฺคานํ สมคฺคี วุฑฺฒิสาธิกา" "ความสามัคคีย่อมนำความเจริญให้สำเร็จแก่คนทั้งหลายผู้เป็นหมู่กัน"

ความไพเราะแห่งบทประพันธ์ เป็นการสมควรที่ผู้อ่านหนังสือกวีนิพนธ์ เรื่องใดเรื่องหนึ่งจะพิจารณาเสาะหาข้อความที่ไพเราะเพราะพริ้งนอกเหนือไปกว่าการอ่านผ่านไปเฉย ๆ จึงจะได้รับประโยชน์อย่างเต็มที่ โวหารของกวีย่อมกว้างขวาง การที่พิจารณาอย่างเผิน ๆ ย่อมไม่ได้ถ้าใคร่ครวญอย่างละเอียดจึงจะเห็นได้ชัด อนึ่งความคิดเห็นความรู้สึกของแต่ละคนย่อมแตกต่างกัน ฉะนั้นการวิจารณ์ตั้งข้อสังเกต จึงอาจเป็นไปในรูปต่าง ๆ กัน ไม่จำเป็นต้องถือเป็นหลักตายตัวว่าอย่างนี้อย่างนั้นจึงจะถูกต้อง ข้อสำคัญอยู่ที่เหตุผลที่นำมาประกอบการวิจารณ์ ถ้าเป็นข้อที่แนบเนียนสมเหตุสมผลก็นับว่ามีค่าควรฟัง ในที่นี้ขอตั้งข้อสังเกตพอเป็นแนวทางดังนี้:—

๑. ข้อความที่พึงดูเคร่งขรึมน่าเกรงขาม จะเห็นได้จากคำนมัสการซึ่งแต่งเป็นฉันทลักษณ์ในบทแรกว่า

"ไหว้คุณองค์พระสุคตอนาวรณญาณ
ยอดศาสดาจารย์ มุนี
อีกคุณสุนทรธรรมคัมภิรวิธี
พุทธพจน์ประชุมครี บีฎก"

กับข้อความในมาลินีฉันท์ว่า

"นิรอดสะประกอบภาร พริโยพาร
แดะเต็มใจ
จะพินิฉยคดีใด เที่ยง ณ บทใน
พระธรรมนูญ"

๒. ข้อความอันไพเราะพึงเย็นหู ขอยกตัวอย่างบทชมความงามของบ้านเมืองปราสาทราช-

ฐาน ซึ่งแต่งเป็นวสันตดิลกฉันท์ มีความว่า:—

"อำพนพระมนทิรพระราช สุนิวาสน์วโรพาร์
อัพภันตรไพจิตรและพา หิรภาคก็พึงชม
เล่ห์เลื่อนชะลอดุสิตฐา นมหาพิมานรมย์
มารังสฤษฏ์พิศนิยม ผิจะเทียบก็เทียมทัน"

หรือข้อความในกาพย์ฉะบังว่า

"โอภาส่อาภรณ์อัครภัณฑ์ ศชลักษณ์ปีฉันชน์ ก็เลิศก็ล้ำล่ายอง
แพร้วแพร้วพรายพรายข่ายกรอง ก่องส่กาวดาวทอง ทั้งพู่สุพรรณส่รรถกล"

๓. ข้อความที่ฟังน่ากลัวน่าตื่นใจ ดังตัวอย่างที่แต่งเป็นอิติสังฉันท์ว่า

ผันพระกายกระทืบพระบาทและอึง
พระศัพทสั่หนาทพึง ส่ยองภัย
เออะอุเหม่นะมิ่งชิช่างกระไร
ทุทาส่สฤดฉะนี้ไฉน ก็มาเบื้น

๔. ข้อความที่ทำให้รู้สึกคึกคนองรื่นเริงตื่นเต้น ดังตัวอย่างในสุรางคนางค์ฉันท์ว่า:—

"ส่ะพริบส่ะพรั่ง ณ หน้าและหลัง ซ้ายและขวา
ละหมุ่ละหมวด ก็ตรวจก็ตรา ประมวลกะมา
ล้มากประมาณ"

หรือข้อความในโตฎกฉันท์ที่ว่า

"ประฤฤกษมุหุตต์ ทินอุตตมไกร
รณรงคชัย— ะดิถีศุภยาม"

๕. ข้อความทำให้รู้สึกสังเวชสลดใจ ตามตัวอย่างในอินทรวิเชียรฉันท์ที่ว่า:—

"บงเนื้อกเนื้อเต้น พิศเส้นส์รีรัว
ทั้วร่างและทั้งตัว ก็ระริกระรัวไหว
แลหลังละลามโล หิตโอ้เลอะหลั่งไป
เพ่งผาดอนาถใจ ระกะร่อยเพราะรอยหวาย"

บทอาขยานสามัคคีเภทคำฉันท์

๏ หมู่ใดผิสามัค
ไปปราศนิราศรอน
๏ พร้อมเพรียงประเสริฐครัน
ผู้หวังเจริญคน
๏ หมายพึ่งสมัครเป็น
ธุรทั่ว ณ ตัวเรา
๏ ควรยกประโยชน์ยื่น
ดูบ้างและกลมเกลียว
๏ ยังทิฐิมานหย่อน
อาริมิ่หมอง
๏ ลาภผลสกลบรร
ตามน้อยและมากใจ
๏ พึงมรรยาทยึด
รื้อริษยาอัน
๏ ดังนั้น ณ หมู่ใด
พร้อมเพรียงนิพัทธ์ัน
๏ หวังเทอญมิต้องสง
ซึ่งสุขเกษมสันต์
๏ ใครเล่าจะสามารถ
หักล้างบแหลกลาญ
๏ ป่วยกล่าวอะไรฝูง
ฤๅสรรพสัตว์อัน
๏ แม้มากผิกิ่งไม้
มัดกำกระนั้นปอง
๏ เหล่าไหนผิไมตรี
กิจใดจะขวายขวน
กยพรรคสโมสร
คุณไร้ไฉนคด
เพราะฉะนั้นแหละบุคคล
ธุระเกี่ยวกะหมู่เขา
มุขเบ็นประธานเอา
บมิเห็น ณ ฝ่ายเดียว
นรอื่นก็แลเหลียว
มิตรภาพผดุงครอง
ทมผ่อนผจงจอง
มนเมื่อจะทำใด
ดุก็บั่นก็แบ่งไป
สุจริตนิยมธรรม์
สุประพฤติสงวนพรรค์
อุปเฉทไมตรี
ผิบไร้สมัครมี
รวิวาทระแวงกัน
สยงประสบพลัน
หิตะกอบทวีการ
มนอาจระรานหาญ
ก็เพราะพร้อมเพราะเพรียงกัน
นรสูงประเสริฐครัน
เฉพาะมีชีวิตรอง
ผิวใครจะใคร่ลอง
พลหักก็เต็มทน
สละ ณ หมู่คน
บมิพร้อมมิเพรียงกัน

◎ อย่าปรารถนาหวัง สุขทั้งเจริญอัน
มวลมาอุบัติบรร ฤไฉนบได้มี
◎ ปวงทุกข์พิบัติสรร พยันตรายกดี
แม้ปราศนิยมปรี่ ดิประสงค์ก็คงสม
◎ ควรชนประชุมเช่น คณะเบ็นสมาคม
สามัคคิปรารม ภนิพัทธรำพึง
◎ ไป่มีก็ให้มี ผิวมีก็คำนึง
เนื่องเพื่อภัยโยจึง จะประสบสุขาลัย ฯ

บทละคร เรื่องตามใจท่าน

พระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติย่อ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ประสูติเมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๓ ได้เสด็จไปศึกษาวิชา ณ ประเทศอังกฤษ แต่เมื่อพระชนม์ ๑๕ พรรษา และได้เสด็จขึ้นเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ นับเป็นกษัตริย์พระองค์แรกของไทยที่ได้ทรงรับการศึกษาเป็นอย่างดี ทั้งในทางแบบแผนไทย และตะวันตก ทรงใฝ่พระทัยในทางอักษรศาสตร์เป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงเป็นกวีที่เปรื่องปราชญ์ ได้ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือไว้เป็นจำนวนมากมาย พระราชกรณียกิจสำคัญ ๆ ในการทำนุบำรุงบ้านเมืองนั้นมีเป็นเอนกประการ เช่นทรงตั้งกองเสือป่าและลูกเสือ ตั้งโรงเรียนข้าราชการพลเรือนและสถาปนาขึ้นเป็นจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ทรงตราพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ และพระราชบัญญัติประถมศึกษา พระราชบัญญัติขนานนามสกุล ขยายทางรถไฟ และสร้างสะพานพระราม ๖ เป็นต้น ในส่วนความสัมพันธ์กับต่างประเทศก็ได้ดำเนินไปด้วยดี ประเทศไทยได้ประกาศสงครามเข้าข้างฝ่ายสัมพันธมิตร และได้ปฏิบัติการเป็นประโยชน์แก่สัมพันธมิตรในสงครามโลกครั้งแรกเป็นอันมาก ทั้งได้ส่งทหารไปร่วมในราชการสงครามที่ประเทศฝรั่งเศสด้วย เป็นเหตุให้ไทยมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักของต่างประเทศ จนเป็นทางให้ได้เจรจาแก้ไขสนธิสัญญากับต่างประเทศ ซึ่งเป็นภาระผูกมัดไทยมาแต่แรกนั้นได้ผลดียิ่งในลำดับต่อมา

แม้พระองค์จะทรงมีราชการแผ่นดินมากมาย ก็ยังทรงหาเวลาทรงพระราชนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ทั้งร้อยแก้วและคำประพันธ์ ซึ่งรวมหยาบ ๆ เห็นจะไม่ต่ำกว่า ๒๐๐ เรื่อง บทพระราชนิพนธ์ของพระองค์มีทั้งที่เป็นบทละคร, บทพากย์โขน, เสภา, บทกวี, บทปลุกใจ, บทนำในหนังสือพิมพ์, บทอภิธานศัพท์, บทแปลและร้อยแก้วอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก ที่มีจำนวนมากที่สุดคือบทละคร เท่าที่หาอ่านได้มีจำนวนถึง ๔๗ เรื่อง มีทั้งที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเอง ทั้งที่ทรงแปลจากภาษาต่างประเทศ เค้าโครงเรื่องไม่ซ้ำกันเลย แม้ที่แปลจากภาษาต่างประเทศ ก็ได้ทรงดัดแปลงให้เข้ากันกับขนบธรรมเนียมภูมิประเทศ และถ้อยคำสำนวนที่นิยมในภาษาไทยเป็นอย่างดี บทละครเหล่านี้เมื่อนำออกแสดงก็ทำความบรรเทิงให้แก่ผู้ดูเป็นอันมาก

บทละครเรื่องตามใจท่าน บทละครเรื่อง "ตามใจท่าน" นี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ได้แปลจากบทละครเรื่อง "As you like it" ของเชกสเปียร์ จินตกวีเอกชาวอังกฤษ นับเป็นเรื่องที่สองหลังจากที่ได้ทรงแปลบทละครเรื่อง เวนิสวาณิช แล้ว ทรงเริ่มจับบทแปล

และแต่งตั้งแต่เดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๖๑ แต่โดยที่ทรงมีพระราชภาระต่าง ๆ อยู่เป็นอันมากจึงเพิ่งมาแล้วเสร็จเมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้พระราชทานบรมราชานุญาตให้จัดพิมพ์แจกเป็นครั้งแรกในพ.ศ. ๒๔๖๕ เนื่องในวันทำบุญอายุครบรอบ ๖๐ ของพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ปรากฏในพระราชนิพนธ์คำนำตอนหนึ่ง มีความว่าเรื่อง "ตามใจท่าน" นี้ ทรงดั้งพระราชหฤทัยจะแปลให้ตรงตามที่เชกสเปียร์เรียกไว้ในภาษาอังกฤษว่า "As you like It" ซึ่งหมายความว่า ชื่อเรื่องนั้นไม่สำคัญ ผู้อ่านจะพอใจเรียกเรื่องนี้ว่า เรื่องอะไรก็ตามใจ คือเรื่องใดเรื่องหนึ่งจะดีหรือเลวปานใดย่อมอยู่ที่เนื้อเรื่องและสำนวนโวหาร ชื่อเรื่องหามีความสำคัญแต่อย่างใดไม่ การแปลงบทละครเรื่องนี้ทรงรู้สึกว่าทำยาก เพราะเต็มไปด้วยโวหารที่หาคำแปลเทียบเคียงในภาษาไทยได้ยาก และมีถ้อยคำไพเราะ โวหารกล้า ๆ อยู่เป็นอันมาก ทั้งเป็นเรื่องประกอบด้วยคติธรรมอันสูงมุ่งแสดงให้เห็นความสันโดษพึงพอใจในสิ่งที่ตนมี ความเมตตากรุณา ความกตัญญูต่อผู้มีคุณ ความอดทนเป็นต้น พระองค์เป็นผู้ทรงแปลได้ทรงรักษารูปลักษณะเดิมไว้เป็นส่วนมาก ตอนใดที่ในเรื่องเดิมเป็นร้อยแก้วก็ได้ทรงแต่งเป็นร้อยแก้ว ตอนใดเป็นกาพย์กลอนก็ทรงแต่งเป็นกาพย์กลอนด้วยเช่นเดียวกัน จากการอ่านเรื่องนี้จะได้เห็นพระปรีชาญาณเป็นอย่างดี ตามธรรมดาภาษาของกวีเชกสเปียร์แม้ในหมู่ชนชาวอังกฤษเองก็ยังรู้สึกว่า มีข้อความลึกซึ้งยากแก่ความเข้าใจอยู่เป็นอันมาก เมื่อถ่ายทอดออกเป็นภาษาไทยเช่นนี้ ก็ไม่ต้องสงสัยว่าจะทำได้ยากเพียงใด ถ้าผู้แปลไม่มีความสามารถรอบรู้ในขนบประเพณีของฝรั่งด้วยแล้ว ก็จะไม่สามารถทำได้เป็นผลสำเร็จเลยทีเดียว

เนื้อเรื่องตามใจท่านโดยย่อ

ในสมัยที่ประเทศฝรั่งเศสยังมีการปกครองแบ่งแยกเป็นแคว้น ๆ อยู่นั้น ปรากฏมีเจ้าผู้ครองนครแห่งหนึ่งได้ถูกพระเจ้าเฟรเดริคอนุชาผู้ชิงราชสมบัติ และเนรเทศให้ออกไปอยู่ในดงอาร์เดนพร้อมด้วยอำมาตย์ข้าราชบริพารที่จงรักภักดี เจ้านครผู้นี้มีธิดาองค์หนึ่งมีนามว่า รอสะลินด์ ยังคงถูกกักขังไว้ในพระราชวังเพราะเจ้าเฟรเดริคต้องการให้อยู่เป็นเพื่อนพระธิดาของตนผู้มีนามว่า เซเลีย แม้บิดาของรอสะลินด์และเซเลียจะเป็นศัตรูกัน แต่หญิงทั้งสองนี้รักใคร่กันมาก เมื่อใดที่รอสะลินด์มีความเศร้าโศกถึงบิดา เซเลียก็เข้าปลอบโยนให้คลายทุกข์เสมอทุกครั้ง อยู่มาวันหนึ่งหญิงทั้งสองนี้ได้มีโอกาสชมการแข่งขันมวยปล้ำ ซึ่งพระเจ้าเฟรเดริคได้จัดให้มีขึ้นในพระราชวัง นักมวยที่จะเข้าต่อสู้กันมีลักษณะต่างกันมาก คือคนหนึ่งรูปร่างใหญ่โตล่ำสันแต่อีกฝ่ายหนึ่ง ชายหนุ่มรูปร่างผอมบาง ไม่มีท่าทางว่าจะมีความชำนาญในการต่อสู้เลย รอสะลินด์กับเซเลีย จึงได้ขอร้องให้ชายร่างเล็กเลิกล้มความตั้งใจที่จะต่อสู้เสีย แต่ชายผู้นั้นยืนยันความตั้งใจจะขอต่อสู้โดยแจ้งว่าตัวเขา

ไม่มีญาติพี่น้องที่ไหนอีก แม้จะต้องตายก็หามีใครที่จะเศร้าโศกถึงเขาไม่ทำให้รอสะลินด์มีความสงสารเขามากในการที่เขามีสภาพอันยากไร้เช่นเดียวกับเธอ ผลของการต่อสู้ปรากฏว่าชายร่างเล็กเป็นฝ่ายชนะ เขาเปิดเผยว่า ตัวเขาชื่อ ออร์ลันโด เป็นบุตรชายของ เซอร์ โรลันด์เดอบัว ผู้ซึ่งหาชีวิตไม่แล้ว ท่านเซอร์ผู้นี้เป็นสหายรักของเจ้านครผู้เป็นบิดาของรอสะลินด์ พระเจ้าเฟรเดริคเมื่อได้ทราบเช่นนี้ก็กลับมีความเกลียดชังออร์ลันโดเป็นอันมาก ในฐานเขาเป็นบุตรของศัตรู ส่วนรอสะลินด์กลับยิ่งมีใจรักเขา จึงมอบสร้อยคอให้เขาไว้เป็นที่ระลึก ๑ สาย แต่นั้นมาพระเจ้าเฟรเดริกก็เริ่มชิงชังในรอสะลินด์ด้วย เมื่อได้มีโอกาสก็เคยขับไล่รอสะลินด์ให้ออกไปอยู่กับเจ้าครองนครผู้บิดาแม้เซเลียจะคัดค้านอย่างไรก็หาเป็นผลสำเร็จไม่ เซเลียจึงตกลงใจติดตามรอสะลินด์ไปด้วย หญิงทั้งสองจึงปลอมแปลงตัวเพื่อให้ปลอดภัยในการเดินทาง รอสะลินด์ปลอมกายเป็นชายให้ชื่อว่ากานิมีดส่วนเซเลียแต่งกายเป็นหญิงบ้านนอกและใช้ชื่อว่าอาลิเอนา สองสาวพากันเดินทางรอนแรมฝ่าดงอาเดนไปด้วยความลำบากตรากตรำ ก็ยังหาพบเจ้านครที่ถูกเนรเทศนั้นไม่ จึงต้องเอาเงินที่ติดตัวมาซื้อบ้านหลังหนึ่งไว้เป็นที่พักอาศัยในระหว่างที่สืบหาที่อยู่ของบิดาของรอสะลินด์

ประวัติออร์ลันโดมีว่า เมื่อบิดาจะถึงแก่กรรมได้ฝากฝังออร์ลันโดไว้กับออร์ลิเวอร์ผู้เป็นคนโต แต่ออร์ลิเวอร์หาได้ปฏิบัติตามคำสั่งบิดาไม่ กลับละทิ้งน้องตน มิได้ให้ศึกษาเล่าเรียนตามที่ควร แต่เนื่องจากออร์ลันโดมีนิสัยดีคล้ายบิดา แม้จะไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนก็ยังมีกริยามารยาทและสติปัญญาดีเป็นที่ชอบพอของคนทั่วไป เป็นเหตุให้ออร์ลิเวอร์มีใจริษยาถึงกับคิดฆ่าน้องของตนทางอ้อม คือจัดให้เขาแข่งมวยปล้ำดังกล่าวแล้ว และเมื่อออร์ลันโดกลับเป็นฝ่ายชนะ ออร์ลิเวอร์ยิ่งโกรธแค้นคิดจะเอาไฟเผาห้องของออร์ลันโด ในขณะที่เจ้าตัวนอนหลับเพื่อให้ตายเสีย แต่อะดัมคนใช้ผู้ซื่อสัตย์ล่วงรู้เข้า จึงนำความมาบอกแก่ออร์ลันโด และพากันหนีไปเสียในดงอาเดน ในระหว่างเดินทางทั้งนายบ่าวต้องได้รับความลำบากเจียนตายด้วยความเหนื่อยและหิว พอดีออร์ลันโดได้พบกับเจ้าครองนครผู้เป็นบิดาของรอสะลินด์ ในขณะที่กำลังร่วมวงรับประทานอาหารอยู่กับชุนนางบริวาร ด้วยความจำเป็นที่จะต้องได้อาหารไปให้อะดัมคนใช้กิน ออร์ลันโดจึงจูเจ็ญจะขออาหารเหล่านั้น แต่เจ้านครพูดปดอบโยนไต่ถาม ทราบเรื่องแล้วจึงให้เลี้ยงดูออร์ลันโด.และอะดัมอย่างอิ่มหนำและรับรองให้พักอาศัยอยู่ด้วย ในไม่ช้าออร์ลันโดก็ได้พบกับรอสะลินด์ซึ่งแปลงเป็นกานิมีด เห็นออร์ลันโดเศร้าโศกถึงคนมาก จึงแกล้งทำเป็นรับอาสาว่าจะรักษาโรครักของเขาให้หายได้ และสั่งให้ออร์ลันโดมาหานางทุกวันโดยนางจะแสร้งทำเป็นรอสะลินด์ และให้ออร์ลันโดเกี้ยวพาราสีนาง จนกระทั่งนางสามารถทำให้ออร์ลันโดอับอายต่อความรักและเลิกรักรอสะลินด์ได้ คำแนะนำนี้ออร์ลันโดทำตามด้วยความพอใจที่จะได้ระบายความในใจออกได้

วันหนึ่งในขณะที่ออร์ลันโดจะไปหารอสะลินด์ ระหว่างทางได้พบชายคนหนึ่งนอนหลับอยู่ มีงูใหญ่ตัวหนึ่งพันรอบคออยู่ และมีสิงห์โตตัวหนึ่งหมอบคอยที่จะตะครุบเอาชายผู้นั้นกินเป็นอาหาร ออร์ลันโดจำได้ว่าเป็นออร์ลิเวอร์พี่ชายของตน ในขั้นแรกออร์ลันโดก็คิดว่าจะปล่อยให้ตายเสียให้สมกับที่ได้คิดกลั่นแกล้งตน แต่ความรู้ผิดชอบและความรักพี่ได้ทำให้เขาเปลี่ยนใจ จึงตรงเข้าต่อสู้กับสิงโตนั้นจนตนเองได้รับบาดเจ็บเป็นอันมาก ออร์ลิเวอร์รู้สึกตัวขึ้นเห็นน้องชายก็รู้สึกอายใจ จึงกล่าวคำขอโทษออร์ลันโดก็ยินยอมยกโทษให้ และให้ไปแจ้งให้รอสะลินด์ทราบถึงอุบัติเหตุที่ตนได้รับ ออร์ลิเวอร์ได้พบกับเซเลียและตกลงปลงใจรักใคร่กัน เมื่อออร์ลันโดได้ทราบเรื่องจึงนำความปรึกษารอสะลินด์ ถึงเรื่องจะจัดงานวิวาห์ระหว่างออร์ลิเวอร์และเซเลีย รอสะลินด์จึงรับอาสาจะจัดการให้ และอ้างว่าตนสามารถจะบันดาลให้รอสะลินด์ได้มาเข้าพิธีวิวาห์กับออร์ลันโดด้วย ในวันรุ่งขึ้นรอสะลินด์ก็แปลงเครื่องแต่งตัวชายออกเสีย และได้เข้าพิธีสมรสกับออร์ลันโดพร้อมกับออร์ลิเวอร์และเซเลีย ขณะนั้นพอดีมีข่าวแจ้งมาถึงเจ้าครองนครผู้ถูกเนรเทศว่า บัดนี้เจ้าเฟรเดริคได้กลับใจยินยอมคืนราชสมบัติ และทรัพย์สินที่ยึดเอาไปให้ทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะในระหว่างที่กำลังมาจะประหารเชษฐาของตน ได้พบกับนักพรตองค์หนึ่งที่ในดงอาร์เดน นักพรตได้เทศนาก่อมเกดาจิตใจเจ้าเฟรเดริคกลับใจหายจากประทุษจิต เจ้าครองนครผู้ถูกเนรเทศก็ได้กลับคืนเข้าสู่นครพร้อมด้วยขุนนางบริวารทั้งปวง

อธิบายคำที่ควรทราบ

ดงอาร์เดน [Ardennes] ถ้าหมายถึงในเขตฝรั่งเศส ก็อยู่ในแคนฟลานเดอร์ แต่ในที่นี้เชกสเปียร์ น่าจะหมายถึงดงอาร์เดน [Forest of Arden] ในวอริคเชอร์ [Warwickshire] ซึ่งอยู่ใกล้กับเมืองสแตรดฟอร์ด—ออน—เอวอน ซึ่งเป็นที่กำเนิดของเชกสเปียร์

รอบินฮูด ตามนิยายที่เล่ากันมาว่า รอบินฮูดเดิมเป็นขุนนาง แต่ได้ทำผิดกฎหมาย เพราะเกิดบันดาลโทษะจึงหนีไปอยู่ป่าเชอร์วูด [Sherwood] คุมสมัครพรรคพวกคอยปล้น ขุนนางและคนมั่งมีที่กดขี่คนจน เอาเงินที่ปล้นได้แจกคนจน

นางลักษมี ชื่อพระแม่เจ้าแห่งสิริและความงาม ทางศาสนาพราหมณ์ถือว่าเป็นมเหสีพระนารายณ์ ตรงกับของฝรั่งที่เรียกว่า Dame Fortune ซึ่งตามภาพโบราณเขียนเป็นนางนั่งหมุนกงจักร หมายความว่าเป็นผู้บันดาลเคราะห์หรือร้ายแก่มนุษย์

ตัชสโตน คือตลกหลวงในราชสำนักพระราชาหรือสำนักขุนนางผู้ใหญ่ในยุโรปสมัยโบราณ บางคนมีรูปร่างเตี้ยแคระเป็นที่น่าขบขันยิ่งขึ้น ตลกหลวงมักพูดจาคะนองตามใจชอบโดยไม่มีผิดทำนองเดียวกับศรีธนนท์ชัยของไทย แต่ในทางมีไวหารหลักแหลม ดูเหมือนศรีธนนท์ชัย

ของเราจะเก่งกว่า ปริเทวะ—คร่ำครวญ, รำพรรณ ไยไพ—เยาะเย้ย, ติเตียน ชิวหา=ลิ้น นงราม—นางงาม ทุรยศ—คือ ทรอศ คิดร้ายต่อผู้มีอุปการะ นเรนทร์สูร—พระราชา รงค์—สี เสวี—ผู้รับใช้ คนธนิท กานิมีด—ชื่อใหม่ของรอส่ะลินด์เป็นชื่อเทพบุตรคนธนิทของยูปีเตอร์ เจ้าสวรรค์ของโรมันโบราณ เอลิเอนา—ชื่อใหม่ของเซเลีย แปลว่า ไกลถิ่น พรากถิ่น อัปลักษณ์—ชั่ว เลวทราม พลอยคางคก—ชาวยุโรปโบราณเชื่อกันว่าในหัวคางคกมีพลอยชนิดหนึ่ง ซึ่งถ้านำมาทำเป็นพลอยหัวแหวนแล้วสวมไว้จะป้องกันภัยจากยาพิษได้ ศรีวิศาล—กอบด้วยสภาอันงาม เมษบาล—คนเลี้ยงแพะ พรรณราย—สีพรายๆ, สีเลื่อมระยับ มูลสุชาติ—วงศ์ตระกูลดี นิศากาล—เวลากลางคืน วายุ—ลม โลกัย—จากคำว่าโลกย หมายว่าทั่วไป, ทั่วโลก วิหาร์—แมว ไพรสณฑ์—แนวป่า สังสารวัฏ—การหมุนเวียนแห่งโลกและชีวิต ไมตรีวัจน์—ถ้อยคำแสดงความเป็นมิตร ประศาสน์—สั่ง, ปกครอง เฮเลน คลีโอปาตรา อัตลันตา ลูเครชิยา—ชื่อนางผู้มีโฉมงามเป็นที่เลื่องลือในนิยายโรมันและกรีกโบราณ สูรการ์กันตูวา—ชื่อตัวยักษ์ในนิทานของฝรั่งเศสเรื่องหนึ่ง ฝาประคน—ไม้ถูกสะกัดฝาเรือนที่สำหรับเอากระดานกรุ ทุราจาร—ความประพฤติชั่วร้าย ยูดาส—ชื่อสาวกพระเยซูคริสต์ ตามเรื่องว่าทรยศต่อพระเยซู โดยรับสินบนจากพวกโรมันเข้าไปจูบพระเยซูเพื่อชี้ตัวให้พวกโรมันรู้จัก ดินายาเทวี—นางพระจันทร์ของโรมันโบราณ ถือความบริสุทธิ์เคร่งครัด ได้ลงมาจูบชายหนุ่มชื่อเอ็นดิเมียนเวลานอนหลับแล้วสาปให้ตาย นาฏกา—ผู้ฟ้อนรำ คันฉ่อง—กระจกเงา เสาตลุง—เสาใหญ่ คะเนจร—เที่ยวไป, น่าจะเพี้ยนมาจากพเนจร เรือคอนโดลา—เรือที่ใช้อยู่ในเมืองเวนิส ในที่นี้หมายถึงว่าเคยไปเที่ยวเมืองเวนิส หงอน—ในที่นี้หมายถึงชายที่เมียมีชู้ ครั้งโบราณเรียกว่าคนมีหงอนหรือมีเขา เลยันเดอร์, เฮียโร—ชื่อหนุ่มสาวในนิยายโบราณ ซึ่งรักกันมากเมื่อเลยันเดอร์จมน้ำตาย เฮียโรก็โจนน้ำตายตาม วสันต์—ฤดูใบไม้ผลิ เหมันต์—ฤดูหนาว เทวีวินัส—คือคิวปิด กามเทพของฝรั่งเศส ฤๅสาย—คำเรียกผู้เป็นใหญ่ เช่นกษัตริย์ ในที่นี้หมายถึงเจ้าครองนครที่ถูกเนรเทศ มายาวี—คนเล่นกล, แม่มดหมอผี ในสมัยที่เชกสเปียร์มีชีวิตอยู่ ประเทศอังกฤษมีการห้ามการทำเล่นห์อาถรรพ์ต่าง ๆ ผู้เป็นมายาวีอาจต้องโทษจำคุกหรือถึงประหารชีวิต เว้า—พูด สนธิ—ร่วม, ติดต่อ ยูโน—ชื่อเทวีของยูปีเตอร์เทพเจ้าโรมันโบราณ สาหส—ร้ายแรง, อิสริยยศ—ผู้มียศยิ่งใหญ่ ไอศวรรย์—ความเป็นเจ้าใหญ่ ขันติ—ความอดทน ไกร—ยิ่งมาก นันท—ความสนุก, ยินดี, รื่นเริง ภิยโย—ยิ่งขึ้นไป ช่อใบไม้—เครื่องหมายของร้านขายเหล้าอย่างธงแดงหน้าร้านขายสุราของเรา

ตัวละครสำคัญในเรื่อง

เจ้าครองนครผู้ถูกเนรเทศ เป็นเชษฐาของพระเจ้าเฟรเดริค ถูกอนุชาคิดกบฏชิง

ราชสมบัติและขับไล่ให้ไปอยู่เสี่ยในดงอาร์เดน ตามท้องเรื่องเป็นผู้มีขันติธรรมรู้เท่าในโลกธรรม และมีความสันโดษพอใจในความเป็นอยู่แห่งตน แม้จะถูกเนรเทศไปตกระกำลำบากอยู่ในป่าก็หามีความย่อท้อไม่ กลับเห็นว่าเคราะห์กรรมซึ่งคนทั้งหลายเกลียดกลัวนั้นเป็นสิ่งมีประโยชน์ เพราะมีบทเรียนอันมีค่าแฝงอยู่ภายใน นอกจากนี้ยังมีใจเปี่ยมไปด้วยความเมตตา แม้เมื่อออร์ลันโดเข้าไปขู่เข็ญจะแย่งอาหารกินด้วยความหิวโหย ก็หาโกรธเคืองไม่กลับพูดจาเกลี้ยกล่อมให้เห็นผิดชอบและอุปการะเลี้ยงดูเป็นอันดี ความดีของเจ้าครองนครผู้นี้ส่องให้ได้คงคืนในราชสมบัติและความสุขอันมีมาแต่เดิมในเบื้องปลาย

เจ้าเฟรเดริค เป็นอนุชาของเจ้าครองนครผู้ถูกเนรเทศ มีอุปนิสัยต่างกับเชษฐาอย่างห่างไกลมีสันดานหยาบเป็นพาล แรงด้วยริษยาอาฆาต แม้จะคิดคดทรยศแย่งราชสมบัติเชษฐาเป็นผลสำเร็จแล้วยังมีใจประสงค์ร้ายต่อผู้อื่นที่มิใช่พรรคพวกของตน แกล้งขับไล่รอสะลินด์ออกจากวัง เพราะมีความอิจฉาที่ชิดาของตนมีคุณสมบัติดีกว่า และจงเกลียดจงชังออร์ลันโดผู้ปราศจากความผิดโดยเหตุเพียงว่าบิดาของออร์ลันโดเคยเป็นศัตรูรักของเจ้าครองนครผู้ถูกเนรเทศเท่านั้น ในขั้นสุดท้ายถึงกับยกกองทัพไปป่าอาร์เดนเพื่อประหารเชษฐาเสีย เพราะมีผู้นิยมจงรักภักดีติดตามไปอยู่ด้วยในป่าเนือง ๆ แต่นับว่ายังมีความดีที่สามารถกลับใจรู้สึกตัวในความผิด และยอมคืนราชสมบัติตลอดจนทรัพย์สินที่ริบเอาไปให้แก่เชษฐาและขุนนางบริวารทั้งหลายโดยฉันเชิง

เซเลีย เป็นธิดาเจ้าเฟรเดริคผู้ทรยศ แต่อุปนิสัยต่างกับเจ้าครองนครผู้บิดา มีความรักรอสะลินด์ผู้เป็นธิดาของลุงอย่างแน่นแฟ้น แม้มิตรภาพระหว่างบิดาของตนกับของเซเลียจะขาดสะบั้นลงแล้วก็ตาม และเมื่อรอสะลินด์ถูกเจ้าเฟรเดริคไล่ออกจากวัง เซเลียก็อุตส่าห์ทิ้งบิดาติดตามรอสะลินด์ไปได้รับความลำบากจวนเจียนจะเอาตัวไม่รอด นับว่าเป็นตัวอย่างของมิตรแท้ผู้ซึ่งไม่ละทิ้งมิตรแห่งตนแม้ในยามวิบัติ มีความซื่อตรงต่อมิตรทั้งกายและใจ จัดว่าเป็นผู้ที่มีภูมิธรรมสูงโดยแท้

รอสะลินด์ ธิดาสาวของเจ้าครองนครผู้ถูกเนรเทศ ในขั้นแรกคงถูกกักขังไว้ในวังของเจ้าเฟรเดริคผู้ทรยศ โดยเหตุที่เป็นเพื่อนรักของเซเลีย เป็นผู้มีความเป็นผู้ดีทุกกระเบียดนิ้ว จนคนทั้งหลายนิยมชมชอบยิ่งเสียกว่าเซเลีย เป็นเหตุให้เจ้าเฟรเดริคพิโรธนักที่ความดีงามของนางทำลายความดีเด่นของเซเลียให้เบาบางลงไป จึงแสร้งขับไล่ให้ติดตามบิดาไปในป่า เป็นผู้มีความเฉลียวฉลาดและมานะอดทน จะเห็นได้จากการที่นางปลอมแปลงกายเป็นชายพาเซเลีย ระหว่างเร่ร่อนไปในป่าและรักษาตัวให้ปลอดภัยจวบจนได้พบกับเจ้าครองนครผู้เป็นบิดา และเจนจัดในการพูดจาและกลอุบายจนไม่มีใครรู้ความจริงว่านางเป็นหญิง แม้เจ้านครผู้บิดาก็จำไม่ได้ รอสะลินด์ มีคุณสมบัติ

คล้ายคลึงกับเซเลีย กล่าวคือความรักใคร่และซื่อสัตย์ต่อผู้อุปการคุณและเป็นมิตรแท้ที่ไม่ยอมละทิ้งมิตรไม่ว่าในกรณีใด ๆ

ออร์ลิเวอร์ บุตรชายคนใหญ่ของเซอร์ โรลันด์ เดอร์บัวส์ ผู้เคยเป็นสหายรักของเจ้าครองนครผู้ถูกเนรเทศ เป็นผู้ใจหนาแน่นด้วยความริษยาอาฆาต แม้บิดาจะสั่งเสียไว้ก่อนตายให้อุปการะดูแลน้องก็หาปฏิบัติตามไม่ กลับปล่อยปละละเลยให้ได้รับความลำบากไม่ให้การศึกษาเล่าเรียนและกลั่นแกล้งต่าง ๆ เพื่อให้ออร์ลันโดตายไปเสียมีการบังคับให้แข่งขันมวยปล้ำกับคู่ต่อสู้ที่มีรูปร่างใหญ่โตและมีความชำนาญกว่าเป็นต้น เมื่อไม่สมประสงค์ก็คิดร้ายจะเอาไฟเผาครอกน้องเสียให้ตาย เมื่อออร์ลันโดหนีพ้นภัยไปได้ ก็ยังคิดตามไปในป่าเพื่อจะฆ่าเสียอีก ได้ไปนอนหลับในป่าจวนเจียนจะถูกสัตว์ร้ายกัดกินดังปรากฏในเรื่อง ออร์ลันโดช่วยไว้จึงพ้นภัย เป็นเหตุให้ออร์ลิเวอร์ละอายใจจึงกลับใจเป็นมิตรกับน้อง และในที่สุดก็ได้แต่งงานกับเซเลีย

ออร์ลันโด บุตรชายคนเล็กของเซอร์ โรลันด์ เดอบัวส์ ถูกพี่ชายอธรรมคิดร้ายจนแทบเอาตัวไม่รอดต้องหนีไปอยู่ในป่า แม้จะถูกทอดทิ้งไม่ได้ศึกษาเล่าเรียน แต่ด้วยอุปนิสัยคล้ายบิดา ออร์ลันโดมีความเฉลียวฉลาด และมีคุณสมบัติไม่ผิดกับกุลบุตรผู้ได้รับการศึกษาอบรมเป็นอย่างดี มีความกตัญญูต่อผู้มีคุณอย่างยอดเยี่ยม แม้ผู้นั้นจะเป็นเพียงคนใช้ จะเห็นได้ตามท้องเรื่องว่า ออร์ลันโด ได้พาอะดัมคนใช้พเนจรไปในป่าได้รับความเหน็ดเหนื่อยหิวโหยแทบสิ้นกำลัง เมื่ออะดัมคนใช้สิ้นแรงที่จะคิดเดินต่อไป ออร์ลันโดก็แบกหามไปและหาอาหารให้อะดัมกินก่อนตน แม้ตนเองจะเป็นนายและมีความหิวโหยไม่น้อยกว่าอะดัมก็ตาม นับว่าเป็นตัวอย่างของคนที่มีความกตัญญูดีเยี่ยม นอกจากนี้ออร์ลันโดยังเป็นผู้ไม่มีใจพยาบาทอาฆาต แม้ตนจะถูกพี่ชายคิดร้ายทารุณกลั่นแกล้งปานใด เมื่อพี่ชายมีภัยก็ยังเข้าช่วยโดยไม่คิดชีวิต เพราะความรักพี่ที่มีเลือดเนื้อเชื้อไขเดียวกับตน จึงนับว่าเป็นผู้ควรสรรเสริญได้ผู้หนึ่ง ในด้านความรักออร์ลันโดมั่นใจในรอสะลินด์ และได้พิสูจน์ให้รอสะลินด์เห็นความรักอันแท้จริงของตนจนได้เข้าพิธีวิวาห์กันในที่สุด

อะดัม คนใช้ผู้ซื่อสัตย์ของออร์ลันโด มีใจรักความกตัญญูและบูชานายผู้ดำรงอยู่ในความดี จะเห็นได้จากท้องเรื่อง อะดัมได้สะสมเงินที่ตนเองได้เก็บสะสมไว้ให้แก่ออร์ลันโด ในยามตกยากและติดตามนายไปตกระกำลำบากอยู่ในป่าจนแทบจะเสียชีวิต เป็นตัวอย่างของคนใช้ที่มีความสัตย์ซื่อต่อนายโดยแท้

ข้ออุปมาอุปมัยและข้อความที่เป็นคติดี ๆ

เซเลีย ความเขลาของคนที่สติไม่บริบูรณ์ย่อมจะเป็นหินสำหรับความเฉลียวฉลาด

รอสะลินด์ อันว่าทรยศชบถนั้น จะรับมฤดกกันได้ฉันใด

เจ้านครผู้ถูกเนรเทศ ยามลมหนาวพัดกล้ามาอยู่ ๆ กระทบหูคำรณดดประหาร
ถูกกายาข้าร้าวหนาวสะท้าน ก็วิจารณ์รำพึงคนึงใน
"นี่มิใช่สอพลอขอกอดบาท นี่อำมาตย์เคือนสติของเราให้
รู้สึกว่าตัวเราผู้นี้ไซร้ ก็มิได้ผิดแผกแปลกมนุษย์
ความยากเข็ญนี้เห็นว่าดีแท้ แม้กางกกน่าชังเป็นที่สุด.
แลพิษร้ายใครเห็นก็ขากทูด ก็ยังมีพลอยผุดในหัวมัน"

ขุนนางที่ ๑ เขากล่าว "ฉะนั้นเป็นถูกต้อง ยามอับจนหม่นหมองไม่ผ่องใส
เพื่อนก็หน่ายสหายก็หันหลบไป ดังนี้ไซร้ย่อมเป็นธรรมดา

อะดัม ความชราของข้าเหมือนเหมันต์ ถึงหนาวสั่นปราศจากไข้ทั้งหลาย

ยาคส์ ทั้งโลกเปรียบเหมือนโรงละครใหญ่ ชายหญิงไซร้เปรียบตัวละครนั้น
ต่างมียามเข้าออกอยู่เหมือนกัน คนหนึ่งนนย่อมเล่นตัวนานา

รอสะลินด์ นักบวชไร้วิชาทำให้ผอมและเปลืองแรง และคนมั่งมีไม่ต้องรับภาระแห่งความขัดสน
อย่างหนักน่าเบื่อหน่าย สำหรับคนสองชนิดนี้แหละเวลาเดินไปอย่างเชื่อย ๆ

รอสะลินด์ ความชั่วร้ายทุก ๆ วัน ดูร้ายกาจมากที่สุดจนกว่าจะมีความชั่วร้ายอีกหนึ่งมาแทนที่
ให้เทียมกัน

รอสะลินด์ วิลัยชายย่อมเป็นวลันต์ยามเกยว แต่เป็นเหมันต์เมื่อสมรสแล้ว

ตัชสโตน คนโง่ยอมนึกว่าตนฉลาด แต่คนฉลาดย่อมรู้ว่าตนโง่ ความสุจริตงดงามย่อมอยู่
เหมือนคนซื่อเหนียวในเรือนอันทราม เหมือนไข่มุกอยู่ในกาบหอยอร่ามสกปรก

บทอาขยานเรื่องตามใจท่าน

ยาคส์

ทั้งโลกเปรียบเหมือนโรงละครใหญ่,
ชายหญิงไซร้เปรียบเหมือนตัวละครนั้น:
ต่างมียามเข้าออกอยู่เหมือนกัน:
คนหนึ่งนนย่อมเล่นตัวนานา,
ก็อแบ่งเป็นเจ็ดปางอย่างนี้ไซร้.
หนึ่งดูกอ่อนนอนให้อยู่จ้า ๆ
ในวงแขนพี่เลี้ยงกล่อมเกลี้ยงมา
จนกว่าจะสามารถอาจเลี้ยงคน

สองคือเด็กนักเรียนแรกเขียนอ่าน
ถือย่ามผ่านไปพลางทางพร่ำบ่น
หน้าแฉล้มแแจ่มปานพระสุริยน,
ไปโรงเรียนชอบกลราวหอยคลาน.
สามคือหนุ่มรักสมรเผ้าถอนใจ
ราวเตาไฟที่เพลิงเร้าเริงผลาญ,
แต่งเพลงยาวชมชนงเจ้านงคราญ,
สิ้นทหาร, เสียงดังดังดิ้งไป,
แลหนวดเคราคล้ายเสือ, เหลือจะรัก
เกียรติศักดิ์, มักวิวาทปราดเข้าใส่
ถลันหาเกียรติยศแม้ที่ใน
ปากบึ้นใหญ่ไม่พรั่นหวั่นวิญญา.
ห้าคุนชุนผู้ใหญ่ไก่เต็มพุง
จนท้องตุงตัวอ้วนท้วนหนักหนา,
ตาขมึง, หนวดเคราเข้าคำรา
ชำนาญในกติกาประเพณี.
ค่อยลงมาถึงปางคำรบหก,
เป็นคลกซุบแท้แก่เต็มที,
ใส่แว่นตาคาดกระเป๋าเทราฤดี,
ถุงต้นที่เคยใช้เมื่อเยาว์วัย.
ก็หย่อนย่นร่นหลวมสวมขาเหี่ยว,
เสียงเคยห้าวกลับเรียวลงไปได้
ราวเสียงเด็ก, ยามสนทนาไป
เสียงนั้นไซร้แห้งแหบหอบหืดครัน.
ปางสุดท้าย, ที่หมายจบประวัติ,
อันเห็นชัดกลับเป็นเด็กอีกแน่นมั่น,
มีแต่หลงลืมไป, อีกไร้ฟัน
ไร้ตา, ไร้รสสรรพ์ ไร้ทั่วไป.

วาสิฏฐี

บทประพันธ์ของเสฐียรโกเศศ–นาคะประทีป

ประวัติย่อของผู้ประพันธ์ พระยาอนุมานราชธน (ยง เสฐียรโกเศศ) และพระสารประเสริฐ (ศรี นาคะประทีป) ทั้งสองท่านนี้ประพันธ์หนังสือร่วมกันเป็นส่วนมาก ภายใต้นามปากกาว่า "เสฐียรโกเศศ นาคะประทีป" ซึ่งเป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่นักอ่านเป็นอย่างดี ท่านเจ้าคุณอนุมาน ฯ ได้รับการศึกษาจากโรงเรียนอัสสัมชัญ แล้วได้ไปรับราชการในกรมศุลกากร ต่อมาภายหลังจึงย้ายไปรับตำแหน่งหัวหน้ากองวรรณคดีกรมศิลปากร และเลื่อนขึ้นเป็นอธิบดีรับราชการต่อจนครบเกษียณอายุ จึงได้ออกจากราชการ ยังคงเป็นอาจารย์สอนวิชานิรุกติศาสตร์อยู่ในจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยจนบัดนี้ ส่วนพระสารประเสริฐ เริ่มศึกษาที่โรงเรียนวัดกุหลาบเมื่ออายุ ๑๗ ปี ได้บวชเป็นสามเณรและเล่าเรียนเปรียบแหลม เดิมตั้งใจว่าจะเรียนกฎหมายแต่ก็หาได้เรียนไม่ ต่อมาได้เข้ารับราชการเป็นอนุศาสนาจารย์ประจำกรมตำรากระทรวงกลาโหม แล้วย้ายมาประจำกรมตำรากระทรวงศึกษาธิการ พระสารประเสริฐถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ เรื่องสำคัญ ๆ ที่ทั้งสองท่านได้ประพันธ์ร่วมกันคือ กามนิต, ทศมนตรี, หิโตปเทศ, นิยายเบงคลีกถาสริตสาคร, ปาชา, ฟอดคอน, โลกนิติไตรพากย์, บันเทิงทศวาร, คนมีประโยชน์ ฯลฯ พระยาอนุมาน ฯ เป็นผู้เชี่ยวชาญในภาษาอังกฤษ ส่วนพระสารประเสริฐเชี่ยวชาญทางภาษาไทย ทั้งสองท่านจึงได้ร่วมมือกันแปลบทประพันธ์ภาษาต่างประเทศเป็นภาษาไทยได้อย่างดียิ่ง

ที่มาของเรื่องวาสิฏฐี เรื่องวาสิฏฐีนี้ท่านเสฐียรโกเศศ และนาคะประทีป ได้แปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ "The Pilgrim Kamanita" ซึ่ง Jonn E. Logie เป็นผู้แปลจากฉบับภาษาต้นสกฤตของ Karl Gjelerup เรื่องวาสิฏฐีนี้แม้จะมีลักษณะเป็นเรื่องอ่านเล่นเพื่อความเพลิดเพลิน แต่ก็บรรจุไว้ซึ่งคติธรรมอันสูงและลึกซึ้งในหลักพระพุทธศาสนาอยู่เป็นอันมาก นอกจากนี้ยังทำให้ท่านผู้อ่านได้รับความรู้ในคติศาสนาพราหมณ์ และลัทธิไสยศาสตร์อีกด้วยอย่างกว้างขวาง ในอารัมภบทที่กล่าวอ้างว่า "ข้อความในพระสูตรมีดังนี้" ดูเป็นเชิงชวนให้เข้าใจว่า เรื่องวาสิฏฐีได้มาจากข้อความซึ่งพระพุทธองค์ทรงเทศนาสั่งสอนพุทธบริษัท ทำนองเดียวกับพระสูตรอื่น ๆ ที่มักกล่าวอ้างคัมภีร์พระไตรปิฎก แต่ความจริงเรื่องวาสิฏฐีหาได้ปรากฏมีในพระไตรปิฎกไม่ หากแต่พระธรรมที่ยกมากล่าวไว้ในท้องเรื่องบางตอนตรงคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ความประสงค์ของผู้แต่งเรื่องนี้แต่เดิมก็คงไม่มีอะไรมากไปกว่าต้องการเผยแพร่คติพุทธศาสนา อันควรแก่การยึดถือ

เป็นหลักปฏิบัติ การที่จะยกเอาแต่หลักธรรมแท้ ๆ มากล่าวย่อมไม่เป็นที่เข้าใจซาบซึ้งและชวนให้ดื่มใจได้เพียงพอ โดยเฉพาะในหมู่ชนต่างชาติต่างภาษาหรือในหมู่ชนที่ยังหย่อนเชาว์ปฏิภาณเยี่ยงปราชญ์ผู้ทรงความรู้ จึงได้ใช้วิธีผูกนิยายขึ้นประกอบให้เป็นที่เพลิดเพลินเจริญใจ แต่เกิดความดื่มด่ำในรสพระสัทธรรมพร้อมกันไปด้วยโดยไม่รู้สึกตัว ทำนองประพันธ์เรื่องเช่นนี้เป็นหลักที่นิยมใช้กันมาแต่โบราณกาล จะเห็นได้จากเรื่องราวที่พระคันถรจนาจารย์ได้ผูกขึ้นไว้เทียบเคียงคติธรรมแห่งพระพุทธศาสนาอันมีปรากฏอยู่ในชาดกต่าง ๆ มากมาย เปรียบได้กับนายแพทย์ผู้ชำนาญคิดปรุงยาที่มีสรรพคุณสูง ในการรักษาโรคซึ่งโดยธรรมชาติเป็นสิ่งที่ชมเชื่อนกลับมีรสโอชะชวนบริโภคโดยเคลือบคลุมไว้ด้วยมธุรสฉะนั้น

ประโยชน์ที่ได้รับจากการอ่านวาสิฏฐี การอ่านเรื่องวาสิฏฐีนอกจากจะทำให้ได้รับความเพลิดเพลิน และรสพระสัทธรรมอันสูงแล้ว ยังได้รับประโยชน์อื่นอีกหลายประการ เป็นต้นได้รับความรู้ศิลปะแห่งการประพันธ์ ถ้าผู้อ่านใช้ความสังเกตหน่อยจะรู้สึกว่าการวางโครงเรื่องและการดำเนินเรื่องวาสิฏฐีนั้นงดงามอย่างหาที่ติมิได้ กล่าวคือจัดแบ่งเป็นสองภาค ได้แก่ภาคบนดินและภาคบนสวรรค์ ทั้งสองภาคมีเรื่องต่อเนื่องต้องต่อเนื่องกัน ภาคแรกเป็นตอนเริ่มเรื่องซ่อนแง่งำไว้เป็นปริศนาให้คิด แล้วคลี่คลายออกอย่างกระจ่างแจ้งในภาคสวรรค์ ให้เหตุผลของเรื่องโดยสมบูรณ์ ภาคบนดินเริ่มเรื่องตอนพระพุทธองค์เสด็จไปกรุงราชคฤห์ เสด็จแวะประทับอยู่ในบ้านของนายช่างหม้อ ซึ่งณ ที่นั้นกามนิตผู้จาริกแสวงบุญย์พำนักอยู่ก่อนแล้ว เรื่องวาสิฏฐีได้คลี่คลายออกจากคำบอกเล่าของกามนิตโดยพิสดาร เริ่มด้วยความสุขความรักแล้วลงเอยด้วยความเศร้าและในที่สุดก็คือความตายตามวิสัยของชีวินทรีย์ทั้งหลาย ส่วนในภาคสวรรค์เริ่มเรื่องด้วยการที่กามนิตและวาสิฏฐีได้ไปบังเกิดบนสวรรค์ ต่างก็เล่าเหตุการณ์หนหลังครั้งเมื่อคนมีชีวิตอยู่เป็นการคลี่คลายปัญหาอันมืดมนให้มีขึ้นในภาคแรก และจบลงด้วยการที่ทั้งสองดับจิตลงพร้อมกับความเสื่อมสิ้นไปแห่งพรหมโลกเมื่อถึงกาลประลัย การดำเนินเรื่องโดยให้ตัวละครในเรื่องเป็นผู้เล่านับว่าแนบเนียนน่าสนใจ ทำให้ผู้อ่านเห็นใจและเอ็นดูตัวผู้เล่า ทั้งเป็นการเชิดชูรสเรื่องให้เด่นขึ้นอีกมากกว่าที่ผู้ประพันธ์จะทำหน้าที่เล่าเสียเอง

ในส่วนถ้อยคำสำนวนนั้นจะเห็นได้ว่า ท่านผู้แปลเรื่องวาสิฏฐีเป็นผู้ทรงภูมิในการประพันธ์อย่างดียิ่ง เพราะสามารถบรรยายด้วยถ้อยคำอันไพเราะเพราะพริ้ง ทั้งก่อให้เกิดอารมณ์ต่างๆ กันแปรไปตามรูปรสของเรื่องได้เป็นอย่างดี จึงไม่ต้องสงสัยว่าเรื่องนี้เข้าลักษณะของการเป็นวรรณคดีอย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งโวหารในการพรรณนานับว่าเป็นเลิศ จากถ้อย

คำที่พรรณนาก่อให้เกิดภาพพจน์อันวิจิตร เช่นการพรรณนาความงามของนครราชคฤห์กรุงโกสัมพี และภูมิสุขาวดีเป็นต้น จะขอยกตัวอย่างมาไว้ในที่นี้สักเล็กน้อย

"แดดในยามเย็นกำลังอ่อนลงสู่สมัยใกล้วิกาล ทอแสงแผ่ซ่านไปยังสาลีเกษตร แดดะดิ่วเห็นทางสว่างไปทั่วประเทศสุดสายตา ดูประหนึ่งมีหัตถ์ทิพย์มาปกแผ่อำนวยสวัสดิ์ เบื้องบนมีกลุ่มเมฆเป็นคลื่นซ้อนซับสลับกันเป็นทิวแถว ต้องแสงแดดจับเป็นสีระยับจะวับแวมประหนึ่งเอาทรายทองไปโปรยปราย เลื่อนลอยดิ่ว ๆ เรี่ย ๆ รายลงจดขอบฟ้า ———"

"ถัดชายคลื่งปานว่าจะเนรมิตรไว้นี้ และมองเลยขึ้นไปก็ทิวความเพลิดเพลินมิรู้เบื่อ มีป่าไม้เป็นขนัดไปทางเหนือสลับพรั่งด้วยพฤกษาชาติดาษดา มียอดเยี่ยมฟ้า บ้างใบหนาเป็นพุ่มใหญ่ บ้างสูงเพรียวมีใบเขียวอย่างมรกตสดสะอาดเย็นนัยน์ตา บ้างแตกดอกออกช่อดูดั่งดวงมณี ———"

ในด้านของความรัก ผู้ประพันธ์ได้พรรณนาไว้อย่างซาบซึ้งตรึงใจเป็นที่ยิ่ง ดังจะยกมากล่าวในบทนี้บ้างดังนี้

เราได้พร่ำแสดงความรักกันโดยมิรู้เบื่อ แทบจะสุดสิ้นวาทขาดใจลงด้วยความรักซึ่งมีอยู่แก่กัน ทันใดนั้นระลึกถึงเรื่องที่จะต้องจากกันไปในวันรุ่งเช้าก็ใจหาย คล้าย ๆ กับว่ามีเงามืดเข้ากั้นขวางความสุขของเรา คิดแล้วก็ตันคันทอดถอนหายใจยาว"

ต่อมามิช้าข้าพเจ้าถึงกับทรุดตัวลงนั่งที่บาทนาง พลางยกแขนที่เรี่ยวงามจุมพิต น้ำตาก็ร่วงปรอยกล่าว ข้าพเจ้าให้สัญญาว่าจะไม่จากไปแล้ว วาดิฐรู้ดีใจโผลงโอบคอข้าพเจ้าไว้ จุมพิตข้าพเจ้าเสียยกใหญ่จนหัวเราะออกมาได้ ดังนี้จะมีชายใดอีกเล่าที่มีความสุขเบิกบานใจไปยิ่งกว่าข้าพเจ้า"

ในส่วนอานุภาพของความรักซึ่งก่อให้เกิดความทุกข์ความแค้น ปรากฏถ้อยคำที่พรรณนาไว้อย่างลึกใจว่า

"ครั้นหวนคิดถึงที่ให้ความสัตย์ปฏิญญากันไว้ที่พุ่มไม้ศาลพระฤษณะครั้งกระโน้น ก็นึกไม่ออกเลยว่า ไฉนนางจึงใจเร็วไปได้ถึงเช่นนี้ ข้าพเจ้าถอนหายใจยาว แค้นก็แสนแค้น ว่าความสัตย์ปฏิญญาของสาวน้อยนี่หนอ เชื่อถือไม่ได้เอาที่เดียว"

ในด้านของความเศร้าทุกข์ระทมแห่งจิตใจ ก็สามารถบรรยายความได้อย่างเยือกเย็นวังเวง ดังข้อความในปรินิพพานมีว่า

"อนิจจา! แสงเดือนเพ็ญผ่องกระจ่างจับพระพักตร์อยู่เมื่อก่อ ก็จางซีดขมุกขมัวดง ท้องฟ้าสลัวมัวพยับครึ้ม อากาศเย็นเฉียบจับหัวใจ น้ำค้างหยดเผาะ ๆ เป็นหยาดน้ำตาแห่งสวรรค์ เกษรดอกรักร่วงพรูเป็นสายสหัสธาราสรงพระพุทธศรีระ จักจั่นเรไรส่งสียงเงียบดูไม่มีแก่ใจจะทำเสียง"

เมื่อพระบรมศาสดาเสด็จปรินิพพาน ก็บังเกิดสิ่งมหัศจรรย์ขึ้นบนพื้นพิภพ ควรสังเกตกวีโวหารอันวิจิตรในตอนนี้

"ขณะนั้นอันว่า ปฐวีกัมปนาการก็บังเกิดปรากฏพิลึกพิลึงกลัวทั่วโลกธาตุทั้งปวง อีกทั้งห้วยมหรรณพก็กำเริบคึฟองคะนองคลื่นครื้นครั่นฤนาทสนั่นในมหาสมุทรสาคร ทั้งหมู่มัจฉาชาติมังกรผุดดำกระทำให้ศัพท์สำนวนนฤโฆษ ครุวนาดุจเสียงปริเทวกถาแซ่ซร้องโศกาดูรกำสรด"

เมื่อกล่าวถึงประโยชน์ในด้านความรู้ เรื่องวาสิฏฐี เป็นคลังแห่งความรู้ ความเข้าใจ มากมายหลายประการทั้งทางคติพุทธศาสนา และไสยศาสตร์ ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีฝ่ายมัธยมประเทศ เป็นต้นว่า การเล่นคลีบูชาพระลักษมี, เรื่องราวอันพิศดารในคัมภีร์มหาภารตะ, ประเพณีทัฬหีอันปฏิบัติของพวกโจรที่เรียกว่า รหัยยทัฬหิ, พิธีแต่งงานของกามนิต, ภูมิสัณฐาน, คงคาสวรรค์ และไม้ปาริชาติ เป็นต้น จึงอาจกล่าวได้ว่า เรื่องวาสิฏฐีเป็นเสมือนกุญแจดอกสำคัญที่ไขเข้าไปชมความงามแห่งอุทยานวรรณคดีได้อย่างแท้จริง

เค้าเรื่องวาสิฏฐีโดยย่อ เพื่อให้ผู้ศึกษาได้ทราบเรื่องติดต่อกันโดยลำดับ จึงขอเล่าเค้าความต่อเนื่องกันไปทั้งภาคบนดิน และภาคสวรรค์ดังนี้

กามนิต ชายหนุ่มชาวกรุงอุชเชนี ตั้งอยู่ในแคว้นอวันตี เป็นบุตรพ่อค้าผู้มั่งคั่งจึงได้รับการอบรมศึกษาศิลปวิทยาเป็นอย่างดี เป็นผู้มีความรู้ในวิชาพันตาบและมวยปล้ำ ทั้งยังเชี่ยวชาญในวิชาธรรมศาสตร์ และนันทศาสตร์ จนเป็นที่พูดติดปากของประชาชนชาวอุชเชนีว่า "เชี่ยวชาญเหมือนกามนิต" ครั้งหนึ่งท่านราชทูตกรุงอุชเชนี จะเดินทางไปเจริญทางสัมพันธไมตรีกับกรุงโกสัมพี บิดาของกามนิตเห็นเป็นโอกาสจึงฝากกามนิตให้ไปด้วยกับท่านราชทูต พร้อมกับจัดสินค้านานาชนิดให้นำไปขาย ณ กรุงโกสัมพี กามนิตได้พบวาสิฏฐีสาวน้อยรูปงามชำนาญในการเต้นรำ จึงเกิดรักใคร่กัน ด้วยความหลงไหลในวาสิฏฐี กามนิตจึงไม่ยอมกลับกรุงอุชเชนีพร้อมกับท่านราชทูต สาคาเคียนบุตรชายประธานองคมนตรีกรุงโกสัมพี ซึ่งปองวาสิฏฐีอยู่จึงเกิดเคียดแค้นถึงกับใช้บริวารให้ลอบทำร้ายกามนิตครั้งหนึ่งในขณะที่มาหาวาสิฏฐีเพื่อพลอดรักกัน ทั้งสองฝ่ายให้สัตย์ปฏิญาณว่าจะรักกันตลอดไป ครั้นแล้วกามนิตก็เดินทางกลับเพื่อขอร้องให้บิดาจัดการสู่ขอวาสิฏฐีให้ได้อยู่กินกันเป็นสุขสืบไป ระหว่างทางกามนิตถูกองคุลิมาล จอมโจรฉกาจจับตัวได้ และเรียกเอาค่าไถ่ กามนิตจัดส่งคนใช้ไปเอาเงินมาให้ แล้วองคุลิมาลก็ปล่อยตัวไป เมื่อกามนิตกลับไปแล้ว สาคาเคียรก็พยายามเป็นอย่างยิ่งที่จะให้ได้วาสิฏฐีมาเป็นของตน แต่หาเป็นผลสำเร็จไม่ ต่อมาสาคาเคียรได้รับหน้าที่ให้คุมไพร่พลไปจับองคุลิมาลมาได้ จึงทำสัญญากับองคุลิมาล

ว่า ถ้ายอมทำตามอุบายของคนโดยไปชี้แจงยืนยันกับวาสิฏฐีว่า กามนิตถูกฆ่าตายแล้วก็ปล่อยให้หนีพ้นทัณฑกรรมไปโดยสะดวก องคุลิมาลยอมปฏิบัติตาม พร้อมกับนำสร้อยคอของกามนิตที่ยึดมาได้ไปให้ดูเป็นหลักฐานด้วย วาสิฏฐีปลงใจเชื่อ เมื่อถูกบิดามารดาอ้อนวอนให้แต่งงานกับสาคาเลียรหนักเข้า วาสิฏฐีก็ใจอ่อนลง และจำใจยอมทำตามความประสงค์เพื่อสนองคุณผู้ใหญ่ เมื่อถึงวันกำหนด วาสิฏฐีก็ขึ้นช้างเข้ากระบวนแห่ไปเข้าพิธี พอดีในวันนั้นกามนิตกลับถึงกรุงโกสัมพี ได้เห็นและรู้เหตุการณ์ตลอด ก็มีความคับแค้นเสียใจเป็นอย่างยิ่ง จึงรีบกลับกรุงอุชเชนี โดยมิให้ข่าวการมาของตนล่วงรู้ถึงหูวาสิฏฐีเลย แต่นั้นก็หันเข้าดับทุกข์ด้วยการเสพสุรายาเมา และคลุกคลีกับนางคณิการูปงาม จนในที่สุดก็ได้ภรรยาที่บิดาหาให้ถึงสองคน

ความจริงวาสิฏฐีจะได้มีใจทรามดังกามนิตคาดคิดก็หาไม่ นางยังคงซื่อตรงจงรักในกามนิตอยู่เสมอไม่เปลี่ยนแปลง สาคาเลียรอยู่กินกับนางจนได้บุตรหญิงคนหนึ่ง แล้วก็ได้ภรรยาใหม่อีกเลยเป็นผลดีในอันที่วาสิฏฐีจะได้มีโอกาสใฝ่ฝันถึงคู่รักเดิมด้วยความทุกข์ระทมแต่ลำพัง คืนวันหนึ่งเมื่อวาสิฏฐีไปนอนเล่นอยู่บนแท่นในบริเวณสานปราสาท จิตใจหวนระลึกถึงความรักความสุขอันได้เคยมีเมื่อครั้งพบกันบนลานอโศกในบริเวณบ้านนางนั้น องคุลิมาลจอมโจรก็ปรากฏกายขึ้น และได้เล่าถึงความคิดของสาคาเลียรให้ทราบทุกประการ องคุลิมาลเปิดเผยว่ากามนิตยังมีชีวิตอยู่ และเมื่อคราวที่สาคาเลียรนำตนมายืนยันต่อวาสิฏฐีว่ากามนิตตายแล้วนั้น เพื่อให้นางเชื่อถือตนได้กล่าวคำสาบานว่าถ้อยคำของตนเป็นจริง ขอให้แม่พระกาลีบันดาลให้สัตว์โซ่ตรวนขาดได้ในทันใด ความจริงสาคาเลียรได้ตะไบโซ่ตรวนไว้จนเกือบขาดก่อนแล้ว อุบายนี้จึงเป็นผลสำเร็จ องคุลิมาลหนีไปได้ตามที่ตกลงไว้กับสาคาเลียร แต่ก็หนีไปไม่รอด เพราะถูกสาคาเลียรหักหลังวางผู้คนตีกจับ ตนต้องต่อสู้จนบาดเจ็บสาหัส องคุลิมาลชักชวนให้วาสิฏฐีร่วมมือกับตนแก้แค้นสาคาเลียร พอดีตนสืบทราบมาว่าสาคาเลียรจะออกเดินทางไปทำธุระกิจสำคัญอย่างหนึ่ง ถ้าวาสิฏฐีสืบทราบให้รู้ว่าสาคาเลียรจะผ่านไปทางใดแล้ว องคุลิมาลก็จะลอบฆ่าเสีย วาสิฏฐีได้ฟังในขั้นแรกก็โกรธของคุลิมาลเป็นอันมากในการที่มาชักนำให้ตนร่วมมือในแผนการณ์อันชั่วนี้ แต่เมื่อถูกจอมโจรพูดชี้แจงให้เห็นความจำเป็นที่นางจะได้พบกับกามนิตอีก ก็เลยตกลงปลงใจด้วย จึงนัดให้องคุลิมาลมาฟังข่าวในวันรุ่งขึ้น

ด้วยความไว้วางใจ สาคาเลียรก็เปิดเผยให้วาสิฏฐีทราบถึงการที่เขาจะเดินทางไปครั้งนี้ยังขอคำแนะนำจากนางว่า ควรจะผ่านไปในเส้นทางใดจึงจะปลอดภัย วาสิฏฐีก็แนะแนวทางให้ แล้วนำความนั้นไปบอกองคุลิมาลโดยละเอียด แต่คราวนี้องคุลิมาลกลับเปลี่ยนใจและเลิกความคิดที่จะฆ่าสาคาเลียร เพราะได้ฟังอนุศาสน์จากสุมเถรพระบรมศาสดาจนเป็นเหตุให้ตนกลับใจ

เด็กประพฤติเป็นโจร องคุลิมาลเล่าว่าวันหนึ่งคนได้พบชายห่มผ้าเหลืองผมโล้น เดินทางด่วงล้ำเข้าไปในป่าอันเป็นเขตของคนด้วยความถือดีอวดเก่ง คนจึงยิงนักบวชผู้นั้นด้วยธนูเป็นหลายครั้งก็หาถูกไม่ แม้จะวิ่งไล่ตามจับก็หาทันไม่ ทั้ง ๆ ที่นักบวชเดินอยู่ด้วยก้าวอันปรกติ ในที่สุดก็ได้ทราบว่าท่านผู้นั้นคือสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ได้ประทานเทศนาสั่งสอนจนคนคลายจากประพฤติทุจริต ยอมคิดตามพระพุทธองค์ไปดังหนึ่งช้างป่าอันเมามัน ซึ่ง ณ บัดนี้ได้ถูกกำราบให้เชื่องลงแล้ว เลิกคิดเรื่องการสู้รบฆ่าฟันบั่นชีวิต คิดแต่จะแผ่เมตตาจิตแก่สัตว์โลกทั้งปวงเป็นที่ตั้ง

วาสิฏฐีบังเกิดความเลื่อมใส จึงไปเฝ้าพระพุทธองค์ในวันรุ่งขึ้น ได้สดับรสพระธรรมเกิดปีติซาบซ่าน จึงบวชเป็นภิกษุณี ส่วนองคุลิมาลก็ถือเพศภิกษุภาวะเช่นกัน เมื่อสิ้นฤดูฝนพระพุทธองค์ก็เสด็จจาริกไปทางกรุงพาราณสีและราชคฤห์ ก่อนเสด็จไปได้โปรดประทานอนุศาสน์บทสั้น ๆ แก่วาสิฏฐีว่า "ที่ใดมีความรัก ที่นั้นมีความทุกข์" แต่นั้นมาวาสิฏฐีก็ตรมตรอมเพราะความเศร้าโศกถึงกามนิต จนไปฟังพระธรรมเทศนาที่ภิกษุสาวกผลัดเปลี่ยนกันไปแต่ดงไม่ได้ พระองคุลิมาลต้องไปโปรดถึงห้องวาสิฏฐี นางขอร้องให้องคุลิมาลช่วยสืบข่าวคราวของกามนิตให้ทราบตามที่ได้เคยสัญญาไว้ พระองคุลิมาลจึงเดินทางไปยังกรุงอุชเชนี หยุดยืนอยู่หน้าบ้านกามนิตเป็นที่ว่ามาบิณฑบาต ภรรยาทั้งสองของกามนิตก็ออกมารุมด่าว่า เสียงธรม จนกามนิตต้องออกมาขอขมาในความหยาบคาย ของหญิงทั้งสองนั้น พอเห็นพระองคุลิมาล กามนิตก็จำได้ให้รู้สึกตกใจเป็นกำลัง สำคัญว่าโจรร้ายผู้นี้คงจะปลอมแปลงมาดูลาดเลา แต่พอกลับเข้าไปในบ้านเพื่อจะนำอาหารมาใส่บาตร พระองคุลิมาลก็หนีกลับหายไปเสีย แล้วนำความไปแจ้งแก่วาสิฏฐีว่ากามนิตยังมีชีวิตอยู่ วาสิฏฐีได้ทราบก็มีความดื่นเต้นยินดีที่จะได้พบคนรัก แต่พอทราบว่ากามนิตมีภรรยาแล้ว ความหวังของนางก็ละลายไปสิ้น ตรอมใจจนป่วยเจ็บมากขึ้น แต่ก็พยายามติดตามไปเฝ้าพระพุทธองค์จนถึงหมู่บ้านมัลละ เมืองกุสินารา ได้เข้าเฝ้าฟังพระปัจฉิมพุทธพจน์เป็นวาระสุดท้าย แล้วพระบรมศาสดาก็เสด็จดับขันธปรินิพพานท่ามกลางเสียงสะอื้นไห้แห่งพระภิกษุสงฆ์ และพวกมัลละทั้งหลาย วาสิฏฐีรู้สึกหน้ามืดสิ้นกำลังลงแล้วก็ดับจิตไปเกิดบนสวรรค์

ฝ่ายกามนิต เมื่อพระองคุลิมาลหลบหายไปแล้ว ก็ตระเตรียมการต่อสู้ไว้พร้อมมูลด้วยคาดว่าอย่างไรเสียองคุลิมาลจะต้องมาทำร้ายในวันนั้น แต่คอย ๆ องคุลิมาลก็หามาไม่ กามนิตเพ่งดูท้องฟ้าเห็นทางข้างเผือก ทำให้หวนนึกถึงความรักความสุขที่ผ่านมาแล้วบนดานอโศก เกิดความชิงชังในชีวิตที่ไร้สุข พอรุ่งเช้าก็ออกจากบ้านไปเพื่อจาริกแสวงบุญย์คิดตามไปเฝ้าพระบรมศาสดา และบังเอิญได้พักในบ้านนายช่างหม้อร่วมกับพระพุทธองค์ และเล่าเรื่องที่เป็นมาถวายโดยที่คนหาทราบไม่ว่าได้มาอยู่เฉพาะพระพักตร์แล้ว พระบรมศาสดาทรงเล็งเห็นอัธยาศัยของกามนิต

และวาสิฏฐีโดยตลอด แต่ทรงเห็นว่ายังไม่ถึงเวลาที่จะแจ้งความจริงให้กามนิตทราบ ฝ่ายกามนิตก็รีบตัดเดาะไปเฝ้าพระพุทธเจ้าโดยด่วน จึงถูกโคบ้าตัวหนึ่งวิ่งสวนทางมาขวิดถึงตาย ก่อนตายเขาได้ขอร้องให้พาไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ปากก็พร่ำรำพันถึงวาสิฏฐีจนสิ้นชีพไป

ด้วยความยึดมั่นในความรัก ทั้งสองได้ไปเกิดบนสวรรค์แดนสุขาวดี และได้พบกันณที่นั้น ด้วยอำนาจกลิ่นหอมของไม้ปาริชาต ทำให้ทั้งสองระลึกชาติได้และเล่าเหตุการณ์ที่เป็นมาให้กันฟังโดยตลอดดังที่ปรากฏแล้วข้างต้น กามนิตจึงทราบว่า วาสิฏฐียังคงซื่อตรงต่อตนเสมอมา เมื่อระงับดับจิตจากแดนสุขาวดีแล้วก็พากันถือปฏิสนธิในพรหมโลกเป็นเทพประจำดาวแฝด และเมื่อพรหมโลกถึงวาระประลัยตามสภาพธรรมดาอันปราศจากความเที่ยงแท้แน่นอน ดาวทั้งสองก็ดับแตกไปพร้อมกันในวาระนั้นด้วย

พระพุทธเจ้าทรงพักแรมที่บ้านกุมภการ พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกไปตามที่ต่าง ๆ ในแคว้นมคธและเสด็จถึงนครราชคฤห์ในเวลาเย็น ทรงมุ่งหน้าเสด็จไปยังป่าสีตวันซึ่งหมอชีวกแพทย์หลวงของพระเจ้าพิมพิสารอุทิศถวายเป็นที่ประทับ โดยเหตุที่พระพุทธองค์มีพระประสงค์จะแสวงหาความวิเวกในวันนั้น จึงโปรดให้พระอานนท์นำพระสาวกราว ๒๐๐ รูปล่วงหน้าไปก่อน ส่วนพระองค์ก็ทรงหาที่ประทับแรมในคืนนั้น บ้านแรกที่เสด็จไปถึงเป็นที่อยู่ของพรานนก จึงเสด็จเลยไปเสีย บ้านหลังที่สองเป็นโรงนาของผู้มั่งคั่ง แต่ภรรยาสองคนของพราหมณ์กำลังทะเลาะวิวาทกัน พระองค์จึงเสด็จเลยไปเสียอีก บ้านต่อจากนั้นไปก็หาต้องอัธยาศัยของพระองค์ไม่ เพราะเป็นนิวาสถานของผู้ฝักใฝ่ในความตำเริงและปาณาติบาต เมื่อเสด็จมาถึงบ้านนายกุมภการช่างปั้นหม้อทรงพิจารณาเห็นว่าเป็นที่ควรพักแรมได้ จึงทรงขออาศัยณที่นั้น และได้ทรงพบกามนิตผู้มาอาศัยอยู่ก่อนแล้ว กามนิตจึงเล่าความโดยละเอียดดังกล่าวข้างต้น

บทเรียนการค้าขายข้างต้นของกามนิต เมื่อกามนิตมีอายุ ๒๐ ปี บิดาก็จัดการให้นำสินค้า มีแก้วหิน ไม้จันทน์ เครื่องจักสานและผ้าไปขายที่กรุงโกสัมพี โดยฝากให้ไปพร้อมกับท่านราชทูตซึ่งจะเดินทางไปเจริญทางราชไมตรีกับกรุงโกสัมพี การไปครั้งนี้นอกจากจะได้กำไรงามแล้ว ยังจะมีโอกาสได้เห็นภูมิประเทศชนบทธรรมเนียม และยังได้สมาคมกับชนชั้นสูง เป็นการเพิ่มพูนความรู้ความคิดอีกด้วย ทั้งการที่ไปในขบวนของท่านราชทูตยังมีความปลอดภัย ไม่มีโจรผู้ร้ายกล้ารบกวนแต่อย่างใด เมื่อไปถึงกรุงโกสัมพี กามนิตได้ไปพักอยู่ที่บ้านท่านประณาทผู้เป็นสหายเก่าแก่แห่งบิดา และด้วยความช่วยเหลือของท่านผู้นี้ กามนิตก็ขายสินค้าได้หมดเพียงชั่วเวลา ๒–๓ วัน และก้วานซื้อสินค้าพื้นเมืองไว้เพื่อนำมาขายยังกรุงอุชเชนีต่อไป

วาสิฏฐีสาวน้อยผู้เดาะคลี วันหนึ่งกามนิตกับโสมทัตต์บุตรชายของท่านประณาทได้พากันไปเที่ยวที่อุทยานนอกเมืองริมฝั่งแม่คงคา ณ ที่นี้กามนิตได้พบวาสิฏฐีผู้มาเล่นคลีบูชาพระลักษมีเทวีแห่งเขาวินชัย ความงามของนางประกอบกับความสามารถในการเดาะคลีเป็นเหตุให้กามนิตหลงรัก คอนหนึ่งลูกคลีพลาดจากมือนางกระเด็นออกไป กามนิตจึงวิ่งเข้าไปแย่งเก็บได้ก่อนชายหนุ่มคนอื่น ๆ ทำให้สาคาเศรษฐีบุตรชายประธานนครี ซึ่งอยู่ ณ ที่นั้นด้วยมีความขัดเคืองเป็นอันมาก แต่นั้นมากามนิตก็ใฝ่ฝันถึงนางจนไม่เป็นอันกินอันนอน โสมทัตต์มีความสงสารจึงรับช่วยเหลือให้เมทินีคู่รักของตน ซึ่งเป็นลูกพี่ลูกน้องของวาสิฏฐีช่วยติดต่อให้ จนทั้งสองฝ่ายได้พบปะพลอดรักกันอย่างเป็นสุขบนตานอโศกในบริเวณบ้านของวาสิฏฐี

วาสิฏฐีเป็นธิดาเศรษฐีช่างทอง ความงามของนางมีปานใด ควรอนุมานจากถ้อยคำของกามนิตที่กล่าวว่า "ถ้าจะกล่าวให้ท่านรู้สึกซึมซาบได้ดังหลับตาแลเห็น ข้าพเจ้าจะต้องเป็นมหากวีพรตเสียก่อน และถึงจะมีความสามารถเพียงนั้น ท่านก็จะเห็นความงามได้เพียงลาง ๆ เท่านั้น" นอกจากจะมีรูปร่างระหงทรงอรชรหาตำหนิมิได้ยังมีความรู้สึกซึ้งกว้างขวางในฉันทศาสตร์ รู้เรื่องราวมหาภารตะ พระเป็นเจ้าในศาสนาพราหมณ์ และคดีนยายต่าง ๆ สามารถเล่าถึงลักษณะของต้นประวาฬพฤกษ์หรือปาริชาติในแดนสวรรค์ให้กามนิตฟัง เรจากโพเราะ อีกทั้งรู้หลักนักปราชญ์อย่างลึกซึ้งในด้านความรักวาสิฏฐีได้ให้หลักปรัชญาไว้ข้อหนึ่งว่า ความรักที่แท้จริงไม่ใช่สีแดงย่อมมีสีดำดังสีนิลความรักที่แท้จริงต้องสามารถต้านทานพิษแห่งชีวิต และต้องเต็มใจยอมสละทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อเสียสละให้ผู้ที่เรารักคงชีพอยู่

กามนิตเผชิญจอมโจรองคุลิมาล เมื่อกามนิตควบคุมกองเกวียนกลับไปกรุงอุชเชนีเพื่อจะนำไปขอให้บิดาจัดการสู่ขอวาสิฏฐีให้แก่คนนั้น ในขณะที่พักแรมอยู่กลางทางได้ตกอยู่ในวงล้อมขององคุลิมาล จอมโจรผู้มีรูปร่างสูงใหญ่ เคราดกมีหน้าตาดุร้ายน่ากลัว ร่างกายท่อนบนเปลือย มีนิ้วมือคนร้อยเป็นพวงคล้องคอไว้เป็นสามสาย กามนิตถูกฟันเอาดาบที่ถืออยู่ในมือหลุดไปและถูกจับตัวถ่วงโซ่ไว้ ผู้คนที่มาด้วยก็ถูกฆ่าตายเกือบหมด เหลือแต่คนใช้เก่าแก่ของบิดาคนเดียวซึ่งถูกรุมจับโดยไม่ได้รับบาดเจ็บ องคุลิมาลกระชากเอาสร้อยคอแก้วตาเสือ ซึ่งเป็นเครื่องรางกันภัยของกามนิตไปเสีย แล้วพวกโจรก็เลียงดูกันเป็นที่สนุกสนาน

โจร "ผู้ส่ง" พวกโจรขององคุลิมาล มีชื่อเรียกว่า "ผู้ส่ง" เพราะมีธรรมเนียมอยู่ว่าถ้าจับใครไว้ได้สองคน ก็ปล่อยคนหนึ่งไปหาเงินค่าไถ่มารับตัวอีกคนหนึ่งไป ดังนั้นเมื่อจับกามนิตกับคนใช้ได้ จึงปล่อยคนใช้ให้ไปเอาเงินค่าไถ่มาตามกำหนด พวกโจรจะเอาตัวชะเลยเลียผ่ากลางแล้วโยนซากไว้กลางถนน ให้ท่อนศีรษะหันไปทางทิศพระจันทร์ขึ้น

การบูชาพระแม่เจ้ากาลีของพวกโจร พวกโจรขององค์กาลีมานนี้มีพิธีโหดร้ายน่าหวาดเสียวอยู่อย่างหนึ่งคือ พิธีสมโภชบูชาพระแม่เจ้ากาลีมักทำในคืนแรมสิบห้าค่ำ พวกโจรฆ่าโคและแพะจำนวนมากมายบูชาเทวรูปเจ้าแม่กาลี และฆ่าคนที่มันจับได้บูชายัญด้วย เอาตัวเชลยของมันนอนบนแท่นบูชา แล้วแหวะเส้นโลหิตใหญ่ให้เลือดพุ่งเข้าปากเทวรูปซึ่งมีรูปร่างน่ากลัวมีหัวกะโหลกคนเป็นสร้อยคล้องคอ ต่อจากนั้นก็พากันร้องรำทำเพลง กินเหล้าเมายา บางทีก็ร่วมร่าเริงอยู่กับหญิงเทพทาสีซึ่งฉุดมาได้จากเทวาลัย

วาชศรพโจรสิ้นชีวิตโดยโง่ ในบรรดาโจรพวกนี้มีคนหนึ่งที่ไม่กินเหล้าเมามายเหมือนคนอื่นและดูจะมีความรู้ความคิดดี ได้เคยช่วยชีวิตกามนิตไว้ถึงสองครั้ง โดยห้ามปรามเมื่อองค์กาลีโกรธที่กามนิตขัดใจ จะฆ่าให้ถึงตาย วาชศรพเป็นบุตรของพราหมณ์ แต่เกิดในเวลาฤกษ์โจรจึงต้องเป็นโจร ในชั้นแรกเป็นโจรพวกถัก คือ พวกที่ใช้ผ้าพันคอรัดคอคนที่เดินทางไปมาให้ตายแล้วริบเอาทรัพย์ ต่อมาได้มาเข้าพวกโจร "ผู้ส่ง" ขององค์กาลี มีหน้าที่เป็นครูผู้ทำพิธีบูชายัญและผู้สอนลัทธิโจรตลอดถึงธรรมจรรยาของพวกโจรด้วย วาชศรพมีความพอใจกามนิตเพราะกามนิตเกิดในเวลาฤกษ์โจรเหมือนกัน และคาดหมายว่าวันหนึ่งจะได้มาเป็นโจรพวกเดียวกัน เวลาที่วาชศรพแสดงลัทธิแก่โจรอื่นๆ มักเป็นเวลาแปดค่ำข้างขึ้น พวกโจรประชุมกันกลางป่า นั่งล้อมกันเป็นวงกลม ตัววาชศรพนั่งชิดต้นมาชิอ่านพระเวทน่า พวกโจรอ่านตามบังเกิดเป็นเสียงหึ่งสนั่นป่าน่ากลัว

รหัสยลัทธิ อรรถกถาอธิบายความในกาลีสูตรอันเป็นรหัสยลัทธิ (ลัทธิลับ) ของพวกโจรมีดังนี้:—

จากพระสูตรซึ่งกล่าวว่า "ดูเจ้าคิดถึงเทวาด้วยหรือ—หามิได้!—ไม่แน่นัก—เพราะความว่างเปล่า, พระคัมภีร์และตำนาน (อิติหาส)" คำอรรถนี้ วาชศรพอธิบายว่า "เทวะ" นั้นหมายถึงราชทัณฑ์ที่ตกฏหมายบ้านเมืองตราไว้ให้ลงโทษแก่โจร เช่น ตัด แขน ขา จมูก เอาลงหม้อน้ำเดือด เอาน้ำมันยางเดือดราดคอ ปากมังกร, ตอกเล็บ ดึงแขน ให้ตรากเป็นต้น จึงควรที่โจรจะหนีให้พ้นราชทัณฑ์เสีย

"หามิได้" กับ "ไม่แน่นัก" หมายถึงว่าตามคำกล่าวที่ว่าเทวทัณฑ์ (การที่เทวดาลงโทษ) ย่อมมีแต่โจรนั้นเป็นสิ่งไร้เหตุผล โดยเหตุที่ควรแสดงให้เห็นแจ้งทั้งตามสถาน คือ จากปัญญา, พระเวท และ ภควัทคีตา (หลักธรรมภาษิตพระภควานคือพระกฤษณะ)

"เพราะความว่างเปล่า" หมายความตามหลักเหตุผลซึ่งวาชศรพอธิบายว่า เมื่อเขาตัด

หัวคนหรือสัตว์นั้น คมดาบของเขาพันเข้าไปในระหว่างอนุปรมาณู (ผงอันละเอียดอย่างยิ่ง) โดยที่อนุปรมาณูมิลักษณะแยกไม่ได้ ดาบของเขาจึงไม่ได้พันบนนั้น แต่พันในที่ว่างเปล่าอนุปรมาณูจึงไม่มีโทษอย่างใด ไม่ต้องรับราชทัณฑ์และเทวทัณฑ์ เพราะการทำอันตรายในสิ่งที่ไม่มีก็เท่ากับไม่ได้ทำอันตรายนั่นเอง

พระเวท สอนว่า มีพรหมเท่านั้นที่มีภาวะอันแท้จริง ดังนั้น การฆ่ามนุษย์ก็เป็นเพียงมายา (ความไม่จริง) ผู้ใดเป็นผู้ประหารก็สำคัญเอาว่า ตนเป็นผู้ประหาร ผู้ใดถูกประหารก็สำคัญว่าตนตาย แท้จริงไม่มีใครประหาร ไม่มีใครถูกประหาร

ภควัทคีตา ของพระกฤษณะและพระอรชุนก็สอนไว้อย่างเดียวกันนี้ ในกาลเมื่อพระกฤษณะได้ทรงช่วยพระอรชุนรบกับพวกเการพซึ่งเป็นศัตรูนั้น ขณะทัพทั้งสองจะเข้าสู้รบกัน พระอรชุนเห็นมิตรญาติมิตรอยู่ในกองทัพปรปักษ์เป็นอันมาก (พวกปาณฑพและเการพเป็นลูกเรียงพี่เรียงน้องกัน) จึงไม่กล้ายกเข้ารบ พระกฤษณะซึ่งเป็นสารถีให้พระอรชุนเห็นเช่นนั้น จึงกล่าวอธิบายว่า คนเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วก็ดับสิ้นไปรวมอยู่ในพระพรหม ผู้ปราศจากการเริ่มต้นแห่งอดีต และเขตสุดของอนาคตหลุดพ้นจากการเกิดตาย ดังนั้นจึงไม่มีใครประหาร และไม่มีใครถูกประหาร พระอรชุนได้ฟังก็เข้ารบจนได้ชัยชนะ

ด้วยประการฉะนี้ความจริงย่อมมีว่า ผู้ใดกระทำร้าย ทำลายชีวิต หรือ ฉกชโมยทรัพย์สมบัติของผู้อื่นหาต้องรับภาระมีโทษผิดไม่ ผู้ใดบำเพ็ญความดีมีใจกว้างขวาง มีความสงบเสงี่ยมสละซึ่งความสุข ผู้นั้นหาชื่อว่าได้บุญย์ทำความดีไม่ โดยเหตุที่พระพรหมเป็นทั้งผู้สร้างและทำลายโลก เป็นผู้กินทั้งหมดแต่หาเป็นผู้ถูกกินไม่ ผู้ถูกประหารและผู้กินจึงมีลักษณะเป็นพรหม กล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นผู้ดำเนินอย่างพรหม จึงจัดว่าเป็นผู้มีภาวะสูงอยู่สูง ความเชื่อว่าทำทารุณกรรมย่อมรับโทษในระยะนั้น เป็นลัทธิของคนอ่อนแอประดิษฐ์ขึ้น เพื่อป้องกันตนให้พ้นจากภัยของผู้มีอำนาจมากเท่านั้น

รหัสยลัทธิ ดังกล่าวมานี้เห็นได้ว่าเป็นมิจฉาทิษฐิ คือความเห็นผิด เป็นสิ่งที่ขัดต่อหลักธรรมในพุทธศาสนาอย่างอุเอก และขัดต่อระเบียบแบบแผนอันดีของสังคม รวมความว่าผิดทั้งทางโลกทางธรรม

กามนิตอยากเป็นโจร วาชศรพแจ้งแก่กามนิตว่า ลิขิตในตัวกามนิตแสดงว่าจะได้เป็นโจรในภายหน้า ต่อมาเมื่อปรากฏว่าวาสิฏฐีแต่งงานกับสาตาเคียร กามนิตก็รู้สึกเสียใจยิ่งนักที่พลาดหวัง เลยหวนคิดไปถึงคำทำนายของวาชศรพ ทำให้อยากเป็นโจรบ้าง เพื่อจะได้มีโอกาสแก้แค้นสาตาเคียร ยิ่งได้เห็นศีรษะของวาชศรพซึ่งถูกเสียบประจานไว้บนประตูเมือง หลังจากสาตาเคียรจับตัวได้และฆ่าแล้ว ก็ยิ่งทำให้กามนิตก็อยากเป็นโจรมากขึ้น จึงไปเชิ่นศพของวาชศรพ และ

อ้อนวอนให้วาชศรพบันดาลให้เขาไปพบโจร จะได้เข้าเป็นพวกด้วย กามนิตเชื่อว่าด้วยความสามารถของตน ในไม่ช้าคงได้เป็นหัวหน้า ตามความเชื่อของกามนิตนั้น ถึงแม้จะเป็นโจรก็อาจหลุดพ้นไปจากบาปในภายหลังได้ โดยประพฤติสัญจาริกไปนมัสการสถานศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ เมื่อตายไปหากได้บรรลุวิมุตติความหลุดพ้นแล้ว กรรมทั้งหลายไม่ว่าดีหรือชั่วก็สิ้นไปเอง อีกประการหนึ่งโจรมีลักษณะดีเลิศก็มีอยู่ เมื่อเทียบเคียงกับผู้ที่มิใช่โจรแล้วก็ไม่ผิดแปลกกันมากนัก

สภาพของกรุงอุชเชนี ตามคำบอกเล่าของกามนิต อุชเชนีเป็นกรุงมีชื่อเสียงถือว่าเต็มไปด้วยความสนุกสนาน มีปราสาทราชมนเทียร เทวสถานอันงดงาม ถนนหนทางกว้างใหญ่ เวลากลางวันมีเสียงม้าช้างร้องกึกก้อง ตกกลางคืนก็มีเสียงขับร้องบรรเลงดนตรีอยู่เกรื่องกราว นอกจากนี้ยังมีนางคณิกาอันเลอโฉม มีกิริยาท่าทางอ่อนช้อยยั่วยวนอยู่มากมาย มีทั้งชนสูงและชนต่ำในการที่มีงานสมโภชหรือแห่แหน นางเหล่านี้จะเข้าร่วมขบวนด้วย ล้วนสวมพัสตราภรณ์สีแดงสวมพวงมาลัยอันมีกลิ่นหอม แพรวพราวด้วยมณีรัตน์อันเป็นเครื่องประดับ ทำท่าทะมัดทะแยงสายตาหัวร่อร่าน่ารัก นางเหล่านี้ย่อมได้รับเกียรติจากชนทุกชั้น นับแต่พระราชาลงมา จึงควรได้รับนามว่า "มงกุฎดอกไม้หลายสีของกรุงอุชเชนีที่สถิตเหนือฐานศิลา" ทำให้เมืองใกล้เคียงอิจฉากรุงอุชเชนี นางคณิกาบางคนได้รับเชิญเป็นแขกเมืองไปเยี่ยมเมืองต่าง ๆ ถึงกับไปเกิดเรื่อง ต้องมีพระราชโองการสั่งให้กลับ

นางงามในสายตาของนายไวศยวรรณ เมื่อกามนิตได้ทำการค้าขายจนมั่งคั่งร่ำรวยขึ้นกว่าก่อนหลายเท่า และได้หาความสุขในความเป็นหนุ่มตามอำเภอใจมาช้านาน นายไวศยวรรณผู้บิดาก็เลือกหาหญิงให้เป็นภรรยาของกามนิตเพื่อให้เกิดทายาทสืบตระกูลต่อไป หญิงนี้เป็นธิดาคนหัวปีของสัญชัยพ่อค้าใหญ่ มีตระกูลมั่งมีสมกันกับกามนิต ในส่วนความงามของนางนั้นนายไวศยวรรณพรรณนาไว้ว่า ผมดำราวกับแมลงผึ้ง หน้าเปล่งปลั่งดั่งดวงจันทร์ เนตรประหนึ่งตากวางจมูกแม้นดอกงา ฟันเทียมไข่มุกด์ ริมฝีปากเพียงผลตำลึงสุก เสียงหวานปานนกโกกิลา ขาคือลำกล้วย เอวเหมาะเจาะไม่อวบเกิน เวลาย่างเดินแลดูคล่องมีสง่าเสมอช้างทรง

พิธีแต่งงานของกามนิต การแต่งงานตามประเพณีของชาวกรุงอุชเชนี มีสำคัญคือเจ้าบ่าวจะต้องอยู่ในห้องกับเจ้าสาวสามวันเต็ม ๆ ระหว่างนั้นห้ามกินของเผ็ดร้อน ต้องนอนกับพื้น ต้องให้ไฟในเตาติดอยู่เสมอ ทั้งจะต้องรักษาความบริสุทธิ์ไว้อย่างมั่นคง มิให้มีราคีต่อกันแม้แต่เล็กน้อย เมื่อกามนิตอยู่กินกับภรรยาคนที่หนึ่งแล้วมีบุตรด้วยกัน ๒ คน เป็นหญิงทั้งคู่ ตามประเพณีถือว่า บุคคลที่ไม่มีบุตรชายสำหรับทำพลีบูชาทักษิณานุประทาน ในเวลาที่ตายไปแล้ว จะต้องรับทุกข์ทรมานแสนสาหัส ดังนั้นนายไวศยวรรณจึงต้องหาภรรยาใหม่ให้กามนิตอีกคนหนึ่ง ซึ่งแม้

จะไม่สวยมากนักแต่มีลักษณะงามในด้านอื่น คือมีสะดือลึกบิดไปทางขวา ฝ่ามือฝ่าเท้ามีลายดอกบัวลายโกศ มีไฝเป็นรูปกงจักร เส้นผมละเอียดดำ หญิงผู้มีลักษณะเช่นนี้ปราชญ์บอกว่าจะมีคู่ครองเป็นชายที่แก่กว่าถึงห้าคน

พิธีแต่งงานครั้งนี้ต้องใช้เวลาตระเตรียมมาก กามนิตต้องท่องมนต์ กว่าจะจำได้ก็นานเวลา ๑๕ วัน เมื่อถึงกำหนดต้องเข้าพิธีมณฑล เกี่ยวประสานมือกับเจ้าสาวที่ในบ้านเจ้าสาวโดยเจ้าบ่าวจับมือเจ้าสาว ต่อมาพิธีเทียมโคเข้าแอก สำหรับเดินทางกลับ เจ้าสาวนำกิ่งไม้ที่มีผลมาเสียบไว้ที่แอก เสร็จแล้วเจ้าบ่าวต้องว่ามนต์บทหนึ่ง เมื่อพากันมาถึงประตูบ้าน พราหมณ์ ๓ นาง เลือกเฉพาะผู้มีชื่อเสียงดี มีลูกเป็นชายและสามียังมีชีวิตอยู่ เข้าไปพยุงเจ้าสาวออกมาจากเกวียน เวลาเข้าประตูจะต้องข้ามธรณีประตูโดยเจ้าบ่าวนำหน้า เมื่อเข้าไปในบ้าน เจ้าสาวต้องยืนกลางห้อง ข้างซ้ายของเจ้าบ่าว เบื้องบนหนังโคแดงทั้งตัว เอาด้านมีขนไว้ข้างบน หันหัวโคไปทางตะวันออก ต่อไปก็หาเด็กคนหนึ่งซึ่งมีพ่อแม่เป็นผู้ชายทั้งหมดและยังมีชีวิตอยู่ทุกคน บิดาและปู่ของเด็กนกจะต้องมีพี่น้องเป็นชายทั้งหมด นำเด็กนั้นมานั่งตักเจ้าสาว ที่ข้างตัวเจ้าสาวมีถาดทองแดง ลอยดอกบัวเก็บเอามาจากบึง เจ้าสาวจะต้องให้เด็กนั้นกอดอก แล้วจุ่มลงไปในถาดที่บูชาจะต้องปูด้วยหญ้าคาซึ่งตัดในเวลาพระอาทิตย์อุทัย เมื่อเสร็จพิธี กามนิตต้องอยู่เป็นปกติกับภรรยา ๑๒ คืน ต้องรักษาความบริสุทธิ์ไว้ ถือศีลอดอาหารนอนกับพื้นดังกล่าวแล้วข้างต้น

กามนิตก้าวเข้าสู่การเป็นผู้ละบ้านเรือน นับตั้งแต่กามนิตได้ภรรยาคนที่สอง สันติสุขในครอบครัวก็มีอันเป็นไปสืบไป ด้วยเหตุแห่งการทะเลาะวิวาทระหว่างภรรยาทั้งสองคนนั้น ต่อมาวันหนึ่งกามนิตได้ยินเสียงภรรยาด่าภิกษุรูปหนึ่ง ซึ่งมายืนนิ่งด้วยท่าทางสงบเสงี่ยมหน้าบ้านด้วยเข้าใจว่าเป็นขโมยที่ปลอมกายเป็นนักพรต กามนิตจึงรีบออกมากล่าวคำขออภัย และจำได้ว่านักพรตผู้นี้คือองคุลิมาลจอมโจร กามนิตตกใจมาก รีบกลับเข้าไปหาอาหารจะนำมาใส่บาตร แต่พอกลับออกมา พระองคุลิมาลหายไปเสียแล้ว ตามความเข้าใจของกามนิต องคุลิมาลคงจะปลอมตัวเป็นนักบวชเข้ามาตรวจดูอุบายเพื่อแก้แค้นคนที่เคยฆ่าสมุนโจรตายไปคนหนึ่ง เมื่อคราวถูกจับเรียกเอาค่าไถ่ กามนิตจึงเตรียมการป้องกันอย่างเต็มที่ โดยเข้าไปติดต่อขอความช่วยเหลือจากท่านเสนาบดี แต่ก็หาเป็นผลสำเร็จไม่ จึงหาทางป้องกันตามลำพัง จัดแจงขนย้ายของมีค่าไปไว้ที่ลับ หาอาวุธและผู้คนไว้ต่อสู้ สั่งให้บุตรภรรยาจากบ้านไปอยู่เสียในเมือง กามนิตคอยรับมือจอมโจรอยู่ค่อนรุ่งก็หาปรากฏวี่แววขององคุลิมาลแต่อย่างใดไม่ เป็นเหตุให้กามนิตเกิดความเบื่อหน่ายในความเป็นอยู่อันแสนลำบากของตน รู้สึกว่าที่ต้องเดือดร้อนครั้งนี้เพราะมัวเมาอยู่กับกามารมณ์และโลภ จึงคิดอยากจะให้โจรฆ่าตนให้ตายไปเพื่อให้พ้นทุกข์ หรือให้พวกโจรมาแย่งชิง

ทรัพย์สมบัติไปเสียให้หมด จะได้สิ้นห่วงออกสัญจรเป็นผู้จาริกแสวงหาบุญกุศลได้โดยสะดวกเมื่อ องคุลิมาลไม่มาแน่ กามนิตก็ตกลงใจว่าจะออกจากบ้านไป จึงฉวยเอาประฏักอันหนึ่งตัดทาง แหลมออกใช้ค่างไม้เท้าแล้วเอาน้ำเต้าแห้งบรรจุน้ำสะพายบ่า มอบให้โกลิตหัวหน้าคนใช้จัดการดู แลบ้านและทรัพย์สมบัติ แล้วก็เดินทางไป โดยถือเอาเพศของนักพรตผู้ไม่มีที่อยู่อาศัย เที่ยวจาริก แสวงหาบุญกุศลในทางที่ควรต่อไป จนได้มาอยู่เฉพาะพระพักตร์พระพุทธเจ้า ในห้องโถงบ้าน นายช่างหม้อดังกล่าวมาแล้วข้างต้น

พระบรมศาสดาทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดกามนิต เมื่อกามนิตเล่าเรื่องความ เป็นมาของตนถวายพระพุทธเจ้าจบลงแล้ว พระบรมศาสดาก็ทรงเล็งเห็นประพฤติเหตุทั้งปวงนี้โดยตลอด แต่ทรงเล็งเห็นอัธยาศัยของกามนิตว่ายังไม่ถึงเวลาที่จะทรงแจ้งความจริงให้ทราบด้วย ด้วยว่าจะเป็น ทางให้กามกิเลสอันสงบอยู่แล้วกลับบังเกิดขึ้นอีก ความพยายามแสวงหาวิมุตติความพ้นก็จะสิ้นไป จึง ตรัสเทศนาเป็นปฐมว่า "ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่รักเป็นทุกข์" เพราะธรรมบทนี้กามนิตพึงพอใจมากถึงกับกล่าวว่าถ้าตนยังไม่ได้เลือกครูเป็นศาสดาแล้ว จะขอเลือก ท่านผู้กล่าวถ้อยคำนี้ก่อนผู้อื่น และกล่าวเสริมต่อไปว่าตนประสงค์จะได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าผู้ซึ่งไม่มีผู้ อื่นยิ่งกว่า และถวายตนเป็นศิษย์ ลำดับนั้นพระบรมศาสดาทรงเล็งเห็นว่าควรทรงแสดงพระธรรมเทศนา จตุราริยสัจจ์ คือธรรมอันให้เห็นแจ้งความจริง ๔ ประการ ได้แก่ทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ การดับทุกข์ และทางไปสู่ความดับทุกข์ เมื่อได้ทรงแสดงอริยสัจจธรรมอันเป็นหลักสำคัญ แล้วก็ทรงยกพระธรรม ทั้งปวงขึ้นประลองโดยจำแนกออกเป็นตอน ๆ แล้วเชื่อมต่อให้สัมพันธ์กันโดยตลอด ให้เห็นแจ้งว่าสิ่ง ทั้งปวงย่อมแปรปรวน เป็นทุกข์ อนัตตา ผู้ใดตัดความใคร่เกาะเกี่ยวในอารมณ์ใด ๆ เสียได้ย่อมถึง ซึ่งวิมุตติ ความหลุดพ้น อันจะเป็นทางให้ล่วงพ้นสังสารวัฏฏ์เข้าสู่แดนอมตมหานิพพาน

พระพุทธองค์แก้ข้อวิมุตติกังขาของกามนิต เมื่อพระบรมศาสดาทรงแสดงพระธรรม เทศนาจบลง กามนิตมีความสงสัยอย่างหนึ่งว่าเหตุใดพระพุทธองค์จึงไม่ตรัสถึงเรื่องสวรรค์อันเป็น สถานบรมสุขที่ผู้ขึ้นไปอยู่จะไม่รู้จักตายนั้นเลย พระบรมศาสดาจึงทรงอธิบายว่า การที่พระองค์ไม่ แสดงเรื่องนี้เป็นเพราะทรงเห็นว่าไม่เป็นสาระประโยชน์เพื่อความหลุดพ้นจากโลกีย์ แต่ทรงนำได้ หมายความว่าเมื่อร่างกายของคนเราสลายแล้วจะศูนย์ไม่มีอะไรเป็นได้อีกต่อไป การที่พระองค์จะทรง พร่ำสอนโดยวิธียกเอาสมบัติสวรรค์ชาติหน้ามาชม คงมีผู้เพียรพยายามเพื่อความหลุดพ้นจากโลก กันอย่างมากมาย แต่ความเพียรเช่นว่านี้เป็นการก่อให้เกิดตัณหาติดตามไปด้วย แม้จะเป็นเหตุให้ สำเร็จผลได้บ้างก็เป็นเพียงชั่วขณะ แต่ถ้าจะให้มีผลถาวรจะต้องค้นหาต้นเหตุแห่งตัณหาอันเป็นทุกข์

แล้วหาทางดับให้สิ้นไปเสียก่อน นั่นแหละจึงจะถึงซึ่งความหลุดพ้นโดยเด็ดขาด

วาระสุดท้ายของกามนิต รุ่งเช้าขึ้นกามนิตได้ทราบว่า พระบรมศาสดาเสด็จมาถึงกรุงราชคฤห์แล้ว จึงรีบออกจากบ้านชายช่างหม้อไป โดยที่มิได้รู้เลยว่าตนได้เข้าเฝ้าเฉพาะพระพักตร์พระพุทธองค์มาแล้วเป็นเวลานาน นามนิตจึงรีบวิ่งเลี่ยงเข้าไปในครอกแคบซึ่งเป็นทางลัด จึงถูกโคบ้าซึ่งวิ่งสวนทางมาขวิดเอาบาดเจ็บสาหัส แต่ยังมีสติอยู่และขอร้องให้ผู้ที่อยู่ใกล้ช่วยพาไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่สวนอัมพวัน แต่หาทันได้เฝ้าไม่ กามนิตสิ้นใจอยู่ในวงแขนของพระอานนท์ผู้เป็นพุทธอุปัฏฐาก ก่อนสิ้นใจได้พร่ำเพ้อถึงแม่หงคาสวรรค์และวาสิฏฐีคนรัก โดยเหตุที่ยังมีจิตใจไม่ในกามสุข แต่ยึดมั่นในพระบรมศาสดาเป็นอารมณ์คู่กันไปด้วย จึงไปเกิดในสุขาวดี แดนสวรรค์ตะวันตก

อธิบายศัพท์และข้อความรู้ภาคต้น

บทที่ ๑

เบญจคีรีนคร = หมายถึงนครราชคฤห์อันเป็นนครที่ประกอบด้วยภูเขาทั้ง ๕ ลูก คือ เวภาระ ไวบูลบรรพต อิสิคิลิ คิชกูฏ และเวภาระ

ปรินิพพาน = การดับร้อน การดับสนิท หมายถึงการดับกิเลสและทุกข์

มคธ = ชื่อแคว้นใหญ่ในอินเดียครั้งพุทธกาล ในปัจจุบันคือแถบพิหารใต้ (South Behar) มีนครหลวงชื่อราชคฤห์

วิกาล = เวลาผิด เวลาค่ำ สาลีเกษตร = นาข้าว ทวารบท = ทางประตู ช่องประตู สุมทุม = พุ่มไม้ บุษยราค = บุษยราคัม, ทับทิม, บุษย์น้ำทอง, พลอยสีเหลือง บัณฑรวรรณ = สีขาว โกเมน = พลอยสีแดงเข้ม พระตถาคต = พระผู้ไปแล้วอย่างนั้น เป็นพระนามพระพุทธเจ้า พระบาทยุคล = เท้าทั้งคู่ โสมนัสอินทรีย์ = ความรู้สึกยินดี อภิสัมโพธิญาณ = ปัญญาความหยั่งรู้อันยิ่ง หมายถึงความตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า สังสารวัฏฏ์ = การหมุนเวียนแห่งโลกหรือชีวิต ศิวโมกษ = ความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ นิพพาน อิฏฐารมณ์ = อารมณ์อันเป็นที่พอใจ ศฤงคาร (ศ) (ม. สิงคาร) = ความรัก, ความยั่วยวน ลักษณะ ไทยใช้รวมความว่าสมบัติ

ศากยนบท = แคว้นแห่งกษัตริย์ศากยอันเป็นเชื้อสายของพระพุทธเจ้า อุตตรประเทศ = ชื่อเรียกประเทศอินเดียฝ่ายหนึ่งแต่ครั้งโบราณ บุพพัณหเวลา = เวลาเบื้องต้นแห่งวัน, เวลาเช้า พิมพิสาร = พระนามพระราชาแคว้นมคธครั้งพุทธกาล สัทธรรม = ธรรมของคนดี

อุบาสก=ผู้นั่งใกล้ ใช้เรียกฆราวาสที่มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา กิเลสมาร=สิ่งที่กีดกั้นมิให้ทำบุญกุศลคุณความดี ทุกกรกิริยา=การทำกิจที่กระทำได้โดยยาก ได้แก่การทำความเพียร เพื่อบรรลุธรรมวิเศษ พะยับ=อากาศมืดมัว, อากาศครึ้ม อัสดง=ตกไป เวไนย=ผู้พึงดัดได้ สอนได้ ผู้ที่จะเป็นพระพุทธศาสนิกชน โลกธาตุ=โลก จักรวาล บริษัทสี่=ประกอบด้วยภิกษุ, ภิกษุณี, อุบาสก, อุบาสิกา เรียกชื่ออย่างหนึ่งว่าจตุบริษัท ศาสโนวาท=คำสั่งสอนในศาสนา จิรกาลาวสาน=เวลานานอันไม่จบสิ้น มหาสิขร=เขาใหญ่ ปัจฉิมทัศนาการ=การดูครั้งหลังที่สุด การเห็นเป็นครั้งสุดท้าย สายัณหสนธยา=เวลาเย็นใกล้ค่ำ พุทธอุปฐาก=ผู้ดูแลรับใช้พระพุทธเจ้า วิเวก=ความเงียบสงัด, ความโดดเดี่ยว พระสารีบุตร=พระอัครสาวกฝ่ายขวาของพระพุทธเจ้า ปวิเวกธรรม=ธรรมที่เป็นไปเพื่อความวิเวก บทจร=เดินไปด้วยเท้า

บทที่ ๒

กรัชกาย=กายอันเกิดแต่ขุดี หมายเอาร่างกาย พัสตราภรณ์=เสื้อผ้าเครื่องแต่งกาย ศอ=คอ โศกาดูร=เดือดร้อนด้วยความโศก สัมมาอาชีพ=หาเลี้ยงชีพชอบ กุมภการ=ช่างปั้นหม้อ ผู้เฒ่าภคะ=ผู้มีความเจริญดีงาม อาคันตุกะ=แขกผู้มาหา มิจฉาชีพ=การหาเลี้ยงชีพในทางที่ผิด นิสีทนสันถัด=ม้ารองนั่งของภิกษุ สมาธิบัลลังก์=การนั่งตัวตรงเพื่อสำรวมใจให้แน่นอน กุลบุตร=ลูกผู้มีตระกูล โมกษธรรม=ธรรมคือความหลุดพ้น ได้แก่พระนิพพาน ศิรวิญัตติ=การบอกกล่าวด้วยศีรษะ คือ ก้มศีรษะรับ

บทที่ ๓

แคว้นอวันตี=แคว้นหนึ่งในมัชฌิมประเทศ (อินเดีย) มีนครหลวงชื่อกรุงอุชเชนี ยัชโญปวีต=พิธีคล้องสายสังวาลหรือสายธุรำของพวกพราหมณ์ เป็นธรรมเนียมของพวกพราหมณ์ที่ว่าเมื่อกุลบุตรมีอายุอันควรแล้วจะต้องเข้าพิธีสวมสายธุรำมงคล กล่าวคือ พราหมณ์ผู้เป็นอาจารย์ร่ายมนต์แล้วเอาเส้นด้ายศักดิ์สิทธิ์เทียกว่า ยัชโญปวีต หรือสายธุรำมงคล คล้องเฉลียงไหล่ให้ เมื่อทำพิธีนี้แล้วถือว่าเกิดใหม่อีกคนหนึ่ง จึงได้ชื่อว่า "ทวิช" แปลว่าผู้เกิด ๒ หน

ศกกศิลา ชื่อเมืองโบราณในอินเดีย ในแคว้นปัญจาบ คันธรรพศาสตร์=วิชาขับร้องดนตรีและการฟ้อนรำ โศลก=บทฉันท์, สุภาษิต, คำสรรเสริญ มหากาพย์ภารตะ=เรื่องกล่าวด้วยมหาภารตยุทธ์ คือ การทำสงครามระหว่างกษัตริย์ปาณฑพกับเการพแย่งนครหัสดินกันเป็น

ศึกใหญ่ออกเป็น ๑๕ บรรพ เป็นเรื่องมีมาในยุคไตรเพท แต่ภายหลังถูกต่อเติมลงไปมาก ขั้นต้นพวกพราหมณ์ท่องจำ ต่อมาจึงมีลายลักษณ์อักษรขึ้น เรื่องสำคัญกล่าวถึงกำเนิดกษัตริย์เการพ-ปาณฑพ การทำสงครามที่กุรุเกษตร และมีเกร็ดแทรกเช่นเรื่องศกุนตลาเป็นต้น เรื่องมหาภารตะนี้คงมีมาไม่ต่ำกว่า ๒๐๐๐ ปี ชาวมัธยมประเทศนับถือว่าได้อ่านหรือได้ฟังเป็นสวัสดิมงคล

ฉันทพฤติวิธี=วิธีประพันธ์คำฉันท์ มหกรรม=การฉลอง เวทิศ=ต่างแดน วินธัย=ชื่อเขาในเขตกรุงอุชเชนี ตฤณชาติ=ต้นหญ้า ยมุนา=แม่น้ำสายหนึ่งในอินเดียซึ่งเคยไหลผ่านนครหัสดินปุระในสมัยภารตะ เป็นกิ่งเก่าของแม่น้ำคงคาซึ่งถือว่าเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ แม่คงคา=แม่น้ำอันศักดิ์สิทธิ์ของอินเดีย เชื่อถือกันว่าไหลมาจากสวรรค์ลงมาสู่มนุษย์โลก ชาวฮินดูเชื่อว่าน้ำในแม่น้ำคงคาเป็นน้ำที่สามารถชำระบาปมลทินให้หายสิ้นไปได้ และมักนิยมไปทำพิธีลอยบาปในแม่น้ำคงคา เริ่มพิธีลอยบาปย่อมไปเดินประทักษิณรอบ ๆ เมืองพาราณสีและบูชา ณ เทวสถานต่าง ๆ เป็นเวลา ๖ วัน แล้วจึงไปเรียนมนต์กับพราหมณ์ที่ริมท่าน้ำ ต่อจากนั้นก็ลงในแม่น้ำคงคากินน้ำ และสำหัวล้างบาป เสร็จแล้วจึงขึ้นไปรับพรจากพราหมณ์เป็นขั้นสุดท้าย การเผาศพนิยมเผาริมแม่น้ำคงคา แล้วทิ้งซากเถ้าถ่านลงในแม่น้ำนั้น พวกที่อาบน้ำกินน้ำเพื่อเป็นการล้างบาปอยู่ทุกวันนี้ก็ไม่มีความรังเกียจแต่อย่างใด เพราะถือว่าสิ่งเหล่านี้ได้ถูกไฟเผาจนบริบูรณ์สะอาดแล้ว

หัสดินปุระ=ชื่อนครซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำยมุนาอันเป็นกิ่งของแม่คงคา อยู่ห่างกรุงเดลีไปทางตะวันออกเฉียงเหนือราว ๕๐ ไมล์

ทุ่งกุรุ = ชื่อท้องทุ่งกว้างใหญ่ซึ่ง ณ ที่นี้กษัตริย์ปาณฑพและเการพได้ทำสงครามกันถึง มีเรื่องปรากฏในมหาภารตยุทธ์ เรียกชื่ออย่างหนึ่งว่า กุรุเกษตร

ปาณฑพ,เการพ=ชื่อกษัตริย์สืบวงศ์จากท้าวกุรุผู้เป็นบรรพบุรุษเป็นมหากษัตริย์จันทรวงศ์ตามเรื่องมหาภารตยุทธ์ว่า ครั้งหนึ่งท้าวธตรฐได้เป็นกษัตริย์ครองหัสดินนคร แต่โดยที่ท้าวธตรฐพระเนตรบอด ปาณฑุอนุชาจึงขึ้นครองราชย์แทน แต่ต่อมาท้าวปาณฑุสิ้นพระชนม์ลง ท้าวธตรฐจึงได้รับราชสมบัติต่อไป พระนางคานธารีมเหษีท้าวธตรฐได้รับพรจากพระวยาสฤาษีให้มีบุตรถึง ๑๐๐ คน กุมารเหล่านี้ชื่อเรียกว่าโกรพหรือเการพ ส่วนท้าวปาณฑุนั้นมีโอรส ๕ องค์ มีชื่อรวมว่า "ปาณฑพ" เมื่อปาณฑพสิ้นชีพลง ท้าวธตรฐก็เลี้ยงดูพวกกษัตริย์ปาณฑพเป็นอย่างดี แต่พวกโกรพกับปาณฑพหามีความรักใคร่ปรองดองกันไม่ ในที่สุดเกิดรบพุ่งกันเป็นการใหญ่ แย่งราชสมบัติกันนครหัสดินกัน เรียกการสงครามนี้ว่ามหาภารตยุทธ์ ผลที่สุดพวกเการพปราชัย

เสียชีวิตหมด เป็นเหตุให้ท้าวธตรฐเสียพระทัยมาก จึงมอบราชสมบัติให้ท้าวยุธิษเฐียร แล้วเสด็จออกไปอยู่ป่ากับมเหสีพร้อมด้วยบริวาร วันหนึ่งเกิดไฟไหม้ป่าท้าวธตรฐพร้อมด้วยบริวารก็พากันสิ้นชีพลงในไฟนั้นหมดสิ้น.

พระกฤษณะ เป็นผู้มีชื่อเสียงเป็นที่นับถือมากที่สุดของชาวมัธยมประเทศ นับถือกันว่าเป็นพระนารายณ์อวตารลงมาในมนุษย์โลก พระกฤษณะองค์นี้คือผู้ที่เราเรียกว่าบรมจักรกฤษณ์ในเรื่องพระอนิรุทธ์นั่นเอง พระกฤษณะเป็นกษัตริย์เกิดในสกุลยาทพในสาขาจันทรวงศ์เป็นโอรสพระวสุเทพ และนางเทวกีแห่งกรุงมถุรา ก่อนพระกฤษณะจะถือกำเนิด พญากงส์ได้เป็นกบฏถอดท้าวอุครเสนผู้เป็นบิดาออกแล้วขึ้นครองราชย์แทน โหรทายว่าจะมีผู้วิเศษเกิดในครรภ์นางเทวกี พระยากงส์จึงจับพระวสุเทพกับนางเทวกีขังไว้ เมื่อมีลูกก็ฆ่าทารกเสียทุกครั้ง นางเทวกีทรงตั้งครรภ์ครั้งที่ ๗ ได้ประสูติพระกฤษณะ มีผิวกายดำ มีขนที่อกต้องตามลักษณะของมหาบุรุษ พระวสุเทพจึงพากุมารหนีไปฝากนายโคบาลผู้หนึ่งไว้ พระกฤษณะจึงจำเริญวัยอยู่ในหมู่โคบาลจนเป็นหัวหน้ามีฤทธิ์วิเศษสามารถคุ้มกันอันตรายให้แก่พวกโคบาลเป็นอย่างดี ฝ่ายพญากงส์ก็พยายามหาวิธีติดตามล้างผลาญพระกฤษณะด้วยประการต่าง ๆ แต่ไม่เป็นผล ในที่สุดพระกฤษณะกลับฆ่าพยากงส์ตายและยกท้าวอุครเสนขึ้นครองราชย์ตามเดิม ต่อจากนั้นท้าวชราสันธ์ผู้เป็นพระบิดาแห่งมเหสีพญากงส์ได้ยกทัพมาแก้แค้นในการที่พระกฤษณะฆ่าพญากงส์เป็นหลายครั้ง พระกฤษณะจึงอพยพไปตั้งเมืองใหม่เรียกชื่อว่าทวาการหรือทวาราวดี และยังมีเรื่องราวการรบของพระกฤษณะต่อไปอีกหลายเรื่อง

พระกฤษณะเป็นมิตรกับพวกกษัตริย์ปาณฑพ ซึ่งทำสงครามกับพวกเการพ เนื่องจากนางกุนตีผู้เป็นแม่พวกปาณฑพเป็นน้องพระวสุเทพ จึงเป็นอาพระกฤษณะ เมื่อพวกปาณฑพกับเการพเกิดรบกัน พระกฤษณะก็ไม่ได้เข้าข้างฝ่ายใด แต่ได้ไปเป็นสารถีของพระอรชุนในสนามรบ ขณะที่กองทัพของทั้งสองฝ่ายจะเข้ารบกัน พระอรชุนมองเห็นมีญาติมิตรอยู่ในพวกปรปักษ์มากก็ดังเลใจไม่กล้าประหารญาติ พระกฤษณะจึงได้อนุศาสน์พระอรชุนในธรรมซึ่งรวมเรียกว่าภควัทคีตา จนพระอรชุนเห็นจริงว่าในการรบนั้น แท้จริงไม่มีใครประหาร และไม่มีใครถูกประหาร จึงให้สัญญาเริ่มรบและในที่สุดก็ได้ชัยชนะ

วรรณะ พวกชาวอริยกะได้จัดแบ่งหมู่ชนออกเป็น ๔ วรรณะ คือ

๑. พราหมณ์ เป็นวรรณะสูงสุดเป็นผู้ทำหน้าที่ทางศาสนา เรียกว่าปุโรหิต ชนวรรณะนี้ใช้เครื่องนุ่งห่มสีขาว หมายถึงเป็นผู้มีความบริสุทธิ์

๒. กษัตริย์ เป็นนักรบมีหน้าที่ปกครองรักษาหมู่คณะให้พ้นภัยจากศัตรู ต่อมาชนวรรณะนี้ได้รับการยกย่องให้เป็นราชัน คือผู้ครองแคว้นในหมู่ชนของตน นิยมใช้สีแดงเป็นสีประจำวรรณะ

๓. แพศย์ คือชนบรรดาที่เป็นพ่อค้า กสิกร นับเป็นคนชั้นกลาง ใช้สีเหลืองเป็นสีประจำวรรณะ

๔. ศูทร คือชนชั้นต่ำทำงานหนักที่หาเลี้ยงชีพ สีของชนวรรณะนี้คือสีดำ ชนชั้นต่าง ๆ ดังกล่าวนี้ย่อมมีการสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน เฉพาะในชนชั้นของตน พวกที่อยู่ในวรรณะสูงจะทำการสมรสกับพวกวรรณะต่ำไม่ได้ พวกอริยกะถือเป็นธรรมเนียมเคร่งครัดจนมีคำเรียกชื่อลูกที่เกิดจากศูทรและพราหมณ์ว่า จัณฑาล ซึ่งมีความหมายว่าเป็นคนเลว ต่ำช้าไม่สมควรถูกต้อง เป็นต้น

เทวสถาน—ที่อยู่ของเทวดา หมายถึงที่ประดิษฐานเทวรูปในลัทธิศาสนาพราหมณ์ เช่น โบสถ์พราหมณ์เป็นต้น เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เทวาลัย

อศุภ [ส.] [ม. อสุภ]—ซากศพ สนาน—อาบน้ำ, ชำระล้าง

บทที่ ๔

โกกิลา — นกดุเหว่า พรหมจาริณี — ผู้ศึกษาเล่าเรียนทางศาสนา ผู้อยู่ในวัยอันยังไม่แต่งงาน ในพุทธศาสนาหมายถึงผู้ไม่ประพฤติในเมถุน พรหมจาริณี [เพศหญิง] เพศชายเรียกว่า พรหมจารี

ลักษมี — พระแม่เจ้าแห่งสิริและความงาม เป็นมเหษีพระนารายณ์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พระศรี สามารถดลบันดาลความงามและความมั่งคั่งให้เกิดมีแก่ผู้ใดได้ ทรงฉลองพระองค์เหลือง พระหัตถ์ถือดอกบัว เมื่อพระนารายณ์อวตารลงมาในโลก ก็ได้ตามเสด็จลงมาด้วยทุกครั้ง และมีนามต่าง ๆ กัน เช่น เมื่อพระนารายณ์อวตารมาเป็นพระราม พระลักษมีก็เป็นนางสีดาเป็นต้น ชาวฝรั่งมีเทวีแห่งโชคลาภคล้ายพระลักษมีเหมือนกัน เรียกว่า Dame Fortune

ฉนิมอลังการ์ — เครื่องแต่ง, เครื่องประดับ, ทราย—ในที่นี้คือเนื้อทรายสัตว์จำพวกกวาง มาริสะร์—ผู้มีเกียรติผู้เป็นที่นับถือ ใช้เป็นคำเรียกคู่สนทนา มหากวิภรต—กวีใหญ่ผู้เชี่ยวชาญในการแต่งถ้อยคำ ระหง—สูง ทรงงาม อรชร—งาม, งามอ้อนแอ้น สรรพางค—ทั้งตัว, ทั่วตัว อวตาร—ลงมาเกิด, แบ่งภาคมาเกิดในโลก แดยัน—อัดใจ วิบากกรรม—ผลกรรมอันทำไว้แต่ก่อน กระแสธารอันศักดิ์สิทธิ์—ในที่นี้หมายถึงแม่น้ำคงคา สะกา—เครื่องเล่นการพนันอย่างหนึ่ง ใช้ลูกเต๋าทอดแล้วเดินตัวสะกาตามแต้มลูกเต๋า กลี—ชื่อคะแนนเอี่ยวในลูกบาศก์สะกา

ถูกแพ้ยับเยิน ดังนั้น คะแนนกลับจึงเรียกว่าคะแนนผี ในการเล่นพะนัน ใครแพ้มาก ๆ ก็เรียกว่ากลับเข้าสิง ต่อเมื่อแก้ตัวได้จึงเรียกว่ากลับออก

พระนล ผู้ครองนครนิษัท เป็นโอรสท้าววีระเสน ได้ทราบข่าวว่านางทมยันตี ธิดาท้าวภีมะแห่งแคว้นวิทรรภ มีความงามเป็นยอดเยี่ยมกันกรัก วันหนึ่งพระนลจับหงส์ได้ หงส์ขอร้องขออย่าให้ทำอันตราย และรับอาสาเป็นสื่อติดต่อกับนางทมยันตีให้รักพระนล นางทมยันตีเมื่อได้ฟังคำหงส์ก็ครอบครองด้วยมีใจรักพระนลจนบ่อยไป ท้าวภีมะจึงจัดการสยมพรพระธิดา ในพิธีนั้น พระอินทร์ พระอัคนี พระวรุณ และพระยมก็ได้ไปร่วมด้วย เทพทั้ง ๔ ขอให้พระนลไปแจ้งแก่นางทมยันตีให้เลือกองค์ใดองค์หนึ่งในหมู่คน แต่นางทมยันตียืนยันว่าจะเลือกพระนล เมื่อถึงเวลาเลือก เทพทั้งสี่แปลงเป็นพระนลเหมือนกันหมด นางต้องอ้อนวอนจนเป็นที่เห็นใจ จึงเลือกพระนลเป็นภัสดาได้ ฝ่ายกลีผิดร้ายจะมาเลือกด้วย เมื่อได้ทราบว่านางทมยันตีเลือกพระนล ก็มีความโกรธ คิดปองร้ายอยู่ถึง ๑๐ ปี จึงได้โอกาสเมื่อพระนลล้มล้างพระบาทก่อนไปบูชาเทวดา กลีก็เข้าสิงพระนลยุให้พระบุษกรอนุชาพระนลให้ท้าเล่นสะกา กลีเข้าสิงในลูกสะกา พระนลจึงแพ้ย่อยยับจนหมดตัว ต้องออกเดินทางซัดเซพเนจรมากับนางทมยันตี และต้องพลัดพรากจากนางในกลางป่า นางทมยันตีไปถึงเมืองเจตุ ได้อาศัยอยู่ในเมืองนั้น ฝ่ายพระนลไปพบพระยานาคและได้ช่วยให้พ้นจากคำสาปของพระนารทซึ่งสาปให้นอนคิดอยู่ในกองไฟ พระยานาคจึงตอบแทนคุณโดยปล่อยพิษเข้าในตัวพระนลทำลายผิวกลีที่สิงอยู่ ต่อมาพระนลได้กลับไปนครนิษัท ท้าพะนันสะกากับพระบุษกรชนะสะกาได้ราชสมบัติคืน และครอบครองเมืองอยู่กับนางทมยันตีเป็นสุขสืบไป

บทที่ ๕

อริยบุคคล—บุคคลผู้บรรลุธรรมวิเศษ ตบะ—ความเพียรเครื่องผลาญกิเลส ฌาน—การเพ่งอารมณ์จนมั่นใจแน่วแน่ กามเทพ—เจ้าแห่งความรัก เป็นลูกท้าวธรรมเทพ [พระยม] มีชายาชื่อนางรติ รูปมักทำเป็นชายหนุ่มโฉมงามขี่นกแก้ว มีธงพื้นแดงลายรูปมังกร มีอาวุธคือชนูทำด้วยต้นอ้อย มีสายเป็นตัวผึ้งต่อกัน ลูกศรมีปลายเป็นดอกไม้ โยคะ—การกระทำอุบายเล่ห์ปิดรังควาน—ทำพิธีขับไล่ผี กลบท—กาพย์กลอนผู้ประพันธ์แสร้งประดิษฐ์ให้ซับซ้อนซ่อนเงื่อน และต้องมีวิธีอ่านย้อนต้นถอยหลังบ้างเป็นต้น

บทที่ ๖

อโศก—ชื่อต้นไม้ชนิดหนึ่งที่เราเรียกว่าต้นอโศก อุทธัจ—ความประหม่า บุพเพสันนิวาส—การอยู่ร่วมกันในชาติก่อน วสันตฤดู—ฤดูใบไม้ผลิ ภราดา—พี่ชายหรือน้องชาย สวรรค์คงคา—

ทางช้างเผือกที่เห็นอยู่เป็นทางขาวในท้องฟ้า [Milky way] มหาบรรพตหิมพานต์—คงจะหมายถึงภูเขาหิมาลัย ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของอินเดีย มุนี—นักปราชญ์, ฤษี, พระ ภิสมะ=พระบิดุลาของพระเจ้าปาณฑุ ประวาลพฤกษ์—ต้นไม้วิเศษในแดนสวรรค์มีดอกสีแดงเข้ม ส่งกลิ่นหอมไปไกล ใครได้กลิ่นก็สามารถระลึกชาติที่ล่วงไปแล้ว พระฤาสาย—พระผู้มีเชือสายเป็นที่เคารพ เป็นคำเรียกผู้เป็นใหญ่; กษัตริย์ อริกษัย—ข้าศึกสิ้นไป พิศวาส—ความรักใคร่, ความชื่นชม พระศิวะ—อีกนัยหนึ่งเรียกว่าพระอิศวร เป็นผู้ทำลาย สีหฬนิล ถายแดง มีตาสามตา เหตุที่สีหฬนิลเป็นเพราะเมื่อเทวดาทำพิธีกวนน้ำอมฤต มีน้ำพิษดำลอยขึ้นมา พระศิวะจึงเสวยน้ำพิษนั้นเสีย เพื่อป้องกันมิให้ผู้อื่นเป็นอันตรายพระศอจึงเขียวด้วยพิษไหม้จนดำ

บทที่ ๗

ชัยภูมิ—พื้นที่อันมีชัย, ทำเลที่เหมาะ ตรีคูณ — สามเท่า ทุรชาติ — ชาติชั่ว มฤตยู — ความตาย

บทที่ ๘

พลี—เซ่น, สังเวย, บวงสรวง เทวาลัย—ดูคำว่า เทวสถาน แม่มด—หญิงหมอผี, หญิงคนทรง ภวังค์—ความเป็นอยู่โดยไม่รู้สึก ดาวกฤติกา—ชื่อดาวนักษัตร คือดาวลูกไก่ นับว่ามี ๖ ดวงด้วยกัน และมีลักษณะเป็นเปลวไฟหรือมีด ราศี—ทอง, หมู่, มาตราวัด จักรราศี คือ ๓๐ องศา เป็น ๑ ราศี ชาดา—ดวงกำเนิด มายา—ความไม่จริง, ความหลอกลวง สมาธิ—ความตั้งมั่นแห่งจิต, การสำรวมใจ, ตามความเชื่อของวาสิฏฐีว่า สวรรค์อันสว่างรุ่งเรืองหาเขตสุดมิได้ มีอยู่ทางทิศตะวันตก ผู้มีจิตเป็นสมาธิมุ่งแต่สถานบรมสุขก็ไปจุติในดอกบัวบนแดนสวรรค์ ผู้ใดมุ่งแต่สวรรค์ก็บังเกิดดอกไม้ทิพย์ขึ้นในสวรรค์ การกระทำหรือความคิดที่ดีงามจะเป็นเหตุให้ดอกไม้ทิพย์นั้นเจริญยิ่งขึ้น แต่คิดชั่วทำชั่ว ดอกไม้นั้นก็จะเหี่ยวแห้งไป สกาว—ขาวสะอาด, หมดจด เศวตศิลา—หินสีขาว พราวพร่าง—สว่างแวววาว สมฤดี—ความรู้สึก

บทที่ ๙

ทฤษฎีโทษ—การดูให้ร้าย บรรณาการ—ของให้, ของถวาย ภัสมธุลี—ผงละเอียด พระแม่เจ้ากาลี—เป็นภาคดุร้ายของพระเทวี หรือนัยหนึ่งคือพระอุมา มเหสีพระอิศวร เรียกว่า

นางกาลีบ้าง นางทุรคาบ้าง เจ้าแม่องค์นี้โปรดเห็นเลือดและคนถูกฆ่า จึงมีการฆ่าคนบูชายัญ และมีการบูชาที่เรียกว่า "ตานตริก" คือให้แม่เจ้ากาลีหลงเพลินชมการเสพเมถุนเสีย จะได้ลืมความอยากเห็นเลือดและความตาย รูปนางกาลีมักมี ๑๐ แขน ถืออาวุธต่าง ๆ สีกายดำ มีหัวกระโหลกเป็นสังวาลคล้องคอ ในเรื่องวาสิฏฐีกล่าวถึงการฆ่าคนโดยแหวะเส้นโลหิตใหญ่ให้พุ่งเข้าปากเทวรูปนางกาลี และพวกโจรกรีฑาร่าเริงอยู่กับนางหญิงงามทาสีแดงเพื่อบูชาเทวรูปนั้นดังกล่าวข้างต้น เทพทาสี—หญิงคนใช้ตามเทวสถาน ถัก, สถัค—ชื่อโจรพวกหนึ่งปลอมแปลงไปกับคนเดินทาง พอได้โอกาสก็เอาผ้าพันคอที่เตรียมไปรัดคอคนเดินทางให้ตาย ริบเอาข้าวของแล้วก็ฝังศพเสีย ธรรมจรรยา—การประพฤติอันถูกธรรม อัฒจันทร์—สิ่งที่สำหรับก้าวขึ้นหรือลง, มีรูปพระจันทร์ครึ่งซีก อุทคาดา—ชื่อพราหมณ์ผู้อ่านเวทในสมัยดึกดำบรรพ์ อุปนิสัย—พื้นความอบรมสั่งสมไว้หรือประกอบ อรรถกถา—เนื้อเรื่อง, ความหมาย, คำแปล กาลีสูตร—ชื่อพระสูตรที่มีอรรถาธิบายไว้ในระหัสยลัทธิแล้ว รหัสยลัทธิ—ลัทธิอันเป็นแหล่งแห่งความเชื่อถือของพวกโจรองคุลิมาล [ดูหัวข้อที่รวบรวมอธิบายไว้ข้างต้น]

บทที่ ๑๐

อติหาส—ชื่อคัมภีร์พราหมณ์ ในยุคที่ ๒ กล่าวถึงเรื่องราวของวีรบุรุษผู้เชี่ยวชาญในการสงคราม เรื่องสำคัญที่เกิดในยุคนี้ คือเรื่อง รามายณะ และมหาภารตะ

พระเวท—คัมภีร์สำคัญอันเป็นหลักของศาสนาพราหมณ์ ถือกันว่าเป็นสิ่งที่ได้รับมาจากพระผู้เป็นเจ้า ไม่ใช่เป็นสิ่งที่มนุษย์ประดิษฐ์ขึ้น ในชั้นแรกคัมภีร์นี้แบ่งเป็นสามตอน คือ ฤคเวท, ยชุรเวท, และสามเวท เรียกว่าไตรเพท ภายหลังเกิดมีอาถรรพเวทขึ้นอีกอย่างหนึ่ง จึงรวมเป็นสี่ตอน ฤคเวท เป็นคำฉันท์อ้อนวอนและสรรเสริญพระผู้เป็นเจ้าต่าง ๆ ยชุรเวทเป็นร้อยแก้วใช้สำรายในเวลาบวงสรวง สามเวท เป็นคำฉันท์ ใช้ขับในพิธีถวายน้ำโสม ส่วนอาถรรพเวทเป็นคาถาอาคมเรียกร้องผีสางให้ช่วยขจัดภัย หรือสาปแช่งศัตรู และทำเสน่ห์ฝังรูปฝังรอยเป็นต้น นอกจากนี้ยังมีพระเวทรองลงไปจากนี้อีก เรียกว่าอุปเวท เช่นอายุรเวท, คานธรรพเวท, ธนุรเวท และสถาปัตยเวท เป็นต้น

วิธีจะเรียนพระเวทให้ได้ผลดีนั้น ประกอบด้วยหลัก ๖ ประการ เรียกว่า เวทางค์ เป็นตำราที่กล่าวถึงวิธีออกเสียง, บทบัญญัติของฉันท์, ไวยากรณ์, การแปลศัพท์, การพยากรณ์ และการพิธีกรรมบูชา

ภควัทคีตา—หนังสือรวมธรรมภาษิตของพระกฤษณะ [ดูคำอธิบายในเรื่องพระกฤษณะ]

อนุปรมาณู—ผงละเอียดอย่างหนึ่ง หรืออีกนัยหนึ่งคือความว่างเปล่า ตามมหัยยลัทธิกล่าวว่า การตัดหัวคนหรือสัตว์นั้น ดาบของผู้ฟันย่อมเข้าไประหว่างอนุปรมาณูอันแยกไม่ได้ดังนั้น จึงเท่ากับฟันลงไปในความว่างเปล่า ซึ่งไม่ใช่เป็นการทำอันตรายแก่ผู้ใด [ดูคำอธิบายในมหัยยลัทธิ]

พรหม—ตามลัทธิพราหมณ์เรียกว่าประชาบดี เป็นผู้สร้างสิ่งทั้งสิ้น มีกายสีแดง มีสี่หน้า แปดหู สี่กร ถือขารพระกร ซ้อนสำหรับหยอดเนยใส่ไฟ ประคำ, ขนุ, หม้อน้ำ, คัมภีร์ มีหงส์เป็นพาหนะ มีชายาชื่อ สุรัสวดี ในทางพระพุทธศาสนาหมายถึงจิตอันยิ่งใหญ่ เป็นต้นเหตุให้สิ่งทั้งหลายเกิดออกจาก และสิ่งเหล่านั้นก็เข้าไปรวมอยู่ในจิตนั้น ผู้ได้ญาณสมาบัติแล้วย่อมไปเกิดเป็นพรหมมหัยยลัทธิของโจรจึงกล่าวว่า การฆ่าคนนั้นเป็นมายา [ความลวง] แท้จริงหาได้ฆ่าคนไม่ และไม่มีใครถูกฆ่า

พระยม—เทวดาผู้เป็นเจ้าแห่งยมโลก เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ยมราช หรือธรรมราชเป็นโอรสพระไววัสวัต [พระอาทิตย์] กับนางสรัณยู พระยมทำหน้าที่พิพากษาลงโทษผู้ตาย โดยวินิจฉัยตามประวัติที่จดไว้ในสมุดชื่ออัครสันธานา ถ้าผู้ตายทำความดีไว้มากก็ส่งไปสวรรค์ ถ้าทำชั่วไว้มากก็ส่งไปทรมานในนรก เครื่องหมายของพระยมเป็นสีแดง หัตถ์ถือบ่วง สีกายเขียวมีกระบือเป็นพาหนะ

ทรงสรรพศักดิ์—ทรงมีอำนาจทุกประการ อติเทพ—เทวดาผู้ใหญ่ สัประยุทธ์—รบ, รบพุ่ง ประทุษกรรม—การทำร้าย, การเบียดเบียน วจนะ—คำพูด

บทที่ ๑๑

ลิขิต=รอยขีดเขียน ในที่นี้หมายถึงชาดากรรม ตระพอง=ส่วนหนึ่งที่นูนเป็นสองแง่อยู่ที่หน้าผากช้าง ใช้ว่ากระพอง, กะพอง, ตะพองก็มี เมรุบรรพต=เขาพระสุเมรุ วลัย=ปลอกที่ใช้สวมงาช้าง รัดประคน=สายคาดท้องช้าง พิพักพิพ่วน=อักอ่วน, รวนเร กูบ=ประทุนงาช้าง ตาด=ผ้าทอด้วยไหมควบกับเงินหรือทองแดง ทำเป็นแผ่นบาง

บทที่ ๑๒

โทมนัส=ความเศร้าโศกใจ, เป็นทุกข์ใจ ภาร=หน้าที่, กิจการงาน จักแหล่น=เกือบ, จวน สัญจาริก=เที่ยวเดินไป วิมุตติ=ความหลุดพ้น กาสาวพัสตร์=ผ้าสีแดงอ่อน

ผ้าสีแดงเจือน้ำตาล พุทธบริโภค=เครื่องใช้สอยของพระพุทธเจ้า บุญเยยาตรา=การเดินไปสู่บุญ อาคาริยวิสัย=วิสัยแห่งผู้ครองเรือน อนาคาริยวิธี=วิธีการสละละทิ้งเคหสถานแสวงบุญ วิโมกษวิธี=ทางหลุดพ้น, ทางแห่งการบรรลุนิพพาน

บทที่ ๑๓

ชมภูทวีป=ชื่อทวีปท่ามกลางทวีปทั้ง ๗ ซึ่งประเทศอินเดียตั้งอยู่ มีน้ำทะเลล้อมรอบ มีภูเขาทองตั้งอยู่กลาง สูง ๑๖,๐๐๐ โยชน์ เรียกว่ามหาเมรุ ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองสวรรค์ ทางตะวันออกมีต้นชมพู่สูง ๑๐๐ โยชน์ กว้างโดยรอบ ๑๐๐ โยชน์ น้ำของลูกชมพู่ไหลลงมาเป็นแม่น้ำสู่ทิศตะวันตก เป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ ถูกสิ่งใดสิ่งนั้นกลายเป็นทอง มีนามว่าพังคนทีหรือเป็นแม่น้ำทอง ผลชมพู่มีขนาดเท่าช้าง เวลางอมตกลงตามคาไหล่เขา เป็นแม่น้ำไหลลงเป็นแม่น้ำชมพู่ ประชาชนใช้กินไม่เกิดโรคภัยไข้เจ็บ ไม่มีกลิ่นตัว ไม่รู้สึกเหนื่อย และไม่ชรา ดาดดินทั้งสองฝั่งได้รับโอชะดูดน้ำชมพู่ไว้ ต้องลมโชยงวดเข้าเป็นทองเรียกว่า ทองชมพูนุท ซึ่งพวกนักสิทธิ์เอาไปทำเป็นเครื่องประดับ

โกญจนาท=ความก้องกัง คณิกา=หญิงงามเมือง วโนทยาน=สวนหรือป่าสำหรับเที่ยวชมเล่น จินตกวี=นักประพันธ์ตามความคิด ในคัมภีร์พุทธศาสนา แบ่งนักประพันธ์เป็น ๔ พวก คือ ๑. จินตกวี แต่งโดยความคิด ๒. สุตกวี แต่งโดยได้ฟังมา ๓. อรรถกวี แต่งตามความจริง ๔ ปฏิภาณกวี แต่งกลอนสด

บุปผาชาติ=ดอกไม้ โหม=ระดม, กระพือ สุธารส=น้ำพิพย์, น้ำนม ในราชาศัพท์เรียกน้ำชาว่า พระสุธารส โลกียสุข=ความสุขทางโลก หายนะ=ความเสื่อม วิบัติ=ความฉิบหาย, ความล่มจม สาดน้ำ=ชื่อการเล่นอย่างหนึ่ง วิธีเล่น คือ เอาไม้ซางใส่น้ำพ่นรดกันใครเปียกน้ำก่อนเป็นแพ้ กะทุ่ม=การเล่นอย่างหนึ่ง เอากิ่งกระทุ่มมีดอกมาเป็นอาวุธต่อสู้กัน ฝ่ายใดถูกเกสรกะทุ่มติดตัวมากเป็นฝ่ายแพ้ เกิดมูลพูนผล=เกิดผลได้เพิ่มขึ้นเป็นอันมาก ธิดาคนเอ้อย=ลูกสาวคนหัวปี

บทที่ ๑๔–๑๕

ทักษิณานุประทาน = ทานให้เพื่อผลอันเจริญ ผุดผาด = งามน่ารัก, ผ่องใส กัลยาณี=หญิงงาม ตามที่นิยมกันก็คือ หญิงมีลักษณะงาม ๕ ประการ เรียกว่าเบญจกัลยาณี คือ ผมงาม, เนื้องาม [คือ เหงือกงามและริมฝีปากแดงงาม] ฟันงาม, ผิวงาม, วัยงาม [คือทุกวัยงาม

ลายโกศ=ลายมือที่เป็นรูปก้นหอยวงกลม อัปมงคล=ปราศจากมงคล, ไม่เป็นเครื่องหมายอันดี ปฏิญญา=การให้คำมั่นสัญญา ลัดนิ้วมือ=เวลางอนิ้วมือแล้วเหยียดออก คฤหบดี=พ่อเจ้าเรือน, ผู้เป็นใหญ่ในเรือน ผรุสวาท=คำหยาบ อกุศลกรรม=ความชั่วร้าย, โทษบาป นิมนต์=เชื้อเชิญ ใช้สำหรับพระสงฆ์

บทที่ ๑๖–๑๗

คฤหาสน์=เรือน บริภาษ=ติเตียน เดียงสา=รู้ภาษา, รู้ความ กักขฬะ=หยาบคลาย ทิฐิมานะ=ความถือดีไปในทางผิด จรจัด = ไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง ศิลปากร = นายช่าง มัจจุราช=พระเจ้าแห่งความตาย, พระยม รัญจวน=ป่วนใจ, ปั่นป่วน ญาณทรรศน=การเพ่งเล็งด้วยความหยั่งรู้ รุกขชาติ=ต้นไม้ เวตาล=ผี, กระสือ กามารมณ์=อารมณ์ คือสิ่งที่ปรารถนา สารทุกข์=ทุกข์ทั้งหมด ปัจจุสมัย=เวลาใกล้รุ่ง ภิกขาจาร=การเที่ยวขอ สุญญาคาร=อากาศที่โปร่งจากบ้านเรือน หมายความว่าที่อยู่อันไม่ใช่บ้านเรือน คือที่โล่งแจ้ง ภาคสถาน=ที่อันเป็นส่วนของคน สันตติวงศ์=วงศ์อันสืบเนื่องไป แดนสุขาวดี=แดนสวรรค์อันเป็นเขตแห่งความสุข กิมิชาติ=หนอน

นิรันดสุข=ความสุขอันไม่มีสิ้นสุด เกษมศานต์ = สงบ, โปร่งอารมณ์, ไทยเราหมายความว่า ชื่นชมยินดี นิรามิสสุข=ความสุขอันปราศจากเครื่องล่อใจ ผู้จาริกแสวงบุญ=ผู้ที่สละความสุขอันพ้นจากการเป็นผู้ครองเรือน ออกเที่ยวจาริกไปในที่ต่าง ๆ โดยแสวงบุญกุศลในทางที่ตัวขาดจากกิเลส ประฏัก=ไม้ที่ฝังเหล็กแหลมข้างปลาย ใช้แทงสัตว์พาหนะ เช่น วัว ควาย นิมิต=เครื่องหมาย, ลาง อนาคาริกมุนี=นักพรตผู้ไม่มีบ้านเรือนเป็นที่อยู่

บทที่ ๑๘

มุข=ส่วนของเรือนที่ยื่นออกมาจากส่วนใหญ่ บดเอื้อง=เคี้ยวอาหารให้ละเอียดอย่างโคกระบือ พระทศพล=พระผู้ทรงกำลังสิบ เป็นพระนามของพระพุทธเจ้า อนาวรณญาณ=ความหยั่งรู้อันปราศจากเครื่องกีดกั้น รุกขมูล=โคนต้นไม้ อรัณย์=ป่า อาตมัน=ตน, ตัวตน ชีวิตจิตใจ, วิญญาณ อาศรม=ที่อยู่ของนักพรตต่าง ๆ ปฏิสันถาร=การต้อนรับ, การปราศรัย นอ=อวัยวะทึ่งอกซึ่งเหนือจมูกแรด แข็งเหมือนเขาสัตว์ เมรุ=ภูเขา, ที่ตอน โคดม=นามพระวงศ์ของพระพุทธเจ้า ศากย=ชื่อกษัตริย์พวกหนึ่งในเมืองกบิลพัสดุ์ ซึ่งเป็นเชื้อสายของพระพุทธเจ้า สาวัตถี = ชื่อเมืองของแคว้นโกศลในอินเดียครั้งพุทธกาล เชตวัน = ส่วนของ

เจ้าเชต ชื่อป่าใกล้เมืองสาวัตถี ที่พระพุทธเจ้าประทับสั่งสอนพระพุทธศาสนา อนาถบิณฑิก=ชื่อเศรษฐีผู้ซื้อส่วนจากเจ้าเชตถวายเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้า พุทธนิวาสน=ที่อยู่ของพระพุทธเจ้า บาทมูล=ที่ตั้งแห่งเท้า, แทบเท้า ปฏิการ=การตอบแทน, สนองคุณ.

บทที่ ๑๙

จักรแห่งธรรม=พระธรรมซึ่งแผ่ไปประหนึ่งการหมุนของวงจักร มฤคทายวัน=ชื่อป่าอันเป็นที่ยกให้เนื้ออาศัยอยู่ในกรุงพาราณสี ธรรมอันให้เห็นแจ้งความจริงอย่างยิ่งสี่ประการ=คือ จตุราริยสัจจ์ [ดูคำอธิบายข้างต้น] มนสิการ=การทำในใจ อนัตต=สิ่งที่ไม่ใช่วิญญาณ ไม่ใช่อาตมัน ปฏิจจสมุปบาท=หลักธรรมอันมีเหตุผลอาศัยซึ่งกันและกัน เวไนยชน=ชนผู้ดัดได้สอนได้, ผู้ที่จะเป็นพุทธศาสนิกชน โรคาดูร=ความเดือดร้อนเศร้าโศกด้วยป่วยไข้ มลทิน=ความมัวหมอง กิเลส=อารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจ, และทำใจให้เศร้าหมอง อุปาทาน=การยึดไว้, การถือมั่น มหรรณพ=ห้วงน้ำใหญ่

บทที่ ๒๐–๒๑

ท่านอริย=ท่านผู้เจริญ มนัส=ใจ ปีติ=ความอิ่มใจ, ความยินดี สกลโลก=โลกทั้งปวง บุพพเปตะบุรุษ=ผู้ซึ่งตายไปก่อน พระปชาบดี=พระพรหม ปฏิภาณ=ความไหวพริบ อุทาหรณ์=ตัวอย่าง, การอ้างอิง พระโอษฐ์=ปาก อุตตราสงค์=ผ้าห่มจีวร สันถัต=ผ้ารองนั่ง สีหไสยา = ท่านอนอย่างราชสีห์ คือท่าที่พระพุทธเจ้าบรรทม ทรงหนุนพระเศียรด้วยพระกรขวา พระบาทซ้ายซ้อนพระบาทขวา นิทราริมณ์=การหลับ มัชฌิมวัย=วัยกลางคน อภิวาท=การกราบไหว้ เภสัช=ยา อาพาธ=เจ็บป่วย กระทำกาลกิริยา=ตาย ทิพยารมณ์=ใจปรารถนาความสุข กามาพจร= โลกแห่งกาม ชื่อสวรรค์ ๖ ชั้น คือ จาตุมหาราชิกา, ดาวดึงส์, ดุสิต, ยามะ, นิมมารดี, ปรนิมมิตวสวัตดี

กามนิตไปสู่สุขาวดี กามนิต อาคันตุกะผู้จาริกแสวงบุญย์ดับจิตแล้วไปตื่นขึ้น ณ สวรรค์สุขาวดี ในมหาสระปทุมทิพยสถาน ภายในเครื่องอาภรณ์อันงามเลิศ และนั่งขัดสมาธิบัลลังก์อยู่บนดอกบัวดอกหนึ่ง มองเห็นภาพรอบ ๆ ตัวว่าสวยสดงดงามยิ่งนัก เบื้องบนท้องฟ้ามีเมฆสีขาว

ละอาด ปรากฏภาพของนางอันสรสลิดเอนอิง ขับกล่อมเพลงพิพยดนตรีเพราะพริ้ง แม้ไม่มีดวงสูรย์จะส่องแสง แต่ก็เกิดแสงสว่างอันรุ่งเรืองฉายออกจากสิ่งต่าง ๆ บรรดามีในที่นั้น ภายในสระทิพย์มีผู้สถิตบนบัลลังก์ดอกบัวทั่วไป ผู้ทรงเครื่องนุ่งห่มแดงเป็นเทพบุตร ที่นุ่งห่มขาวเป็นเทพธิดา และที่นุ่งห่มน้ำตาลเงินก็มีบ้าง กามนิตได้เรียนรู้ถึงความเป็นไปของสวรรค์มากขึ้นเป็นลำดับ และสิ่งที่น่าพิศวงที่สุดก็คือ กระแสธารคงคาสวรรค์ซึ่งไหลลงสู่สระทิพย์นั้น ร่างของกามนิตลอยล่วงข้ามสระไปสู่ฝั่งและเลื่อนลอยไปที่ต่าง ๆ ได้ชมทัศนียภาพอันตระการ ท่ามกลางการต้อนรับอย่างไมตรีจิตของชาวสวรรค์ทั้งปวง

กามนิตระลึกชาติ ร่างของกามนิตเลื่อนลอยผ่านหุบเขาอันเป็นช่องแคบเข้าไปถึงบริเวณมีต้นไม้ประหลาดต้นหนึ่ง ลำต้นและกิ่งเป็นสีแดง ใบแกมเหลืองแก่ มีดอกแดงเข้มราวกับแสงเพลิง ส่งกลิ่นหอมอันน่าพิศวง ยังให้กามนิตระลึกถึงความเป็นไปในอดีตได้ตลอด เห็นภาพที่ตนนั่งอยู่เฉพาะพระพักตร์พระพุทธองค์ในบ้านนายกุมภการ เห็นเหตุการณ์ซึ่งดำเนินต่อไปจนตนต้องสิ้นชีพลง และยังระลึกเห็นชาติเหนือ ๆ ขึ้นไปเป็นลำดับโดยพิสดาร ต้นไม้วิเศษนี้คือต้นปาริชาติ กลิ่นหอมแห่งปาริชาตินี้ไม่มีใครทนสูดอยู่ได้นาน เมื่อบังเกิดความวิงเวียนขึ้นก็ต้องจากที่นั้นไป

กามนิตพบวาสิฏฐี ณ สระปทุมทิพยสถานนี้ วาสิฏฐีได้อุบัติขึ้นเช่นเดียวกับกามนิตสมตามที่ได้ตั้งจิตปรารถนาไว้ ในขั้นแรกวาสิฏฐียังระลึกถึงความหลังไม่ได้ และจำกามนิตหาได้ไม่ กามนิตจึงนำไปยังต้นปาริชาติ เมื่อได้สูดกลิ่นหอมอันวิเศษแล้ว วาสิฏฐีก็จำเหตุการณ์ในหลังแห่งชีวิตได้โดยตลอด จึงย้อนเล่าเรื่องความหลังของนางให้กามนิตฟัง เริ่มแต่เหตุที่นางตกไปเป็นภริยาของสาตาเคียร ตามเค้าเรื่องที่ได้เล่าย่อ ๆ ไว้แล้วในตอนต้น

องคุลิมาลนักโทษประหาร วาสิฏฐีเล่าให้กามนิตฟังว่า ค่ำวันหนึ่งเมื่อตนไปอยู่บนลานโล่งแต่ผู้เดียว สาตาเคียรก็นำองคุลิมาลมาหานาง เพื่อให้ยืนยันว่ากามนิตถูกฆ่าตายเสียแล้ว องคุลิมาลถูกจำโซ่ทั้งเท้าและมือ มีโซ่ล่ามติดอยู่กับคอเป็นสองเส้น และมีโซ่ล่ามออกจากพวงคอออกสองเส้น สำหรับทหารสองคนยึดไว้ ที่คอมีพวงดอกยี่โถแดงคล้องห้อย บนศีรษะโรยอิฐผงสีเหลืองแดง มีลักษณะดังนี้เป็นนักโทษประเภทที่จะนำตัวไปประหารชีวิต

เหตุที่วาสิฏฐีเป็นภรรยาของสาตาเคียร องคุลิมาลกล่าวคำปฏิญาณตามลัทธิพิธีสัจจกิริยาเพื่อยืนยันว่าตนได้ปฏิบัติแก่กามนิตตามกฎของโจร "ผู้ตั้ง" ทุกประการ และอธิษฐานว่าด้วยอำนาจความจริงขอให้แม่เจ้าการีบันดาลให้ตนหลุดพ้นจากเครื่องพันธนาการโดยทันที ครั้นแล้วก็สบัดโซ่ตรวนขาดกระโดดข้ามกำแพงหนีไป วาสิฏฐีเห็นเช่นนั้นก็ปลงใจเชื่อว่ากามนิตถูกฆ่าตายจริง

ต่อมามารดานางก็เผ้าแต่ร้องไห้ร้องห่มในการที่นางขัดขืนไม่ยอมให้ปลูกผังมีเหย้ามีเรือน วาสิฏฐีก็ใจอ่อนเข้าทุกที ประกอบกับเห็นว่าสาคาเคียรมีคุณที่ได้ปราบปรามองคุลิมาล เป็นการแก้แค้นกามนิต ร่วมอีกปีหนึ่งจึงได้ยอมเป็นภรรยาสาคาเคียร

ชาติต่าง ๆ ในอดีตของกามนิตและวาสิฏฐี อำนาจแห่งกรรมปาริชาติ ทำให้กามนิตและวาสิฏฐีระลึกได้ถึงชาติต่าง ๆ ของตนได้หลายชาติ และในทุก ๆ ชาติทั้งสองคนต่างมีความรักซึ่งกันและกันอย่างแน่นแฟ้น ชาติหนึ่งในสมัยภารตะ กามนิตเกิดเป็นวีรบุรุษผู้หนึ่ง ได้ขี่ช้างศึกยกทัพไปเมืองหัสดินนคร เพื่อช่วยกษัตริย์ปาณฑพรบพุ่งพวกเการพจนตัวตาย วาสิฏฐีก็เข้าสู่กองเพลิงตายตามสามีด้วย อีกชาติหนึ่งกามนิตได้เกิดเป็นนักขับร้องเดินทางท่องเที่ยวไปในถิ่นเนาไพรอันอัตคัดแห้งแล้ง ณ ที่นั้นได้พบวาสิฏฐีสาวน้อยร่างระหงในหมู่บ้านซึ่งกำลังต้อนสัตว์เลี้ยงกลับ ในอีกชาติหนึ่งกามนิตเกิดเป็นชายหนุ่มผู้คุมกองเกวียนเดินทางไปในทุ่งกว้างอันหนาวเย็น ขณะนั้นมีโจรชาติดากศักยมาปล้น กามนิตได้เข้าต่อต้านโจรหรือคุ้มครองวาสิฏฐีที่มาด้วยในเกวียนจนตัวตาย

ในชาติเหนือขึ้นไป กามนิตและวาสิฏฐีเกิดเป็นกวางสองตัวผัวเมีย อาศัยอยู่ในป่ากว้างแห่งหนึ่ง วันหนึ่งนางกวางไปติดบ่วงของนายพราน กวางผัวพยายามช่วยแต่ไม่สำเร็จ เมื่อนายพรานมาก็ฆ่ากวางทั้งคู่นั้นตาย และก่อนชาติกำเนิดขึ้นไป ทั้งสองได้เกิดเป็นนกอินทรีย์ผัวเมีย มีรังอยู่บนยอดเขาอันสูงไม่มีใครขึ้นถึง

มีเกิดก็มีตาย "มีเกิดก็มีตายถึงแก่ความทำลายไปจนสิ้นเหมือนกับดวงในโลกและดอกฟ้าในสวรรค์ย่อมร่วงโรยไป" เป็นพุทธวจนะของพระบรมศาสดา ซึ่งกามนิตและวาสิฏฐีเห็นว่าเป็นความจริงแท้ เพราะได้สังเกตเห็นสิ่งดอกบัวของตนเคร้าหมองกลีบดำ ปลายเหี่ยว บางกลีบก็หลุดออกจากดอกร่วงลงไปลอยอยู่ในสระ ทั้งนี้แสดงว่าทุกสิ่งทุกอย่างย่อมตกอยู่ในอำนาจลักษณะความไม่คงที่ ย่อมผันแปรเสื่อมโทรมลงตามธรรมชาติ

อนุศาสน์ที่พระพุทธเจ้าประทานแก่จอมโจรองคุลิมาล "แม้พสุธาถูกคนขว้างก้อนดินสะอาดหรือโสโครกลงไปก็ไม่รู้สึกกำเริบหรือขุ่นข้องฉันใด ท่านจงข่มจิตตนให้สงบเสมอเหมือนฉะนั้น" พระพุทธวจนะบทนี้ องคุลิมาลได้ยกมากล่าวกับวาสิฏฐี เมื่อถูกนางบริภาษว่าเป็นคนลับปลับไม่มีสัตย์ สาเหตุเนื่องมาแต่การที่องคุลิมาลได้รับปากไว้ว่าจะจัดการฆ่าสาคาเคียรเสียเพื่อแก้แค้นให้สมกับความผิดที่พรากรักวาสิฏฐีจากกามนิต และตัวองคุลิมาลเองก็ถูกหักหลังอย่างร้ายแรง แต่ผลที่สุด องคุลิมาลก็กลับใจจากการคิดประทุษร้ายสาคาเคียรโดยสิ้นเชิง เพราะได้พบพระพุทธเจ้าและได้รับอนุศาสน์บทที่กล่าวข้างต้นนั้น วิถีชีวิตขององคุลิมาลจึงเปลี่ยนแปลงหมด

จากการเป็นโจรดุดันใจร้าย กลายเป็นผู้มีจันติความอดกลั้น เว้นจากโกรธและปองร้าย ดังนั้นแม้จะถูกว่าติฉู่ด่าว่าเช่นนั้น องคุลิมาลก็หาโกรธไม่

พระพุทธเจ้าทรงผจญองคุลิมาล เช้าวันหนึ่งพระพุทธองค์เสด็จจากกรุงโกสัมพีเข้าสู่ราวป่าอันเป็นที่พำนักของจอมโจรองคุลิมาล จอมโจรหารู้จักว่าเป็นใครไม่ เพื่อสำแดงอำนาจจึงยิ่งชนุไปหมายจะทำร้ายให้ถึงชีวิต แต่ยิ่งช้าจนถูกชนุหมดก็หาทำอันตรายพระพุทธองค์ได้ไม่ แม้จะวิ่งตามไปจับก็ไล่ไม่ทัน เมื่อองคุลิมาลสิ้นฤทธิ์คลายมานะทิฏฐิลงและยอมเข้ามาเฝ้าพระพุทธองค์แต่โดยดีแล้วพระพุทธองค์จึงทรงเทศนาสั่งสอนให้รู้จักบาปบุญคุณและโทษ และทรงเข้าฌานนำองคุลิมาลให้แลเห็นภาพของนรกหอก ซึ่งผู้ทำบาปต้องตกลงมาทนทรมานถูกแทงด้วยหอกที่ชูแกว่งอยู่เป็นเวลาหมื่นปี องคุลิมาลมองเห็นภาพอาชญรพ มีกายเปลือยตัวสั่นเทา และถูกนายนิรยบาลชักหอกเข้าไปบั่กกาย และมีกาปากเหล็กลงมาจิกเนื้อหนังกินซ้ำลงอีก เป็นภาพที่น่าสยดสยองอย่างยิ่ง พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า เมื่อองคุลิมาลตายไปจะต้องประสพชาตากรรมอย่างนี้เช่นกัน อันว่ามนุษย์ที่จะมีโอกาสได้พบพระพุทธเจ้านั้นมีน้อยนัก แต่การที่องคุลิมาลได้มาเฝ้าพระองค์ และยังได้ฟังพระธรรมอีกเช่นนี้ นับว่าเป็นผู้มีวาสนาดียิ่งอยู่แล้ว องคุลิมาลได้ฟังเช่นนั้นก็บังเกิดปีติอิ่มใจ ยกมือถวายอภิวาท กล่าวคำขอยึดเอาพระบรมศาสดาเป็นสรณะต่อไป แต่นั้นก็เลิกละการเป็นโจรใจบาป ตั้งหน้าแต่แผ่เมตตาจิตแก่เพื่อนร่วมโลกทั้งมวล

พระบรมศาสดาทรงแสดงธรรมโอวาท ท่ามกลางภิกษุ ภิกษุณี และสัตบุรุษทั้งหลาย พระบรมศาสดาได้ทรงแสดงธรรมโอวาท โดยทรงยกเรื่องพระกฤษณะขึ้นเปรียบเทียบเป็นข้ออุปมาอุปไมยให้ผู้ฟังเข้าใจพระพุทธประสงค์ดีขึ้นด้วยพระปฏิภาณอันชาญฉลาด ทรงเล่าเรื่องพระกฤษณะผู้เคยได้รับทุกข์ลำบากมาแล้วในโลกว่าถูกพญากงส์เจ้ากรุงมถุราปองร้าย โดยปล่อยช้างพลายตกมันให้มาสังหาร แต่พระกฤษณะประหารช้างนั้นเสียได้ ซ้ำยังหักงาช้างนำไปให้พญากงส์ดูเป็นประจักษ์พยานด้วย พระพุทธองค์ทรงเล่าว่า พระองค์เองก็ถูกศัตรูออกอุบายใช้อาวุธทิ่มแทงช้างให้ตุเดือดแล้วได้ให้มันมาทำร้ายพระองค์เช่นเดียวกัน แต่กลับทรงสังเวชสัตว์ที่หาความผิดมิได้ จึงหยุดพระดำเนินอยู่กลางทาง ยกพระหัตถ์ประทานอภัยให้แก่ช้างที่กำลังตุเดือด และค่อยปลอบประโลมด้วยบียวาจา ช้างนั้นก็หาได้คิดทำร้ายพระองค์ไม่ กลับคุกเข่าลงถวายเคารพ กระทำให้ศัตรูของพระองค์ตกตลึงไปตามกัน

ในส่วนที่พระกฤษณะได้เหล่านางพรหมจาริณีเป็นชายาถึงหมื่นเศษ และแบ่งภาคไปสมสู่อยู่ทั่วทุกนางนั้น ก็ทำนองเดียวกันกับเมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงอัจจธรรมต่อพุทธบริษัท ทุกคนที่ได้ฟังต่างก็เข้าใจว่าพระองค์ได้แสดงธรรมแก่คนทั่วทุกคน ในส่วนความเข้าใจของบรรพบุรุษ

ที่ว่าพระกฤษณะแบ่งภาคอวตารลงมาทรมานกายในมนุษย์โลก เพราะความกรุณาในสรรพสัตว์นั้น ก็ทำนองเดียวกันกับที่พระองค์ได้ทรงทรมานพระกายแสวงหาวิโมกษธรรม จนได้บรรลุพระสัมโพธิญาณแล้วเสด็จอุตสาหะ เสด็จจาริกประกาศศาสนธรรมแก่เวไนยนิกรเพื่อให้หลุดพ้นจากเพลิงทุกข์นั่นเอง และการที่พระกฤษณะปราบยุคเข็ญ เช่น กำจัด งูน้ำ กาลิยะ โค อริษฐาสูร, และเขนุกาสูร และท้าวพญาที่ไม่ตั้งอยู่ในธรรมนั้น ก็คล้ายกันกับที่พระบรมศาสดาทรงสั่งสอนให้บุคคลกำจัดศัตรูภายใน คือความโลภ โกรธ หลง อันเป็นทุกข์ให้สิ้นไป ทรงชี้แจงทางพ้นด้วยการกำจัดภพ คือความเกิด, ความดิ้นรนอยากได้ และความหลงผิดในมายาความหลอกลวงให้สิ้นแล้วก็จะบรรลุความดับรอบข้าง คือ พระปรินิพพาน

กามนิตและวาสิฏฐีไปสู่พรหมโลก ดังได้กล่าวแล้วว่าสวรรค์แดนสุขาวดี ก็หาพ้นกฎธรรมดาแห่งความผันแปรเสื่อมโทรมไปไม่ สมตามพระพุทธวจนะข้อที่ว่า "มีเกิดก็มีตายถึงแก่ความทำลายไปจนสิ้น" กามนิตสังเกตเห็นแม่น้ำน้อย อันเป็นกิ่งคงคาของลำธารสวรรค์ ซึ่งไหลมาสู่สระทิพย์นั้นยังคงมีน้ำขาวบริสุทธิ์เพราะไหลมาจากโลกดาว จึงปรารถนาจะไปเกิดในหมู่เทพประจำดาวเพื่อหนีให้พ้นจากโลกที่ตายได้ วาสิฏฐีก็เห็นด้วย ทั้งสองจึงตั้งดวงจิตเพ่งเพื่อให้ไปเกิดใหม่ในพรหมโลก ร่างกายของชายหญิงคู่นี้ก็เคลื่อนลอยไปด้วยอำนาจกระแสลมอันเร็วแรง และดับจิตไปถือปฏิสนธิในพรหมโลก เป็นเทพประจำดาวแฝดเป็นสัญญาณว่าทั้งสองมีความรักกันอย่างแน่นแฟ้น ณ พรหมโลกนั้น บรรดาดาวเทพทั้งหลายต่างหมุนเวียนตามจักรราศี และทุกดวงโคจรรอบดาวท้าวมหาพรหมซึ่งฉายรัศมีอันแรงกล้าไปสู่ดวงดาวเทพทั่วทุกดวง

วาสิฏฐีออกบรรพชาเป็นภิกษุณี วาสิฏฐีเล่าให้กามนิตฟังถึงเหตุการเบื้องหลังเมื่อครั้งยังมีชีวิตอยู่เป็นภรรยาของสาคาเดียรว่า ครั้งหนึ่งมีข่าวว่าองคุลิมาลจะไปปล้นที่เทวาลัยพระกฤษณะจะจับคนสำคัญที่ไปประชุมกันรวมทั้งพระพุทธเจ้าด้วย เป็นเหตุให้ราชฎรตื่นเต้นตกใจเป็นอันมาก ประกอบกับพระเจ้าอุเทนได้ทรงทราบว่า สาคาเดียรจงใจปล่อยองคุลิมาลให้หนีไป และเอาศีรษะปลอมไปเสียบไว้ลวงว่าเป็นศีรษะองคุลิมาล ก็ทรงพิโรธอย่างยิ่ง รับสั่งลงโทษให้สาคาเดียรกำจัดองคุลิมาลให้ได้ในสามวัน สาคาเดียรเป็นทุกข์เป็นร้อนมาก วาสิฏฐีจึงแนะนำให้ทูลเชิญเสด็จพระเจ้าอุเทนไปเฝ้าพระพุทธเจ้าขอความอนุเคราะห์ เรื่องก็คงเรียบร้อยลงได้ ถ้าคำแนะนำสำเร็จผลบริบูรณ์แล้ว วาสิฏฐีขออะไรจากสาคาเดียรสักอย่างหนึ่ง ซึ่งสาคาเดียรก็ยอมให้ทุกประการ เมื่อพระเจ้าอุเทนได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และทูลปรารภถึงจอมโจรองคุลิมาล พระพุทธองค์จึงทรงชี้ไปทางองคุลิมาลซึ่งเฝ้าอยู่ ณ ที่นั้นด้วย และได้เปลี่ยนอุปนิสัยเป็นผู้มักน้อยมุ่งแต่ในทางบุญกุศลแล้ว สาคาเดียรได้เห็นก็ตกใจอย่างยิ่ง เข้าใจว่าได้นำเสด็จพระเจ้าอุเทนมาคิดกับจอมโจร

เสียแล้ว วาสิฏฐีต้องชี้แจงให้ทราบความจริงถึงการที่องคุลิมาลกลับใจโดยตลอด และทูลขออภัยโทษสำหรับเคยต่อพระเจ้าอุเทนแทนแล้ว จึงขอให้สำหรับเคยรับปฏิบัติตามสัญญาที่ว่าจะยอมให้วาสิฏฐีขอสิ่งที่ปรารถนา วาสิฏฐีขออนุญาตออกบรรพชาเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา ซึ่งสำหรับเคยจำต้องยอมอนุญาตให้ด้วยความจำใจ

ปัจฉิมเทศนาซึ่งพระบรมศาสดาประทานแก่วาสิฏฐี ก่อนหน้าที่พระพุทธองค์จะเสด็จจาริกไปยังแคว้นแดนตะวันออก พุทธบริษัทต่างพากันไปเฝ้าฟังพระปัจฉิมเทศนา พระบรมศาสดาตรัสเทศนาถึงความไม่คงที่แห่งสิ่งทั้งปวง พระพุทธวจนะที่สำคัญ คือ "สูงต่ำไปจนถึงความสว่างไสวอันสว่างเลิศแห่งสวรรค์มีเกิดแล้วก็มีดับ จงรู้ไว้เถิดว่า ความเป็นไปในอนาคตนั้นแล ย่อมดับเสียจนกระทั่งรัศมีมหาพรหมณ์ ขณะที่ภิกษุณีวาสิฏฐีเข้าเฝ้ารับฟังพุทธพจน์ พระบรมศาสดาตรัสสอนให้ภาวนาบทธรรมว่า "ที่ใดมีความรัก ที่นั้นมีความทุกข์" ข้อความอันนี้เป็นพระโอวาทอย่างง่าย ๆ สั้น เพื่อขจัดความรักอันเกรอะกรังใจวาสิฏฐีให้หมดสิ้นไป

พระพุทธเจ้าทรงรับคำมารว่าจะเสด็จปรินิพพาน ในกาลเมื่อพระบรมศาสดายังทรงแสวงหาวิโมกษธรรมอยู่ ณ อุรุเวลา ทรงทำทุกกรกิริยาอยู่เป็นเวลาถึงเจ็ดปี จนบรรลุโพธิญาณตรัสเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสวยวิมุตติสุขอยู่โคนไม้นิโครธของนายอชบาลนั้น พญามารได้มาเชิญเสด็จให้พระองค์เข้าสู่พระปรินิพพาน โดยอ้างว่าพระองค์ได้ทรงบำเพ็ญบารมีเพื่อพระสัพพัญญุตญาณ สำเร็จสมปรารถนาแล้ว แต่พระพุทธองค์ตรัสตอบว่าต่อเมื่อพุทธบริษัททั้งหลายอาจรับไว้ซึ่งพระธรรมวินัยของพระองค์ และยังให้เจริญแผ่ไพศาลไปทั่วโลกธาตุแล้ว พระองค์จึงจะรับอาราธนาเข้าสู่พระปรินิพพาน พระอานนท์พุทธอุปัฏฐากได้ทราบความก็หาได้ทูลขอให้พระองค์ดำรงพระชนม์อยู่ต่อไปแต่ครั้งนั้นไม่ รอจนกระทั่งพญามารทูลเตือนพระองค์ให้เสด็จเข้าปรินิพพานซ้ำอีกครั้งหนึ่ง และทรงรับว่าจะปรินิพพานในกำหนดสามเดือนเสียแล้ว จึงทูลขอให้เสด็จอยู่ในโลกต่อไป แต่พระองค์ทรงปฏิเสธ

พระปัจฉิมวาทะที่จารึกไว้แก่สังสารโลก พระบรมศาสดาเสด็จจาริกไปถึงเมืองปาวา เสด็จประทับเสวยพระกระยาหารที่บ้านนายช่างทองแดง แล้วก็ประชวร มีพระอาการเจ็บปวดเกือบจะทรงวิสัญญี ครั้นทรงฟื้นขึ้นก็เสด็จต่อไปยังเมืองกุสินารา เสด็จเข้าปรินิพพานบนพระแท่นระหว่างคู่ไม้รังคู่หนึ่งในเขตป่ารัง หลังจากที่ได้ประทานปัจฉิมพุทธพจน์แก่ภิกษุทั้งหลายว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตขอเตือนท่าน อันสังขารทั้งหลายมีแต่เสื่อมไปเป็นธรรมดา ขอท่านทั้งหลายบำเพ็ญกุศลให้เต็มที่ด้วยความไม่ประมาทเถิด"

การประลัยแห่งพรหมโลก ความเข้าใจของกามนิตและวาสิฏฐีที่คาดว่า พรหมโลกเป็นอนันตกาลหาเขตสิ้นสุดมิได้นั้นผิดโดยสิ้นเชิง เพราะต่อมาก็ได้สังเกตเห็นว่าท้าวมหาพรหมมิได้ส่องรัศมีรุ่งเรืองเหมือนก่อน แต่กลับมัวดงทุกทีและดาวเทพที่อยู่รอบตัวก็มีแสงสลัวลง เป็นลักษณะให้เห็นว่าสิ่งทั้งปวงต้องถึงแก่ความเสื่อมทำลายไป ตามตามพุทธพจน์ของพระบรมศาสดาโดยแท้ ท้าวมหาพรหมต้องสิ้นบุญลง และจะมีผู้ทำบุญปฏิสนธิไว้จุติมาเป็นท้าวมหาพรหมต่อไปใหม่ ชีพทั้งหลายก็จะเข้าสู่แดนแห่งความเกิดขึ้นใหม่เช่นกัน แต่มีที่แห่งหนึ่งซึ่งไม่มีความสิ้นไป ไม่มีเบื้องต้นและเบื้องสุด ไม่มีเกิด ไม่มีตาย ที่นั้นคือพระนิพพาน กามนิตและวาสิฏฐีได้ดับแล้งไปในเมื่อโลกานุโลกมิดมนต์ด้วยเป็นเวลาสิ้นกัลป์นั้นเอง

อธิบายศัพท์และข้อความที่ควรทราบในภาคบนสวรรค์

บทที่ ๒๒

สุคติภูมิ=ที่อยู่อันเป็นทางสุขสบาย **มหาสระประทุมทิพย์**=สระบัวใหญ่บนสวรรค์ **สุขาวดีเป็นที่สถิตแห่งวิญญาณของสาธุชนผู้ได้ประกอบกุศลจรรยาอันสุจริต** **ปฏิสนธิจิต**=จิตที่เกิดในภพใหม่ **อุปะปาติกะชาติย์**=ความเกิดขึ้นมาเอง

ศุภผล=ผลอันดีงาม **กัลยาณสมบัติ**=คุณความดี **ไตรทวาร**=ทางสามคือ กาย, วาจา, ใจ **มโหฬาร**=กว้างใหญ่ **รุจิราลัย**=ที่อยู่อันงามรุ่งเรือง **สรีราพยพ**=อวัยวะร่างกาย **รัตตกัมพล**=ผ้าสีแดง **วิภูษิต**=แต่งแล้ว, งาม **ระบาย**=ริมผ้าที่ห้อยลง **ครรภไสยกะ**=ผู้เกิดในมดลูกได้แก่มนุษย์และดิรัจฉานออกเป็นตัวและดูดนม เช่น โค, กระบือเป็นต้น **นิสีทนาการ**=อาการนั่ง **ไพศาล**=กว้างขวาง **กัลยาณชน**=คนดี **อุบัติ**=เกิด, เกิดขึ้น **สุขุม**=ละเอียด, ประณีต **อินทรีย์**=ร่างกาย **ขจี**=เขียวอ่อน **รัตนากร**=เพชร, พลอย **แข้ก**=แข็ง **เนรมิตร**=สร้าง, แปลง, ทำ **วนันดร**=ชายป่า **คัคนัมพร**=ท้องฟ้า **อัปสร**=นางฟ้า **วิลาส**=งาม **สุรย์**=ดวงตะวัน, อาทิตย์ **ทิพยบุคคล**=เทวดา **นฤทุกข์**=ไม่มีทุกข์ **อนันตกาล**=เวลาไม่มีสิ้นสุด

บทที่ ๒๓—๒๔—๒๕

คิมหฤดู=ฤดูฝน **สกุล**=หยาบ, ต่ำ **ประพาล**=แก้วสีแดง **กุศลเจตนา**=ความตั้งใจอันดีงาม **บาทมูล**=ที่ตั้งแห่งเท้า, แทบเท้า **ชีวิตินทรีย์**=ชีวิตร่างกาย **ปริมณฑล**

=วงรอบ ตัณหา=ความดิ้นรน ความอยากได้ อบายมุข=ทางแห่งความฉิบหาย ปริศนา=คำถาม, ข้อถาม เงินยวง=เงินล้วนบริสุทธิ์ ลมปราณ=ลมหายใจ

บทที่ ๒๖–๒๗–๒๘

อำมหิต=ดุร้าย, ร้ายกาจ, ทารุณ หญ้าฝรั่น=ต้นไม้ชนิดหนึ่ง ต้นเป็นเถามีหัวดอกสีเหลืองใช้ทำยา สังหรณ์=ตกใจ, จุงใจ สัจจกิริยา=การให้สัตย์ เทวีแห่งราตรีมีงูเป็นมงกุฎ=คือเจ้าแม่กาลี [ดูคำอธิบายที่ว่าด้วยนางกาลี] นายิกา=หญิงผู้เป็นหัวหน้า สิ้น=ตัด พัน ให้ขาด เครื่องพันธนาการ=เครื่องจองจำ สัจจอธิษฐาน=การตั้งสัตย์ บรมสุข=สุขอย่างยิ่ง

บทที่ ๒๙

ผู้อุปะปาติกะ=ผู้มีกำเนิดขึ้นเอง แสงชาด=สีแดงสด กฎุมพี=คนมั่งมี, ผู้ครองเรือน วีรบุรุษ=ชายผู้กล้าหาญ ศูทร=คนชั้นสี่หรือคนชั้นต่ำของฮินดูโบราณ ปศุสัตว์=สัตว์เลี้ยง พระอัคนี=พระเจ้าแห่งไฟ พระอินทร์=ในยุคแรกแห่งศาสนาพราหมณ์ นับถือกันว่าเป็นพระเจ้าแห่งเทวดาทั้งปวงเป็นโอรสพระกัสยปประชาบดีและพระเจ้าทิติ แต่เดิมมีกายสีแสด หรือสีทอง ต่อมาเป็นสีเขียว แปลงกายตามต้องการ ยานที่ทรงโปรดคือรถทองเทียมม้าแดง ๑ คู่ มีขนคอและหางยาว หัตถ์ขวาถือวัชระ โปรดเสวยน้ำโสม เป็นเจ้าแห่งอากาศ เป็นผู้กำกับฤดูกาลและให้ฝนตกตามปรกติคอยรบกับพฤตราสูรตัวผู้ร้ายแห่งความแห้งแล้งอยู่เสมอ มีมเหสีชื่อศจี มีปราสาทชื่อเวชยันต์หรือไพชยนต์ สวนชื่อนันทวัน จิตรลดา ปารุสก ช้างชื่อไอราพตหรือเอราวัณ

ต่อมาในชั้นหลัง ฐานะของพระอินทร์ตกต่ำลงมาเป็นรองพระพรหม, พระอิศวร, พระนารายณ์ แต่ยังคงเป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในส่วนอภิชฌาก็น้อยลง เพราะรบแพ้อสูรยินทรชิต ทั้งความประพฤติก็ทรามลง ถึงกับมีเรื่องว่าไปทำชู้กับอหลยา ชายาพระโคตมดาบสจนถูกสาปให้เกิดมีรูปโยนีเต็มตัว และได้ฉายาว่าสโยนี แต่ภายหลังรูปโยนีกลายเป็นตาไป และได้ชื่อว่าเนตรโยนีหรือสหัสนัยน [ท้าวพันตา]

ชื่อของพระอินทร์นั้นมีมากมาย เช่น พฤหัน, วัลภิท, อมรินทร์, ศักร, มัฆวาน, เพชรปาณี เป็นต้น พระวรุณ=เทวดาผู้เป็นเจ้าน้ำหรือทะเล เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันตก ทรงมังกรหรือจระเข้เป็นพาหนะ เรามักเรียกว่าพระพิรุณ พระมิตร=ชื่อเทพเจ้าสำคัญองค์หนึ่งในพระเวท คู่กับพระวรุณ อายุขัย=กาลสิ้นอายุ, ความตาย

บทที่ ๓๐–๓๑–๓๒–๓๓

อมฤ=ความไม่ตาย ปริเทวนาการ=ความคร่ำครวญ, รำพัน สัมภวะ=การเกิด ยถาภูตญาณ=ความรู้ตามความเป็นจริง บาศ=บ่วง สรรพางค์=ทั้งตัว, ทั่วตัว สมฤดี=ความรู้สึกตัว หอคอย=เรือนสูงทำไว้ให้แลเห็นไกล ๆ ลำเค็ญ=ลำบาก, ยากแค้น ภิมะ=ชื่อเจ้าปาณฑพองค์ที่สองรองจากพระยุธิษเฐียร เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าพระภีมะเสน ปัณฑุกะ=ชื่อนายม้าของสาตาเคียร สุนทร=ดี, งาม อกุศลกรรม=ความชั่วร้าย, โทษ, บาป อันตรธาน=หายไป, ลับไป ผรุสวาท=คำหยาบ อนุศาสน์=การสอน, คำชี้แจง พื้นพสุธา=พื้นดิน สาวก=ผู้ฟังคำสั่งสอน, ศิษย์ ชาตรี=นักรบ

บทที่ ๓๔–๓๕

แล่ง=ที่เก็บลูกกระสุนหรือศร ข้อรหัส=ข้อที่เป็นความลับ กถา=ถ้อย, คำเรื่อง อาคม=บทมนต์, คาถา ขันธ=ส่วนหนึ่งของรูปกับนามที่แยกออกเป็น ๕ กองคือ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ ซึ่งเรียกว่าขันธ์ทั้ง ๕ อรหันต์=ผู้สำเร็จธรรมวิเศษสูงสุดในพุทธศาสนา, ผู้สำเร็จพระนิพพาน ทุกขเวทนา=ความรู้สึกลำบาก, ความรู้สึกเจ็บปวด ภูต=ผี มนุษย์ พระอริยเจ้า=พระผู้บรรลุธรรมวิเศษ มีโสดาบัตติมรรคเป็นต้น ในที่นี้หมายถึงพระพุทธเจ้า เศษผล=ผลที่เหลืออยู่ นิริยบาล=ผู้รักษานรก นิริยโลก=เมืองนรก ประณิธาน=การตั้งความปรารถนา มัธยมประเทศ=คือ อินเดียปัจจุบัน รมณียสถาน=ที่อันน่าสนุกสนาน มนุษยธรรม=กฎหรือหน้าที่ของมนุษย์ อภิปราย=อธิบาย สรณะ=ที่พึ่ง, ที่อาศัย สาระซับมัน=ช้างตกมัน มีน้ำมันไหลเยิ้มทั้งตัว ปฏิหาริย์=สิ่งที่น่าอัศจรรย์, ความอัศจรรย์ เช่น การแสดงฤทธิ์ซึ่งคนธรรมดาทำไม่ได้ หินชาติ=ชาติต่ำเข้า สัตบุรุษ=คนดี, คนฉลาด ธรรโมวาท=คำสอนให้ประพฤติธรรม ประทีป=โคมไฟ โมหันธ์=ความมืดมนด้วยความหลง อุกฉกรรจ์=ร้ายแรง, เหี้ยมหาญ สมณบริโภค=การขบฉันของสงฆ์ กำยาน=ยางไม้คล้ายชัน มีกลิ่นหอมใช้เผาอบน้ำและน้ำยา ม้าพันธุ์สินธู=ม้าที่เกิดในลุ่มแม่น้ำสินธุ ซึ่งนิยมกันว่าเป็นม้าพันธุ์ดี โสตร=หู, การฟัง อุปจาร=ที่ใกล้ เบญจางคประดิษฐ์=การกราบไหว้ด้วยอวัยวะทั้งห้าลงกับพื้น คือ กราบเอาเข่าทั้งสองมือทั้งสองและศีรษะจรดลงกับพื้น สัจจธรรม=ความจริง สักการบูชา=การให้ด้วยความเคารพนับถือ ทานมัย=สำเร็จด้วยทาน, แล้วไปด้วยทาน

ฝายมือ=ของมือหนึ่ง อาจิณ=สม่ำเสมอ มัจฉริยะ=ความตระหนี่เหนียวแน่น วรามิษ=ของให้อันวิเศษ ทายก=ผู้ให้ ปฏิคาหก ผู้รับทาน ภัตตุเทศก์=ภิกษุเจ้าหน้าที่แจกของสงฆ์

บทที่ ๓๖–๓๗

สรวง=สวรรค์ อนุสสรณ์=ความระลึกถึง ตัณหา, ตัณหา=ความดิ้นรนอยากได้ พรหมวิหาร = ที่อยู่ของจิต ธรรมเป็นที่อยู่ของจิต ๔ ประการ คือ เมตตา, กรุณา, มุทิตา, อุเบกขา ปิยวาจา=คำพูดอันน่าฟัง โกญจนาท=ก้องกึก เทาเข่า=ย่อตัวลง, คุกเข่า วิมุตติสุข=สุขคือความหลุดพ้น โลกิยสุข=ความสุขของโลก ญาณวิถี=ทางปัญญา, ความหยั่งรู้ ปรีชา=ฉลาด, เฉียบแหลม

คัมภีรภาพ=ความลึกซึ้ง พลอินทรีย์=กำลังอำนาจ ราคะ=ความกำหนัดยินดี โทษะ=ความโกรธ โมหะ=ความหลงผิด มิคสัญญี=มีความสำคัญว่าเป็นเนื้อ หมายความว่าเป็นคนใจร้าย เห็นคนเป็นเนื้อ ฆ่าฟันกันตามชอบใจ ปติเวร=การจองเวรตอบ ปรัมปรา=สืบ ๆ กันมา, ก่อนเก่า อัญชลี=การประณมมือ, การไหว้ จักษุยาน=การได้รู้ทางตา, การเห็น โคจร=การเดินทางแห่งดวงดาวต่าง ๆ โยคาวจร=ผู้มีความเพียร, ผู้หยั่งลงสู่ความเพียร มักใช้เรียกพระภิกษุผู้เรียนวิปัสสนา, ผู้กระทำตามโยคสัทธิ โยคะ=ความเพียร, ความพยายาม, การบำเพ็ญใจตามลัทธิที่เรียกว่าโยคะ เพื่อวิญญาณของตนจะได้เข้ารวมวิญญาณแห่งโลก แล้วไปเกิดณ ที่นั้น บทสังคีตของพระภควัต = คือ เรียกว่า พระภควัทคีตา[ดูคำอธิบายข้างต้น] พายุบรรลัยยุค=พายุร้ายที่เกิดขึ้นเมื่อสิ้นยุค ปวัตติ=มีอาการเป็นไป

บทที่ ๓๘–๓๙

มโนมยฤทธ=อำนาจสำเร็จด้วยใจ มเหสักข์=เป็นใหญ่ ปฏิพัทธ์=ผูกพัน รักใคร่ ทิพยานุภาพ=อำนาจทิพย์ สมันตจักษุ=ดวงตาที่มองเห็นได้ทั่วทุกแห่ง วิสวากาศ=อากาศทั่วไป ดาราคติ=ทางเดินแห่งดาว สมานฉันทฤทธิ์=มีฤทธิ์อำนาจร่วมกัน พลฤทธิ์=กำลังอำนาจ มหิทธิ=อำนาจยิ่งใหญ่ พลาดิศัย=เกิดกำลัง, เกิดความสามารถ, มากมายใหญ่หลวง มหาตมัน=พระพรหม อสงไขย=นับไม่ถ้วน, มากมาย กัลป์=เวลานาน ๒๐๐๐ มหายุค นับว่าเป็นวันหนึ่งกับคืนหนึ่งของพรหม มหายุคหนึ่งประกอบด้วยยุคทั้ง ๔ คือ กฤตยุค มีกำหนด ๔๘๐๐ ปีทิพย์ เท่ากับ ๑,๗๒๘,๐๐๐ ของปีมนุษย์, ไตรดายุค, มีกำหนด ๓๖๐๐ ปีทิพย์

เท่ากับ ๑,๒๙๖,๐๐๐ ปีมนุษย์ ทวาปรยุค มีกำหนด ๒๔๐๐ ปีทิพย์ หรือง ๘๖๔,๐๐๐ ปีมนุษย์ กลียุคมีกำหนด ๑๒,๐๐๐ ปีทิพย์ หรือ ๔๓๒,๐๐๐ ปีมนุษย์ เป็นยุคปัจจุบันนี้ วจีสังขาร=คำพูดซึ่งเกิดขึ้นเพียงในจิตใจ สัพพัญญู=ผู้รู้หมด, ผู้รู้ทั่ว. พระพุทธเจ้า พุทธวจนะ=คำกล่าวของพระพุทธเจ้า มเหสักขเทพ=เทวดาผู้เป็นใหญ่ พรตสัญจาริก=การเดินท่องเที่ยวฝ่าความลำบากของนักบวช

บทที่ ๔๐–๔๑

จางวาง=ตำแหน่งยศข้าราชการในกรมมหาดเล็ก พระเจ้าอุเทน=พระราชาแห่งกรุงโกสัมพี อุตกฤษฎ์=ร้ายแรง กริณี=ช้างพัง คชาธาร=ช้างทรง ขุนคลัง=ข้าราชการผู้เป็นใหญ่ฝ่ายท้องพระคลังหลวง ขุนเสนา=ข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายทหาร อัสดง=ม้า อัศวานึก=ทหารเหล่าม้า อุปาจาร=ที่ใกล้, ชาน สัมโมทนียกถา=ถ้อยคำอันถึงพร้อมด้วยความยินดี สามนตประเทศ=ประเทศใกล้เคียง กรีธา=เคลื่อนยก ปัจจัย=เครื่องอาศัยของบรรพชิตมี 4 อย่างคือ เครื่องนุ่งห่ม, อาหาร, ที่อยู่อาศัย, ยาแก้ไข้, ทมิฬ=ดุร้าย ฉกาจ=เก่งกาจ, ดุร้าย, กล้าแข็ง ดุษณี=ความนิ่ง ทัณฑกรรม=กรรมลงโทษ สังฆนิวาส=ที่อยู่อาศัยของสงฆ์ ภิกษุณีอุปัสสัย=ที่พักอาศัยของพระภิกษุณี บิณฑบาต=“ก้อนข้าวที่ตก” คือ ของตักบาตร, วัตรปฏิบัติ=การปฏิบัติหน้าที่ หรือตามศีล ภัตตกิจ=การกินอาหาร ธรรมสภา=ที่ประชุมสนทนาธรรม วิสภาคารมณ์=อารมณ์ฟุ้งส่านไปในเรื่องต่าง ๆ อติเรกลาภ=ลาภที่ได้อย่างเหลือเฟือ อัตตภาพ=สภาพแห่งตน, ธรรมชาติของตน เสนาสนะ=ที่นอนและที่นั่ง ปัจฉิมเทศนา=การสั่งสอนครั้งหลังที่สุด คันธกุฎี=ห้องอบเป็นชื่อเรียกที่ประทับของพระพุทธเจ้า ควงไม้=ร่มไม้ วิเวก=ความเงียบสงัด, ความโดดเดี่ยว มโนวิถี=ทางใด

บทที่ ๔๒–๔๓–๔๔–๔๕

อาพาธ=ป่วย คิลานปัจจัย=วัตถุเป็นเครื่องอาศัยของผู้เจ็บไข้คือยา บริกขาร=เครื่องใช้ของบรรพชิตมี ๘ อย่าง คือ ธมก, จีวร, สังฆาฏิ, บาตร, มีด, เข็ม, รัดประคด, เครื่องกรองน้ำ ปรารมภ์=คิด, รำพึง ปฏิฆะ=ความคับแค้นใจ, ความกระทบกระทั่ง นิโครธ=ต้นไทร สัพพัญญุตญาณ=ปัญญาอันรอบคอบรู้ทุกสิ่ง พหูสูต=ผู้ฟังมากคือผู้รู้เห็น ศาสนมรรค=ทางแห่งศาสนา อาราธนา=เชิญ, นิมนต์ รูปภัณฑ์=เครื่องใช้ที่ทำขึ้นเป็นรูปต่าง ๆ

ตรุษ=นักขัตฤกษ์เมื่อเวลาสิ้นปี สารท=เทศกาลทำบุญปลายเดือนสิบ วิสัญญี=หมดสติ รู้สึก, สิ้นสติ ปฤษฎางค์=หลัง สำแดง=ท่าน, เธอ เป็นคำพระเถรผู้ใหญ่เรียกผู้น้อย เช่ พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอานนท์ มหาศาล=ตระกูลพราหมณ์หรือคฤหบดีที่มั่งคั่งร่ำรวย อัสสาสะ ลมหายใจออก สหัสธารา=ละอองน้ำ ปฐวี=แผ่นดิน กัมปนาการ=อาการหวั่นไหว นฤนา =กึกก้อง, นับถือ นฤโฆษ=ดัง, กึกก้อง ครุวนา=อุปมา, เปรียบ เสียงปริเทวกถา=เสี เทวดาพร่ำพูดโดยรอบ เมทนีดล=พื้นแผ่นดิน โลกานุโลก=โลกใหญ่น้อย ประลัย=ฉิ หาย, ย่อยยับ นามธรรม=สิ่งที่ไม่รูปร่างรู้ได้แต่ทางใจ มหาบุรุษลักษณะ=รูปร่างของบุรุ ใหญ่ยิ่งก็คือพระพุทธเจ้า สิริ=ความงาม, สง่า มโนมยิทธิ=อำนาจทางใจคือส่งใจไปบังคับคนอื่ ให้เห็นตามด้วยอำนาจอิทธิฐาน ตารกธาตุ=ความนึกคิด วานปรัสถ์=พราหมณ์ผู้อยู่ป่า มักน้อ ในอาหาร กระทำทุกกรกิริยาต่าง ๆ เช่นพวก ฤาษี, โยคี, ดาบสเป็นต้น สยัมภู=ผู้เกิดเอ เป็นเอง ปรเมษฐี=พระพรหม สุรเชษฐี=ผู้ประเสริฐกว่าเทวดา คือ พระพรหม

วันกำหนดส่ง
Date due

เลขเรียกหนังสือ ป ส๙๕.๙๑ ก
Call No.
ห้องสมุดกระทรวงศึกษาธิการ
ชื่อผู้แต่ง Author
ชื่อหนังสือ Title คู่มือศึกษาจรรยาบรรณวิชาชีพ กรมประชาสงเคราะห์

ป
ส๙๕.๙๑
ก
คู่มือศึกษาจรรยาบรรณวิชาชีพ กรมประชาสงเคราะห์

ห้องสมุดกระทรวงศึกษาธิการ

